

Kapadokya Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Araştırma Enstitüsü
Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı
Uluslararası İlişkiler Bilim Dalı

Şİİ İSLAM VE İSRAİL: İRAN İSLAM DEVRİMİ SONRASI İKİLİ İLİŞKİLERİN ŞEKİLLENMESİNDE MEZHEPÇİLİĞİN ROLÜ

Gülenay Göksenin EREN

Yüksek Lisans Tezi

Nevşehir, 2023

Œİİ İSLAM VE İSRAİL: İRAN İSLAM DEVRİMİ SONRASI İKİLİ İLİŒKİLERİN
ŒEKİLLENMESİNDE MEZHEPÇİLİĞİN ROLÜ

Gülenay Gökseven EREN

Kapadokya Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Araştırma Enstitüsü
Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı
Uluslararası İlişkiler Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Nevşehir, 2023

ÖZET

EREN, Gülenay Göksenin. *Şii İslam ve İsrail: İran İslam Devrimi Sonrası İkili İlişkilerin Şekillenmesinde Mezhepçiliğin Rolü*, Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir, 2023.

İran, Ortadoğu coğrafyasında tarihsel geçmişi olan, kültürel derinliği olan, devlet geleneği olan, siyaset ve diplomasi bilen bir devlettir. Dolayısıyla 1979 yılında İran'da, tarihinin getirdiği bir geleneksel birikimin sonucu olarak; uluslararası ilişkiler tarihinde ilk defa din adamları tarafından gerçekleşen bir İslam devrimi yaşanmış ve günümüze kadar kalıcılığını sürdürmeyi başarmıştır. Rıza Şah Pehlevi döneminde sıkı bir Batı müttefiki olan ve İsrail'le stratejik ortaklık düzeyinde iyi ilişkiler kuran İran, devrim sonrasında Batı dünyası ve İsrail'le olan ilişkilerinde bir evrimleşme sürecine gitmiştir. İran ve İsrail arasındaki ilişki, özellikle 1979 İran İslam Devrimi'yle birlikte öncelikli olarak Sünni-Şii çatışmaları üzerinden şekillense de tarafların çeşitli ulusal ve jeopolitik çıkarları nedeniyle gerilim, düşmanlık ve çatışma ile karakterize edilmiştir. Sünni ve Şii Müslümanlar arasındaki bölünme, tarihsel ve teolojik bir temele dayanmaktadır. Mezhepsel anlamdaki bu bölünme İran ile İsrail arasındaki ilişkilerin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. İran, İslam Devrimi'nden bu yana Şii İslam'ın bir savunucusu olarak ortaya çıkmış ve devrimci ideolojisini Ortadoğu'daki Şii topluluklara ihraç etmeye çalışmıştır. İran'ın devrim ihracı politikası İran'ın, İsrail ile yakın ilişkilere sahip olan Sünni çoğunluklu ülkelerle mücadele etmesine neden olmuştur. Mezhepsel bölünme, çeşitli bölgesel çatışmalarda Şii ve Sünni gruplar arasındaki gerilimleri artırarak bölgede aktif olarak yer alan diğer aktörler dâhil olmak üzere, İran ve İsrail arasındaki vekâlet savaşlarını körüklemiştir.

Anahtar Kelimeler: İran İslam Devrimi, İsrail, Sünni-Şii Çatışması, Vekâlet Savaşı

ABSTRACT

EREN, Gülenay Göksenin. *Shiite Islam and Israel: The Role of Sectarianism in the Shaping of Bilateral Relations after the Islamic Revolution in Iran*, Master's Thesis, Nevşehir, 2023.

Iran is a state that has a historical background in the Middle East geography, has cultural depth, has a state tradition, and knows politics and diploma. Therefore, in 1979 in Iran, as a result of a traditional structure that includes features; For the first time in the history of international relations, an Islamic revolution took place by the clergy and has managed to maintain its permanence until today. Iran, which was a staunch enemy of the West during the reign of Reza Shah Pahlavi and established good relations with Israel as centers of strategic partnership, aimed to evolve in thought with the Western world and Israel after the revolution. Although the relationship between Iran and Israel was primarily shaped by the Sunni-Shiite conflicts, especially with the 1979 Iranian Islamic Revolution, the region was formed by tension, hostility and conflict due to various national and geopolitical interests. The division between Sunni and Shiite Muslims is on a historical and theological basis. This division in the sect played an important role in shaping the environment between Iran and Israel. Iran has emerged as an advocate of Shia Islam since the Islamic Revolution and has sought to export its revolutionary ideology to Shiite communities in the Middle East. Iran's conflict policy has caused Iran to struggle with Sunni-populated countries that have close relations with Israel. Sectarian division has fueled tensions between Shiite and Sunni groups in various regional conflicts, and proxy wars between Iran and Israel in the region, including other actors actively involved in the region.

Keywords: Iran Islamic Revolution, Israel, Sunni-Shiite Conflict, Proxy War

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	ii
ETİK BEYAN.....	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER.....	vi
GİRİŞ	1
1. SOĞUK SAVAŞ DÖNEMİ ORTADOĞU ŞEKİLLENME SÜRECİ.....	9
1.1.Şekillenme Sürecini Etkileyen Bölgesel Gelişmeler.....	13
1.1.1. 1948 Arap-İsrail Savaşı	13
1.1.2. 1951’de İran’da Musaddık Rüzgârı	16
1.1.3. 1955 Bağdat Paktı.....	20
1.1.4. 1956 Süveyş Krizi.....	23
1.1.5.1957 Eisenhower Doktrini	27
1.2. İsrail ve Arap Dünyası.....	29
1.2.1. 1967 Arap-İsrail Savaşı (Altı Gün Savaşı).....	29
1.2.1.1. Nasır’ın Vefatı ve Enver Sedat Dönemi	32
1.2.2. 1973 Arap-İsrail Savaşı (Yom Kippur)	34
1.2.3. 1978 Camp David Görüşmeleri.....	39
1.2.4. 1975-1990 Lübnan İç Savaşı.....	41
2. 1979 İRAN İSLAM DEVRİMİ SONRASI SÜNNİ-Şİİ ÇATIŞMASI	
BAĞLAMINDA İRAN-İSRAİL İLİŞKİLERİ.....	48
2.1. 1979 İran İslam Devrimi.....	48
2.2. İslam Devrimi Sonrası Evrilen İran-İsrail İlişkileri.....	52
2.3. İslam Devrimi Sonrası İran-İsrail İlişkilerini Etkileyen Gelişmeler	55
2.3.1. 1980-1988 İran-Irak Savaşı	55
2.3.2. Filistin Meselesi.....	61
2.3.3. 1990 Irak’ın Kuveyt’i İşgali ve I. Körfez Savaşı.....	63
2.3.4. Ortadoğu Barış Görüşmeleri.....	67
2.3.5. 2003 Irak’ın İşgali.....	76
2.3.6. 2006 Lübnan-İsrail Savaşı	83
3. 2011 ARAP BAHARI SONRASI İRAN-İSRAİL İLİŞKİLERİ VE ORTADOĞU	91

3.1. Arap Baharı	93
3.1.1. İnan Perspektifinden Arap Baharı	95
3.1.2. İsrail Perspektifinden Arap Baharı	99
3.2. 2011 Suriye İç Savaşı.....	101
3.2.1. Suriye İç Savaşı'nda İnan ve Hizbullah'ın Rolü	105
3.2.2 Suriye İç Savaşı'nda İsrail'in Rolü	109
3.3 2015 İnan Nükleer Anlaşması.....	113
3.3.1 Rusya'nın Anlaşmaya Yönelik Tutumu	118
3.3.2.İsrail'in Anlaşmaya Yönelik Tutumu	122
3.3.3 Suudi Arabistan'ın Anlaşmaya Yönelik Tutumu ve İsrail ile Stratejik Ortaklığı.....	125
3.4. 2020 İbrahim Anlaşmaları.....	127
3.4.1. 2015-2020 Yılları Arasında Körfez Ülkeleri ile İsrail İlişkisi.....	129
3.4.2. İbrahim Anlaşmaları 'nın İnan'a Yansımaları ve Olası Sonuçları	131
SONUÇ.....	135
KAYNAKÇA	145
EK-1. ORJİNALLİK RAPORU.....	180

GİRİŞ

Ortadoğu; siyasi ve dini ayrılıklara dayanan çatışmaların, sıklıkla yaşandığı kaotik bir bölgedir. Ortadoğu'daki bu kaotik yapının nedenlerinden birini, Sünniler ile Şiiler arasındaki dini ayrılıklara dayanan çatışmalar oluşturmuştur. Mezheplerin dini yorumlardaki ve tarihi olaylardaki farklılıklarından kaynaklanan bu asırlık ayrılık, bölgenin zaman ve mekândaki sosyo-politik manzarasında belirleyici bir faktör haline gelmiştir. Sünniler ile Şiiler arasındaki mezhepsel ayrılık, Ortadoğu bölgesinde jeopolitik rekabetler dâhil olmak üzere çok yönlü çatışmaların yaşanmasına neden olmuştur. Bu çok yönlü Sünni-Şii çatışması manzarası içerisinde İran ve İsrail'in izlediği politikalar, çatışmaların derinleşmesine neden olmuştur. Dolayısıyla Ortadoğu'daki mezhepsel ayrılık, başta bölgesel aktörler olmak üzere uluslararası aktörlerin de dâhil olduğu jeopolitik rekabetlerle iç içe geçerek, gerilim ve çatışmaları daha da körüklemiştir.

Tarihsel ve kültürel bir derinliği olan İran, Ortadoğu bölgesindeki en önemli aktörlerden biridir. İran tarih boyunca, çeşitli medeniyetlerin kavşağında, Doğu ile Batı'nın buluştuğu bir coğrafyada yer almıştır. Öte yandan zengin yeraltı kaynaklarına sahip olan İran'ın jeostratejik konumu, bölgesel dinamiklerin şekillenmesinde etkili olan unsurlardan biri olmuştur. Özellikle dünyanın en kalabalık Şii çoğunluklu ülkelerinden biri olan İran, hem bölgesel hem de küresel olarak Sünni-Şii çatışmasının şekillenmesinde ve sürdürülmesinde çok önemli bir rol oynamıştır. 1979 İran İslam Devrimi, İran tarihinde önemli bir dönüm noktası olmuş ve Şii bir din adamı olan Ayetullah Ruhollah Humeyni liderliğinde İran'da bir İslam Cumhuriyeti kurulmuştur. Devrimle birlikte ülkenin siyasi, sosyal ve kültürel manzarası yeniden şekillenmiştir. Humeyni liderliğindeki İslam Cumhuriyeti, onu Müslüman dünyasında farklı bir oyuncu haline getirmiş ve bu dönüşüm bölgedeki Sünni ülkelerin güç yapılarına karşı bir meydan okuma olarak algılanmıştır. İran'da ağırlıklı olarak Şii bir nüfusun olması, İran'ın Sünni çoğunluklu ülkelerle anlaşmazlık yaşamasına neden olmuştur. Bu da Sünni-Şii ayrımının derinleşmesine katkıda bulunmuştur. Dolayısıyla bu önemli olayın sonuçları sadece İran'da değil aynı zamanda küresel toplumda da yankı bulmuş ve İran'ı uluslararası ilişkilerde önemli bir aktör haline getirmiştir.

İsrail'in Sünni-Şii çatışmasındaki rolü, bölgesel güç dengesi açısından oldukça etkili olmuştur. İran, Şii Müslüman nüfusun çoğunlukta olduğu bir bölgede yer alırken bir Yahudi devleti olan İsrail, Sünni Müslüman nüfusun çoğunlukta olduğu bir bölgede yer almaktadır. 1979 İran İslam Devrimi'nin bir sonucu olarak İran, Şii eksenini ya da direniş eksenini olarak adlandırılan devletler üzerinden rejim ihracı politikasını yürütmeye çalışmıştır. Bu durum Ortadoğu'da etkili bir aktör olan İsrail'in İran ile bölgesel bir rekabet yaşamasına neden olmuştur. İran ile İsrail arasında yaşanan bölgesel rekabetin şekillenmesinde, direniş eksenini bir tehdit olarak algılayan Sünni Arap Devletleri de etkili olmuştur. Dolayısıyla İsrail, ağırlıklı olarak Şii olan ve bölgesel rakip olarak görülen İran'a karşı, Sünni çoğunluklu Arap devletleriyle ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. Bu ilişkilerin geliştirilmesindeki başlıca nedenlerden bazılarını ise İran'ın; bölgesel nüfuzunun artması, Lübnan'daki Hizbullah'a ve Irak'taki çeşitli Şii milislere destek vermesi gibi ortak kaygılar oluşturmuştur.

Yapılan tez çalışmasının ilk bölümünde; Soğuk Savaş döneminde İsrail'in Ortadoğu'da kurulmasıyla birlikte siyasi denklemin tamamen değiştiğinden bahsedilmiştir. İran ile İsrail arasında Soğuk Savaş dönemindeki ilişkiler, her iki ülkenin de ABD'nin Ortadoğu bölgesindeki temel müttefikleri olması üzerinden gelişmiştir. ABD, Muhammed Rıza Şah Pehlevi yönetiminde bulunan İran'ı, jeo-stratejik konumu ve Ortadoğu bölgesindeki Sovyet tehditine karşı bir tampon bölge statüsü oluşturması nedeniyle önemli bir müttefik olarak görmüştür. İran ile İsrail'in birer Amerikan müttefikleri olmaları, birbirlerinin müttefikleri olduğu anlamına gelmemiştir. İran ile İsrail, Soğuk Savaş döneminde müttefiklik ilişkisinden ziyade stratejik ortaklık ilişkisine olmuştur. Ortadoğu'da Sovyet nüfuzunun yayılmasını engellemeye yönelik ortak endişeleri doğrultusunda stratejik çıkarları belirli ölçüde örtüşmüştür. 1948 yılında İsrail'in kurulduğu yıllarda iki ülke arasındaki ilişki sınırlı bir düzeyde olmuştur. Ancak özellikle 1950'li ve 1960'lı yıllarda Şah yönetimindeki İran, İsrail ile birlikte Sovyetler Birliği ve Arap milliyetçiliği tehditlerine karşı aynı endişeyi paylaşmış ve gizli işbirliklerinde bulunmuştur. Yürütülen gizli işbirliği daha çok istihbarat paylaşımı üzerine kurulmuştur. Bu süreç, Arap-İsrail çatışmasından ve İran'da çoğunluğu oluşturan Müslüman nüfus nedeniyle gizli tutulmuştur.

Ayetullah Ruhollah Humeyni liderliğinde 1979 yılında gerçekleşen İran İslam Devrimi, İran Şahı Muhammed Rıza Pehlevi'nin devrilmesi ve İran'da bir İslam Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla sonuçlanmıştır. 1979 İran İslam Devrimi'nden sonra Humeyni, Muhammed Rıza Şah Pehlevi'nin önceki rejimine kıyasla farklı öncelikler ve yaklaşımlar benimsemiştir. Özellikle devrim sonrasında Şiiliği temeline alan devrim ihracı politikasını bölgeye yaymaya çalışmıştır. Ortadoğu'da nüfuzunu artırma girişimleri nedeniyle, Sünni-Şii çatışmalarının yaşandığı gelişmeleri bir fırsat olarak değerlendirmiştir. ABD, Ortadoğu bölgesindeki politikasının ana dayanağı olan üç ülkeyi oluşturan Türkiye, İran ve İsrail arasından İran'ı kaybetmiştir. 1979'da yaşanan devrim, İran'ın iç ve dış politikasında önemli değişikliklere yol açmıştır. İran, ABD ve Batı karşıtı İslami rejim ihracına dayanan bir dış politika izlemeye başlamıştır. Burada özellikle Filistin sorunu çok önemli bir rol oynamıştır. İran, İsrail'i gayri meşru bir varlık olarak tanımlamış ve İsrail'in Filistin'i işgaline karşı Filistin direnişini desteklemiştir. İran, bölgede kendisine yakın vekil güçler oluşturarak 1979 yılı sonrasında Filistin sorunu üzerinden İsrail ile doğrudan çatışmayı merkeze alan bir dış politika izlemiştir. İran böylece ezeli rakibi olan İsrail ve dolaylı olarak Batı dünyasıyla mezhepsel bölünmeler üzerinden vekâlet savaşları yürütmüştür. Bu vekâlet savaşlarında Lübnan'da Hizbullah, Filistin'de Hamas olmak üzere çeşitli muhalif grupları desteklemiştir. İsrail, devrimci ideolojisi ve İsrail karşıtı gruplara verdiği destek nedeniyle yeni rejim altındaki İran'ı bir tehdit olarak algılamıştır. İran'ın nükleer silahlanma çabaları, İsrail'in doğrudan bir güvenlik sorunu olarak gördüğü İran'a karşı tehdit algısını daha da şiddetlendirmiştir. İran-İsrail ilişkilerinde İsrail, ilerleyen süreçte Sünni toplulukları, İran'ın bölgesel bir tehdit oluşturduğuna dair ikna çabalarına girişmiştir. Ortadoğu Barış Görüşmeleri'nde çoğunluğunu Sünniler'in oluşturduğu ve İran'ın bölgesel rakipleri olan Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) gibi Körfez ülkeleriyle İran'a karşı ittifakını güçlendirmeye çalışmıştır. Dolayısıyla ilk bölümde Soğuk Savaş döneminin koşulları da göz önünde bulundurularak İran ile İsrail arasındaki tarihsel ilişkilerin nasıl bir evrim süreci geçirdiğine değinilmiştir.

İkinci bölümde; 1979 İran İslam Devrimi'nden sonra İran-İsrail ilişkilerinin, 2006 Lübnan-İsrail Savaşı'na kadar olan süreçte Sünni-Şii çatışması bağlamında nasıl

etkilendiğinden bahsedilmiştir. Ortadoğu'da 1948 yılında kurulan ve varlığını günümüze kadar sürdürebilen İsrail, uluslararası sistemde güçlü bir aktör olan ABD'nin desteğini alarak hem Filistin üzerinde hem de Ortadoğu bölgesi üzerinde kendi çıkarlarını kapsayacak şekilde bir dış politika izlemiştir. Özellikle 11 Eylül sonrasında ABD'nin terörizme karşı dış politika uygulamalarında İran'ı teröre destek veren ülkeler listesine almasıyla birlikte İsrail, ABD'nin öfkesini İran'a daha çok yansıtmaya neden olmuştur. 11 Eylül sonrası dünyada uluslararası arenada yaşanan Irak Savaşı, Irak'ın Kuveyt'i İşgali, Lübnan İç Savaşı gibi tarihsel gelişmelerde ABD ve İsrail, İran'a karşı vekâlet savaşlarını güçlendirmeye çalışmıştır. 2003 Irak'ın işgalinden sonra İran ABD'nin ve İsrail'in ön göremediği bir şekilde önce Irak'ta daha sonra Ortadoğu bölgesinin genelinde, devrim ihracı politikasıyla birlikte Şii nüfus üzerinden çok önemli bir güç elde etmiştir. Dolayısıyla bu durum İsrail'in güvenlik algısı tehditini derinleştirmiştir. Özellikle 2006 Lübnan-İsrail Savaşı'nda İran'ın desteğini alan Hizbullah, İsrail'i Lübnan'dan çıkararak İsrail'in güvenlik endişelerini daha da artırmıştır. Dolayısıyla ikinci bölümde; İsrail'in artan güvenlik endişelerine yönelik Ortadoğu'ya demokrasi götürme iddiasında bulunan ABD'nin, Arap Baharı'na nasıl zemin hazırladığından da bahsedilmiştir.

Son olarak üçüncü bölümde ise Ortadoğu'da tarihsel bir kırılma noktası olan Arap Baharı'ndan, 2020 İbrahim Anlaşmaları'na kadar olan süreçte İran-İsrail ilişkileri analiz edilmiştir. 2003 Irak'ın işgalinden sonra İran'ın özellikle Ortadoğu bölgesinin genelinde bölgesel güç kapasitesini artırmasına yönelik İsrail'in derinleşen güvenlik algısı tehditi, 2010'un sonunda 2011'in başında, Ortadoğu'da Arap Baharı adı verilen bir protesto silsilesine yol açmıştır. Arap Baharı, Arap dünyasının çeşitli ülkelerinde meydana gelen bir dizi demokrasi yanlısı ayaklanma ve siyasi protesto sonucunda meydana gelmiştir. ABD'nin 2003 yılında Ortadoğu'ya demokrasi götürme iddiaları sonucunda Ortadoğu'da sosyal tabandan gelen demokratikleşme hareketleri yaşanmış ve bu hareketler beraberinde Arap devletlerinde yıllarca iktidarda kalabilmeyi başaran liderlerin sonunu getirmiştir. Demokratikleşme hareketlerine tepki gösteren İran ile demokratikleşme hareketlerini destekleyen İsrail; Yemen, Suriye, Lübnan, Irak gibi Arap Baharı'nı yaşayan çeşitli Ortadoğu ülkelerinde doğrudan karşı karşıya gelmiştir. İsrail'in Arap Baharı'nda, İran'a karşı bu ülkeler üzerinden vermiş olduğu mücadeleyi

ABD desteklemiştir. Arap Baharı'yla birlikte Ortadoğu'nun gündeminden düşmeyen İsrail-Filistin meselesi dahi uluslararası gündemden düşmüştür. İsrail, Arap Baharı'nda yaşanan gelişmeler doğrultusunda artık Ortadoğu'daki kaosu tetikleyen bir devlet olarak görülmemiştir. Yaşanan gelişmelerin nedeni Arap devletleri tarafından baskıcı rejimler olarak gösterilmeye başlanmıştır.

Arap Baharı'nın bir sonucu olarak yaşanan Suriye İç Savaşı'nda İsrail ve İran yeniden doğrudan karşı karşıya gelmiştir. Her iki taraf da jeopolitik çıkarları ve birbirlerine yönelik tehdit algısı nedeniyle mezhepsel bölünmeden yararlanarak Sünni ve Şii gruplara destek vermiştir. İran vekil gruplara destek vererek, direniş eksenini güçlendirmeye çalışmıştır. Özellikle 2006 Lübnan-İsrail Savaşı'ndan sonra önemli bir aktör olan Hizbullah, Suriye'de İran'ın vekili görevinde bulunmuştur. İran'ın Suriye İç Savaşı'na dâhil olmasında, Suudi Arabistan ve Türkiye gibi bölgesel rakiplerinin etkisine meydan okuması ve Akdeniz'de bir güç oluşturma düşüncesi etkili olmuştur. Bu nedenle Suriye İç Savaşı İran'a; Ortadoğu bölgesindeki etkinliği artırmak, Suudi Arabistan ve İsrail gibi bölgesel rakiplerine karşı mücadele etmek için bir geçit sağlamıştır. Ayrıca Suriye, İran'ın İsrail'e karşı "direniş ekseninde" hayati bir bağlantı görevi görmüştür. Suriye, uluslararası aktörlerin desteklediği paramiliter grupların bölücü politikalarıyla karşı karşıya kalmıştır. Netanyahu hükümeti ve Esad rejimi için tarihsel bir önemi olan Golan Tepeleri'nin seyri, Suriye İç Savaşı'nda da kendini mücadele alanı olarak göstermiştir.

Arap Baharı'nda ve sonrasında yaşanan Suriye İç Savaşı'nda ABD'nin desteğini alan İsrail, nihai olarak İran'ın güvenlik tehditini ortadan kaldırmak için İran tarafından direniş eksenini ya da Şii eksenini olarak adlandırılan ülkelerde İran'ın gücünü kırmaya, rejim değişikliğini desteklemeye, bir yandan da Sudan gibi Sünni Arap Körfez Ülkeleri'yle olan ilişkilerini yeniden tesis etmeye çalışmıştır. Bunun en somut örneklerinden biri 2020 yılında imzalanan ve normalleşme sürecini içeren İbrahim Anlaşmaları olmuştur. Bu anlaşma, İsrail ile başta Suudi Arabistan ve BAE (Birleşik Arap Emirlikleri) olmak üzere Körfez Ülkeleri arasında imzalanmıştır. Böylece İsrail, İran'ın bölgedeki gücünü çevrelemeye ve dengelemeye çalışmıştır. Kısacası son bölümde; Arap Baharı ve sonrasında yaşanan gelişmelerde doğrudan karşı karşıya gelen

İran ile İsrail'in birbirine yönelik uyguladığı dış politika hamlelerinden, taraflar arasındaki vekâlet savaşlarından ve yakın günümüzde geline son noktada İsrail ile Körfez Ülkeleri arasında imzalanmış olan İbrahim Anlaşmaları'nın, bölgedeki mezhepsel ayrılığı nasıl tetiklediği üzerinde durulmuştur. Bunun da bölgedeki güç dinamiklerine olan etkisi analiz edilmiştir.

Araştırma sonucunda; İslam Devrimi sonrasında İran ile İsrail arasında yaşanan temel sorunlardan biri farklı mezhep gruplarını desteklemek olsa da Filistin davası, İran'ın nükleer programı, ABD'nin Ortadoğu'daki etkisi, İsrail karşıtı retorik, jeopolitik rekabet, jeopolitik ittifaklar ve vekâlet savaşları gibi faktörlerin de taraflar arasındaki diğer temel sorunları oluşturduğu tespit edilmiştir. Bu faktörlere detaylı bir şekilde değinmek gerekirse İran, Filistin davasını desteklemiş ve özellikle İsrail'in Ortadoğu'daki varlığına karşı çıkan Hamas ve İslami Cihad gibi Filistinli gruplara siyasi ve mali destek sağlamıştır. İsrail ise İran'ın bu gruplara verdiği desteği kendi güvenliğine doğrudan bir tehdit olarak görmüş ve Filistinli gruplarla uzun vadeli çatışmalar yaşamıştır. Öte yandan İsrail'in en büyük endişelerinden biri, İran'ın Ortadoğu'da nükleer güç kapasitesine erişebilme imkânı olmuştur. Bu durum, İsrail'in güvenliksizleşmesine yol açacağından dolayı İsrail, İran'ın nükleerleşme faaliyetlerinin önüne geçmek istemiştir. İran'ın nükleer silah edinme çabaları İran'ı, İsrail ve uluslararası toplumla önemli bir çekişme noktasına getirmiştir. İran, nükleer programının barışçıl amaçlarla yürütüleceğini iddia etse dahi İsrail, İran'ın nükleer programının potansiyel askeri boyutuyla ilgili endişe yaşamış ve bu duruma karşı sert bir tutum sergilemiştir.

ABD Ortadoğu bölgesindeki dinamiklerin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Devrim sonrasında ABD'yi büyük şeytan olarak ilan eden İran, ABD ile gergin bir ilişki yaşamıştır. İran'a yaptırım, İsrail'e askeri yardım uygulayan Ortadoğu'daki Amerikan politikaları; İran-İsrail ilişkilerini doğrudan etkilemiştir. Özellikle ABD'nin Ortadoğu'ya demokrasi götürme iddialarına karşı İran, Şii eksenini güçlendirmeye çalışmıştır. Devrimden sonra İran hükümetinin ideolojisi ve politikaları, küçük şeytan olarak tanımladıkları İsrail'in bölgedeki konumuna doğrudan meydan okumuştur. İranlı liderler, İsrail'e yönelik tehditler ve İsrail'in yok edilmesi çağrıları da dâhil olmak üzere

sık sık İsrail karşıtı açıklamalarda bulunmuştur. Bu açıklamalar taraflar arasında düşmanca bir atmosferin oluşmasına ve ilişkilerin daha da gerginleşmesine neden olmuştur. İran ile İsrail'in bölgesel rekabeti, bölgedeki nüfuz rekabeti gerilimlerini daha da artırmıştır. İran kendisini Şii Müslüman dünyanın savunucusu olarak ilan etmiş ve Ortadoğu'da bölgesel bir güç olmayı hedeflemiştir. Bu hedefi doğrultusunda Lübnan'daki Hizbullah'ı, Irak, Suriye ve Yemen'deki Şii milisleri desteklemiştir. İran'ın bu vekil gruplar aracılığıyla genişleyen bölgesel nüfuzu, İsrail ve müttefiklerinin endişelenmesine yol açmıştır. İsrail, İran'ın Hizbullah gibi gruplara vermiş olduğu desteğe engel olmaya çalışmış ve Suriye ile Lübnan'a müdahale etmesine karşı çıkmıştır. Ancak İran; Suriye, Hizbullah ve Filistinli gruplar da dâhil olmak üzere İsrail'e düşman olan ülke ve örgütlerle ittifaklık ilişkisi geliştirmeye devam etmiştir. Hatta İran, Lübnan-İsrail Savaşı'nda ve Suriye İç Savaşı'nda Hizbullah üzerinden İsrail'e karşı bir vekâlet savaşı yürütmüştür. İsrail ise İran'ın bölgesel güç edinmesine ilişkin kendisiyle aynı endişeleri paylaşan ABD, Suudi Arabistan ve bazı Sünni Arap Körfez ülkeleriyle yeni stratejik ittifaklar geliştirmiştir.

İran İslam Devrimi sonrasında İran-İsrail ilişkilerini Sünni-Şii çatışması bağlamında anlatan bu çalışmada; ilişkilerin tarihsel gelişimini analiz etmek, tarafların birbirine yönelik izlediği dış politika hamlelerinde mezhepsel farklılığın etkisini belirlemek ve jeopolitik rekabetle dini ideolojilerin etkileşimini tespit etmek amacıyla nitel araştırma yöntemlerinden biri olan literatür taraması veya diğer bir adıyla kaynak tarama yöntemi kullanılmıştır. Literatür taramasıyla toplanan veriler; okuyucuya bilgi anlamında bir kaynak oluşturacak ve İran-İsrail ilişkilerinin tarihsel gelişiminde tarafların dini ideolojiler üzerinden bölgesel güç kapasitelerini nasıl artırmaya çalıştıkları tespit edilecektir. 1979 İran İslam Devrimi ile Şii merkezli bir ideoloji benimseyen İran, Sünni Arap dünyasını karşısına almış ve İsrail ile bölgesel bir rekabet içerisine girmiştir. Dolayısıyla İran İslam Devrimi sonrasında İran ile İsrail arasındaki bölgesel rekabeti mezhepsel bir perspektiften ele almak, Sünni-Şii çatışmasını nasıl yorumladığını tespit etmek Ortadoğu'daki karmaşık ilişkilerin ve potansiyel gerilim kaynaklarının kapsamlı bir şekilde anlaşılmasına yol açacaktır. İsrail ve İran'ın önünde, 1979 yılı itibariyle Sünni-Şii çatışması üzerinden vekâlet savaşları yürütebilmeleri açısından birçok seçenek belirlemiştir. Dolayısıyla çalışmanın asıl amacı; Ortadoğu'da var olan Sünni-Şii

mücadelesinin yaratmış olduğu sonuçları tespit ederek, bu sonuçların hangi bölgesel aktörün lehine olup olmadığını ortaya koymaktır.

Geniş bir literatür taraması yapıldığında, Türkiye'deki uluslararası ilişkiler disiplinde; Türkiye'nin İran ile çok yakın bir komşu olmasına rağmen İran İslam Devrimi'nden sonra İran-İsrail ilişkilerini mezhepsel bağlamda incelemeyeği tespit edilmiştir. Bunun da Türkiye'de Ortadoğu'ya dair genel anlamda bir boşluk oluşturduğu düşünülmüştür. Dolayısıyla yapılan çalışmanın mezhepsel bir bakış açısıyla incelenmesi ve değerlendirilmesi sonucunda Türkiye'deki uluslararası ilişkiler disiplinde, Ortadoğu'ya dair yaşanan boşluğun doldurulacağı düşünülmüştür.

BİRİNCİ BÖLÜM

SOĞUK SAVAŞ DÖNEMİ ORTADOĞU ŞEKİLLENME SÜRECİ

20. yüzyılın başına gelinceye dek Ortadoğu'nun var olan bütün siyasi denklemi İngiltere tarafından şekillendirilmiştir. 19. yüzyılın ortalarından itibaren İngiltere'nin yeryüzü egemenliği ile birlikte, Ortadoğu'nun siyasi şeması dizayn edilmiştir. Bu nedenle İngiltere ve müttefikleri, özellikle Fransa, Ortadoğu'da etkili bir aktör olarak yer almıştır.

Uluslararası sistemde öncelikli olarak İngiltere ve Almanya arasında yaşanan ardından daha geniş anlamda ABD dâhil olmak üzere Batılı ülkeler ve Almanya arasında yaşanan hegemonya mücadelesi, iki dünya savaşının çıkmasıyla sonuçlanmıştır. İngiltere'nin küresel üstünlüğü o dönem itibariyle Ortadoğu'dan geçmektedir. İngiltere'nin küresel üstünlüğüne son vermek isteyen Almanya, Ortadoğu'da nüfuz sahibi olmak istemiştir. Dolayısıyla Berlin'den Bağdat'a kadar uzanan bir demir yolu inşa etmiş ve İngiltere bu durumdan oldukça rahatsız olmuştur (Bal, 2017, s. 32). Bunun nedeni, 19. asrın sonunda bir aktöre ait olan demir yolunun ulaştığı her yer, o yerlerin o aktöre ait olduğu anlamına gelmiş olmasıdır. Almanya bu demir yolları üzerinden, İngiliz egemenliğine bir üstünlük kurmaya çalışmıştır.

Soğuk Savaş dönemine gelindiğinde ise siyasi denklem oldukça değişiklik göstermiştir. Gelişen tarihsel olaylar neticesinde İngiltere'nin sahip olduğu başat güç statüsünü, ABD devralmıştır. ABD'nin başat güç liderliğini devralışının en somut göstergesi, 1945 yılında gerçekleşen Yalta Konferansı olmuştur. Yine 1945'teki Potsdam Konferansı'nda ABD'nin katılımcı ülkeler üzerinde kurmuş olduğu üstünlük, özellikle İngiltere'nin gücünün zayıfladığını göstermiştir (Başarır, 2022, s.133). Bu konferansların ardından, başını ABD'nin çektiği Batı Bloku ile Sovyetler Birliği arasında bir Soğuk Savaş dönemi başlamıştır. ABD, bir yandan komünizmin yayılmasını engellemeye çalışırken diğer yandan da Sovyetler Birliği'ne karşı küresel

bir egemenlik mücadelesine soyunmuştur (Akpınar, 2020, s. 1629). Soğuk Savaş döneminde her iki tarafın da vermiş olduğu küresel egemenlik mücadelesi, ABD ve SSCB'nin politik tutumlarının değişim göstermesine neden olmuştur. Bu değişimin arka planında yatan en önemli etken, tarafların jeopolitik çıkarları olmuştur.

Tarihsel olarak İsrail Devleti 1948 yılında, Soğuk Savaş'ın ilk yıllarında kurulmuştur. 17. , 18. ve 19. yüzyıllarda olduğu gibi Soğuk Savaş döneminde bir devlet kurmak, kolay işleyen bir mekanizma olmamıştır. 20. yüzyıla gelindiğinde ulusları birbirine bağlamak için bir uluslararası hukuk oluşturulmuştur (Kıran, 2017, s. 925). Diğer bir neden ise Soğuk Savaş'ın ilk yıllarında, her iki kutup lideri de uluslararası hukuka başvurmak zorunda hissetmiştir. Çünkü taraflar henüz birbirini yeterince tanımamış ve bir test aşaması süreci içerisine girmiştir.

19. yüzyılda İsrail'in kuruluşuna dair temel oluşturan bazı konferanslar yapılmış ve raporlar düzenlenmiştir. Bunlardan ilki; 1897'de İsviçre'nin Basel şehrinde yapılan Basel Konferansı'dır. Basel Konferansı, dünya üzerindeki ilk Siyonist toplantı olarak tarihe geçmiştir (Uluhan, 2020, s. 21). Bu konferansta uluslararası örgütlenme, ilk defa bir İsrail devletinin kurulması hipotezi resmen ortaya atılmıştır. Basel Konferansı'ndaki uluslararası örgütlenme, siyasi ve finansal açıdan önemli bir örgütlenmeyi teşkil etmiştir. Basel Konferansı'na, Theodor Herzl tarafından başkanlık edilmiştir. Toplantı sonrasında Theodor Herzl, günlüğüne "Basel'de Yahudi Devleti'ni kurdum. Eğer bugün bunu açıklarsam, herkes beni alaya alır. Oysa belki 5 fakat şüphesiz 50 yıl içinde herkes bu gerçeği görecektir. Yahudi Devleti'nin varlığı manevi temellere oturtulmuştur, bu devlet Yahudi halkının bu konudaki istek ve azmi ile kurulmuştur" diye yazmıştır (Graudy, 2011, s. 232).¹

İsrail devletinin kuruluşuna giden ikinci önemli adım; 1917 Balfour Deklarasyonu'dur. Deklarasyona, dönemin İngiliz Dışişleri Bakanı Arthur Balfour'un soy ismi verilmiştir. İngiltere, Sykes-Picot Anlaşması'yla Osmanlı topraklarını Fransa ile paylaşırken, Balfour Deklarasyonu'yla Yahudilere Filistin'de 'milli yurt' vaadinde bulunmuş, 1914'ten beri temas halinde olduğu Mekke Emiri Şerif Hüseyin önderliğindeki

¹ Ayrıca bknz. Theodor Herzl, Yahudi Devleti, (çev. Sedat Demir), Ataç Yay. İstanbul 2007, s. 13.

Arapların da Osmanlı İmparatorluğu'na ayaklanmaları karşılığında bağımsız Arap krallığı kurma hayallerini canlı tutmaya çalışmıştır (Kemiksiz, 2018, s. 219). Deklarasyonda İngiltere, eski Filistin topraklarında bir İsrail Devleti'nin kurulmasını destekleyeceğini ifade etmiştir. İngiltere'nin bu söylemi, İsrail'in kurulacak olmasının ilk ciddi işareti olarak yorumlanmıştır. Bunun nedeni ise o dönemin başat gücünün İngiltere olması ve Londra'nın uluslararası siyaseti etkileme gücünün olmasıydı. Kasım 1917'de yayınlanan Balfour Deklarasyonu ile İngiltere, Filistin'de bir Yahudi milli yurdunun kurulmasını; Filistin'deki Yahudi olmayan toplumların sivil ve dini haklarına zarar verilmeyeceğini de belirtmek suretiyle kabul ettiğini duyurmuştur (Cleveland, 2004, s. 271).

İsrail devletinin kuruluşuna giden yoldaki üçüncü adım; 1919 King Crane Komisyonu'dur. Komisyonun kuruculuğu ABD Başkanı Wilson tarafından yapılmıştır. Wilson 1917 yılında Wilson İlkeleri'ni yayınlayarak, dünyadaki tüm ulusların self-determinasyon hakkından bahsetmiştir. Dolayısıyla Wilson 1919'daki bu konferansı; İngiltere'nin İsrail Devleti'nin kurulmasını desteklediği bir coğrafyada, Araplar'ın ve Yahudiler'in nüfuz etkisini belirlemek için düzenlemiştir (Turgut, 2015, s. 39). Yapılan araştırmalar sonucunda Filistin nüfusunun çoğunluğunu Araplar'ın oluşturduğu görülmüştür. Böylece Ortadoğu'da henüz bir İsrail Devleti'nin kurulamayacak olduğunun anlaşılması; bu hedefi destekleyen aktörleri, bölgede nüfusu dengeleme çalışmalarına ya da Yahudiler'in bölgeye göçünü teşvik etmeye itmiştir. (Ertürk, 2020, s. 120)

Dördüncü önemli adım; 1937 Peel Komisyonu Raporu'dur. Bu rapor İngiltere tarafından hazırlanmış, aynı zamanda 1917 Balfour Deklarasyonu'na hizmet etmiştir. Peel Raporu öncekilerden farklı olarak taksimi gündeme getirmiş, Filistin'in Yahudi Devleti, Arap Devleti ve Kudüs ile çevresi olarak üçe bölünmesini önermiştir (Türel, 2016, s. 48). Rapora göre bağımsız bir İsrail Devleti'nin kurulması, tıpkı 20 yıl önce olduğu gibi o gün itibarıyla de İngiltere tarafından desteklenmiştir. Öte yandan bu İngiltere bu raporlar birlikte, Araplar'a Filistin'de bir devlet kurabilecekleri vaadinde bulunmuştur. Böylece İngiltere, dengeleme politikası uygulamaya çalışmıştır. İngiltere bu vaatle, İsrail'in kurulması halinde Araplar'a Filistin'de bir devlet kurma hakkı

vererek hem Araplar'ı bir devlet sahibi yapmayı hem de İsrail Devleti'ni meşrulaştırmayı amaçlamıştır. Fakat bu rapor Araplar ve İsrail'i temsil eden komisyon tarafından reddedilmiştir (İlbaş, 2023, s. 203). Peel Komisyonu Raporu açıklanınca Filistin'de şiddet eylemleri yeniden başlamış, bir İngiliz yetkilinin öldürülmesi üzerine, 1936'da tüm rakip Filistinli grupların katılımıyla kurulan ve ayaklanmanın liderliğini yürüten Hüseyini başkanlığındaki Arap Yüksek Komitesi (AYK) dağıtılmış, liderleri tutuklanmış ya da sürgüne gönderilmiştir (Kemiksiz, 2018, s. 131). Araplar, Ortadoğu'da bir İsrail Devleti kurulmasına karşı çıkmış, AYK ise Araplar'a ayrı bir devlet kurma hakkı verilmesi durumunda İsrail Devleti'nin bölgede yeterli bir nüfuz alanına sahip olamayacağını vurgulamıştır. Aynı zamanda Kudüs'ün de İngiliz egemenliği altında olması, o gün İsrail coğrafyasının yarısından fazlasının İngiltere tarafından yönetileceği düşünülmüştür. Bu sebeplerden dolayı İngiltere'ye ait olan Peel Komisyonu Raporu reddedilmiştir.

İsrail'in kuruluş süreci açısından belirleyici önem taşıyan beşinci ve son adımsa 1947 Taksim Planı'dır. Taksim kararının alındığı Kasım 1947'den İngiltere'nin Filistin'den çekildiği 14 Mayıs 1948'e kadar olan süreçte; Filistin'de toplumlar arası çatışmalar şiddetlenmiş, Yahudi güçlerinin, BM kararıyla Yahudilere ayrılan toprakları kontrol altına almak amacıyla düzenledikleri saldırılar karşısında dağınık Filistin güçlerinin karşı koyma çabaları sonuçsuz kalmış, belli başlı Arap merkezleri Yahudilerin eline geçmiş, 400 bin civarında Filistinli kaçmak zorunda kalmıştır (Kemiksiz, 2018, s. 132). 1947 yılında BM çatısı altında Filistin Özel Komitesi'nin kurulmasına karar verilmiştir (Taşdemir, 2000, s. 210). 29 Kasım 1947'de BM Filistin Özel Komitesi; Filistin'in bölünmesini, bir Arap devleti ve bir Yahudi devletinin kurulmasını öngören Çoğunluk Planı'nı kabul etmiştir. Böylece Filistin meselesi belirleyici bir dönüm noktasına ulaşmıştır. BM, yaptığı çalışmalar neticesinde iki ayrı plan olarak, azınlık ve çoğunluk planını hazırlamıştır (Bölme & Ulutaş, 2011, s. 4). Bu planların ortak adına, Taksim Planı denmiştir. 1919 King Crane Komisyonu'nda, Araplar'ın Filistin'de daha büyük bir nüfusa sahip oldukları sonucuna varılmıştır. Fakat bu sorun BM çatısına taşınmadan önce Yahudiler'in, Filistin bölgesinde yoğunlukları artmaya başlamıştır. Çoğunluk planına göre Filistin coğrafyası; İsrail Devleti, Arap Devleti ve Kudüs özel bölgesi olmak üzere üçe bölünmek istenmiştir (Taşdemir, 2000, s. 210). Bu üç bölüm, bir

Yahudi (Musevi) devleti, bir Arap devleti ve Kudüs şehrinin uluslararası gözetimde olacağı ayrı bir birimden (corpus serperatum) oluşacaktır (Lewis, 2021, s. 454). 1947 Taksim Planı'nın 1937 Peel Komisyonu Raporu'ndan, tek farkı bu olmuştur. 1937'de Kudüs'ün egemenlik hakkına sahip olmak isteyen İngiltere'nin karşısına Kudüs 1947'de özel bölge olarak çıkarılmıştır. Çünkü Soğuk Savaş'ın başlamasıyla birlikte iki kutuplu dünya sistemi ortaya çıkmış ve ABD ile SSCB, Kudüs'ün İngiliz egemenliği altında olması istememiştir. Taksim Planı'nda Kudüs özel bölgesinin, bir komiteye bağlı olacağı vurgulanmıştır (Fildiş, 2012, s. 343). Azınlık planına göre ise Filistin'de, Yahudiler'in ve Araplar'ın federatif yapıda tek bir devlet kurmaları planlanmıştır.

29 Kasım 1947 tarihinde ABD'nin yoğun baskısı sonucunda, BM'de çoğunluk planı kabul edilmiştir (Kemiksiz, 2019, s. 193). Öte yandan İsrail Devleti'nin kurulması planının öncülüğünü İngiltere yerine ABD yapmıştır. (Armaoğlu, 1991, s. 89). 14 Mayıs 1948'de ABD'nin gerek BM gerekse uluslararası politikada sergilediği yoğun performans ve destek sayesinde, BM çatısı altında İsrail Devleti kurulmuştur (Kızıloğlu, 2012, s. 52).

1.1.Şekillenme Sürecini Etkileyen Bölgesel Gelişmeler

1.1.1. 1948 Arap-İsrail Savaşı

19. yüzyılın ortalarından beri Ortadoğu'da var olan siyasi denklem, (sömürgecilik geçmişi, İngilizler'in ve Fransızlar'ın Ortadoğu'daki varlığı, I. Dünya Savaşı ve II. Dünya Savaşı) 1948'de Araplar'ın çoğunlukta bulunduğu bir coğrafyada İsrail'in kurulmasıyla birlikte bozulmuştur. Ortadoğu siyaset denklemi, 1948 öncesi ve sonrasında aynı şekilde okunamaz hale gelmiştir. Bunun sebebi ise artık Ortadoğu'da bir İsrail Devleti gerçeğinin var oluşudur. İsrail, 14 Mayıs 1948'de Birleşmiş Milletler'de resmen tanınmıştır. (İşler, 2019, s. 123)

İsrail'in Ortadoğu'da kurulmuş olması, Arap dünyasının Ortadoğu siyasetini anlayış biçiminde bir büyük dönüşüme neden olmuştur (Duman, 2005). Arap toplumunun siyaset anlayışına göre Ortadoğu; tarihsel, kültürel geçmişiyle ve derinliğiyle bir Arap

coğrafyası ve medeniyetidir (Şeker, 2009). Ancak BM çatısı altında Araplar'ın coğrafyasına Batı dünyası tarafından bir büyük Batı müttefiki yerleştirilmiştir. Uluslararası sistemin desteğini alan İsrail'in aksine Arap toplumu dönem itibariyle, uluslararası siyasette İsrail gibi bir yankı oluşturabilecek ya da bir güç merkezi oluşturabilecek bir kimliğe sahip olamamıştır. Dolayısıyla Arap toplumu İsrail'in kuruluşuna karşı, uluslararası toplumun desteğini alma gibi bir stratejinin uluslararası sistemde uygulanamayacağı düşüncesine kapılmıştır (Yalçın, 2021, s. 58). Böylece Arap dünyası, İsrail'in kuruluşuna olan muhalefetini seslendirebileceği ve somut bir biçimde hayata geçirebileceği tek mekanizmanın savaşmak olduğu düşüncesine kapılmıştır.

Arap toplumu, İsrail Devleti'nin henüz yeni kurulmuş olmasını bir motivasyon kaynağı olarak görmüş ve 1948 yılında İsrail'e saldırmıştır. (Ağdemir, 2014, s. 56). Bu saldırı, Ortadoğu'da Araplar ve İsrail arasında savaşlar silsilesinin başlamasına neden olmuştur. 15 Mayıs 1948'de Mısır, Suriye, Lübnan, Ürdün ve Irak ordu birlikleri İsrail'e girmiş, bölgesel bir savaş başlatmış ve savaş 1948 Aralık ayında Arap güçlerinin yenilgisi, İsrail topraklarının genişlemesi ve BM'nin Filistin Arap devleti kurulması önerisinin çökmesiyle sona ermiştir (Cleveland, 2004, s. 296). 1948 Arap-İsrail Savaşı'nın kazanan tarafı İsrail olmuştur. İsrail'in ilk devlet başkanı David Ben Gurion, Araplar'a karşı bir zafer elde etmiştir. Bu zaferin elde edilmesinde Sovyetler Birliği'nin de rolü oldukça etkili olmuştur. 1967'deki ikinci Arap-İsrail Savaşı'na kadar olan dönem, İsrail'den intikam alma duygularının güçlü olduğu, Nasırcılığın Arap milliyetçiliğine yeni bir ruh ve güç katıp, tüm bölgede etkisini sürdürdüğü ve 1955 tarihli Bağdat Paktı'nın yol açtığı Batı aleyhtarı tepkiden yararlanan Sovyetler Birliği'nin Arap ülkeleri üzerinde etkisinin artmaya başladığı bir dönem olmuştur (Kemiksiz, 2018, s. 134). Sovyetler Birliği, savaş esnasında Çekoslovakya üzerinden İsrail'e silah desteğinde bulunmuştur (Armaoğlu, 1991, s. 85). 1946'da İran'ı işgal ederek Ortadoğu siyasetinde söz sahibi olmak isteyen Sovyetler Birliği, ABD'den çekinmiş ve İran'dan geri çekilmiştir. Ancak İran'ı işgalinin hemen 2 yıl sonrasında meydana gelen bu savaşı bir fırsat olarak değerlendirmek isteyen Sovyetler Birliği, İsrail'i Arap toplumuna karşı desteklemiştir (Pehlivan, 2006, s. 8). Böylece Sovyetler

Birliği, bölgesel müttefik arayışı içerisine girmiştir. Netice itibariyle dönemin Soğuk Savaş koşulları, 1948 Arap-İsrail Savaşı üzerinden etkisini açıkça göstermiştir.

Birleşmiş Milletler'de 1947 yılında İsrail'in kuruluşu gündeme geldiğinde Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, Filistin topraklarının Araplar ve Yahudiler arasında taksimine ilişkin 181 sayılı kararı kabul etmiştir (Dosbolov, 2014, s. 2). 181 sayılı karara göre Kudüs, bir uluslararası alan özetle serbest bir şehir olarak ilan edilmiştir.² Tarihsel sürece baktığımızda Filistin topraklarında bir Yahudi-İsrail- devletinin kurulması girişimi BM'den önce ilk defa 1917 Balfour Deklarasyonu'yla gündeme gelmiştir. Bu anlaşma bir mektupla (ünlü 1917 Kasım Balfour Deklarasyonu) Dışişleri Arthur Balfour tarafından ünlü bir İngiliz Siyonist'i olan Lord Rothschild'e iletilmiştir (Cleveland, 2004, s. 182). Lord Rothschild, uluslararası Siyonist hareketin öncülerinden biridir. Balfour Deklarasyonu olarak adlandırılan bu mektup Lord Rothschild'e, Filistin topraklarında bir Yahudi devleti kurulması durumunda İngiliz hükümetinin bu duruma destek vereceğini bildirmiştir. Dolayısıyla 1917'de Balfour Deklarasyonu'yla birlikte İngiltere'nin Ortadoğu'da bir Yahudi devleti kurulması için attığı tomurcuk 1948 yılında BM tarafından filizlenmiş ve İsrail Devleti kurulmuştur.

1948 Arap-İsrail Savaşı'nın sonuçlarına bakıldığında, Kudüs'ün Batısı İsrail'in eline geçmiştir (Karaköse, 2018, s. 160). Egemenlik hakkı BM tarafından tanınan, defacto olarak meşru bir durumu gayri meşru bir duruma getiren Arap toplumuna meşruiyeti bozmanın en büyük yaptırımı, Kudüs'ün yarısını kaybetmek olmuştur. Filistin'de yaşayan yaklaşık 1 milyondan fazla mülteci, İsrail'in baskılarından dolayı Ürdün ve Lübnan'a kaçmıştır (Best & Jussi & Kirsten, 2012, s. 143). İsrail, 1948-1951 yılları arasında ülkesine gelen 600 bin civarında Yahudi göçmeni, boş Filistin köylerine, kentlerdeki boş binalara, çiftlik arazilerine yerleştirmiştir (Cleveland, 2004, s. 394-395). Yoğun göç dalgası Ortadoğu'da Filistinli mülteciler meselesinin gündeme gelmesine neden olmuştur. Öte yandan 1948 Arap-İsrail Savaşı'ndan üç sene sonra 1951 yılında Mısır Ordusu'nun içinde bir cunta hareketi yaşanmıştır. Bu cunta hareketinin ardından Cemal Abdünnâsır önderliğinde yaşanan Hür Subaylar Hareketi, Mısır'da bir devrime neden olmuştur. Devrim sonrasında Mısır monarşisini yöneten Kral Faruk iktidardan

² Ayrıca bkz.

<https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-42440136>

indirilmiştir (Kocaoğlu, 2017, s. 167). Cemal Abdünnâsır iktidara geçerek Mısır'da rejim değişikliğine gitmiştir. Hür Subaylar Darbesi'yle birlikte Mısır'da, monarşiden cumhuriyete geçilmiştir. Böylece Mısır Arap Cumhuriyeti kurulmuştur. Cemal Abdünnâsır'ın doğuşunun en somut belgesi 1948 Arap-İsrail Savaşları olmuştur.

1.1.2. 1951'de İran'da Musaddık Rüzgârı

1951 yılında İran'daki şahlık rejimi, Pehlevi Hanedanlığı tarafından yönetilmiştir. İran, tarihi boyunca hiçbir zaman tam bir sömürgeleşme süreci yaşamamıştır. Fakat İran'daki İngiliz üstünlüğünün varlığı, İran'ın yarı sömürgeleşme sürecini başlatmıştır. İran'ın yarı sömürgeleşme süreci, 1951'de İran'da meşhur bir şirket olan İngiliz-İran Petrol Şirketi'yle sembolleşmiştir (Karadeniz, 2023, s. 202). Ham petrol açısından Ortadoğu'nun en zengin yerlerinden biri olan İran'da bu şirket, İngiltere tarafından 20. yüzyılın başlarında kurmuştur. İngiliz-İran Petrol Şirketi 1951 yılı itibariyle, İngilizler'in henüz İran ekonomisinden ve pazarından ayrılmamış olduğunu göstermektedir. İran'da petrolü işleyebilecek bir teknolojinin bulunmaması, ham petrolü İngiliz-İran Şirketi'nin çıkararak işlemesi ve ihracatını yapması sonucunda petrol ticareti açısından elde edilen gelirlerin çoğu İngiliz hazinesine geçmiştir (Yıldırım, 2023, s. 15). Bu durum İran'ın, yukarıda bahsedilen yarı sömürgeleşme sürecine yol açmıştır.

İran siyasetinde bu dönemde, Ortadoğu'nun bilinen en örgütlü komünist partisi olan TUDEH Partisi öne çıkmıştır. TUDEH Partisi gibi bir komünist parti ile İran siyasi yelpazesinin farklı uçlarında yer alan bazı sağ ve sol görüşlü partiler, İran'ın İngiliz egemenliği altında olduğunu ileri sürmüştür (Abrahamian, 2014, s. 152). İran'da bir araya gelen bu partilerin arasında komünistlerin yanı sıra İran muhafazakârları ve İran liberalleri de bulunmaktadır. İran'da üç ayrı sosyolojik sınıfın tarafı olan partiler, İran'ın bağımsız bir devlet olmadığını ileri sürmüş ve İngiliz egemenliğinin İran'daki varlığına kanıt olarak İngiliz-İran Petrol Şirketi'ni göstermişlerdir. Şahlık rejiminin İngilizlerle işbirliği içerisinde olduğunu iddia etmişlerdir (Kaya, 2017, s. 164). Ardından İran'ın ekonomik bağımsızlığının olmamasından dolayı siyasi bir bağımsızlığının da olmadığını düşünen bir muhalif hareket ortaya çıkmıştır. Parti hareketi, devamında toplumsal bir harekete neden olmuştur.

Siyasi yelpazenin farklı uçlarından bir araya gelen bu partiler bir araya gelerek bir çatı partisi olan Ulusal Cephe'yi kurmuştur. Ulusal Cephe'nin iki ana hedefi; İran'daki İngiliz varlığına son vermek ve İran'daki İngiliz varlığına ve ülkenin İngiltere tarafından sömürülmesine müsaade eden monarşi sistemini cumhuriyetle değiştirmek olmuştur (Demirbaş, 2020, s. 89). Ulusal Cephe'nin başına partilerin üzerine uzlaştığı bir lider olarak, Muhammed Musaddık geçmiştir. Musaddık, Ulusal Cephe'nin ilkeleri doğrultusunda İran'daki İngiliz egemenliğine karşı olan bir projeyi, İran halkına sunmuştur (Kaya, 2017, s. 162) Musaddık, 1951'de girdiği ilk seçimi kazanarak Ulusal Cephe'yi iktidara getirmiştir. Bunun üzerine Şah, Bağdat'a kaçmıştır. Musaddık'a çeşitli yönlerden muhalefet eden Tudeh Partisi'nin de bu süreçte kendisini desteklemesi sürecin başarıya ulaşmasında etkili olmuştur (Kuduoğlu, 2018, s. 48).

Musaddık, 1951'de göreve geldiğinde ilk olarak toprak reformu gerçekleştirmiştir.³ İran köylüsünü toprağı sadece kiralayabilen ya da kiraladığı toprağı işlemekle yükümlü olan bir sınıftan çıkararak toprak sahibi yapmıştır. Bu, Ulusal Cephe'ye yönelik toplumsal desteğı daha da güçlendirmek adına yapılmıştır. Musaddık hayata geçirdiğı reformlarının ardından Soğuk Savaş esnasında Ortadoğı'da; İngiltere'ye ait olan İngiliz-İran Petrol Şirketi'ni, resmen el koymak suretiyle millileştirmiştir. Böylece Musaddık, Ortadoğı'da bir millileştirme geleneğı başlatmıştır (Bahtiyar, 2021, s. 142).

İngiliz-İran Petrol Şirketi'nin millileştirilmesinin dış politikaya yansıyan etkileri olmuştur. Ulusal Cephe kurulduğunda ve programını hayata geçirmeye başladığında dönemin İngiliz Başbakanı Churchill, İran'ın asıl hedefinin bağımsızlık olduğunu söyleyerek Truman'a İran'a müdahale etmesi gerektiğini bildirmiştir (Tüysüz, 2022, s. 114). Truman, Churchill'in bu talebine tepkisiz kalmıştır. Musaddık'ın İngiliz-İran Petrol Şirketi'ni millileştirmesi üzerine Churchill yeniden Truman'a İran'ın gayri meşru davrandığını ve müdahale edilmesi gerektiğini söylemiştir. Truman ise Churchill'e Adalet Divanı'na başvurmasını önermiştir. Churchill Adalet Divanı'na başvurmuştur fakat takipsizlik kararı verilmiştir (Pirouz, 2001, s. 110). Çünkü İngiltere, millileştirme hareketine yönelik herhangi bir yetki hakkına sahip olmamıştır.

³ Ayrıca bkz.
<https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-46876557>

Ulusal Cephe'nin, İran'da Pehlevi Hanedanlığı'na son verecek ve İran rejimini monarşiden cumhuriyete dönüştürecek olan tasarısı İran Meclisi'ne gelmiştir. İran toplumu bu tasarıyı desteklemiştir. Ulusal Cephe'nin tasarıda yer alan hedeflerindeki söylem ve ideolojik yapılanma; İran'ı Sovyetler'e yakın bir pozisyona getirmiştir (Kuduoğlu, 2019, s. 46). Böylece İngiltere ve ABD, İran coğrafyasında etkisizleştirilmek istenmiştir. Dolayısıyla bu defa Truman, daha önce İran'a müdahale edilmesi gerektiği konusunda kendisinden yardım isteyen Churchill'den önce davranarak İran'a müdahale edilmesiyle ilgili bir çare arayışına girmiştir. Musaddık hükümetinin devrilmesinin, uluslararasılaşan İran petrol krizini çözmek için en etkili seçenek olduğuna karar veren İngiltere ve Amerika, Şah'ın destekçilerini örgütleyerek 19 Ağustos 1953'te darbeyi gerçekleştirmiştir (Arıkan, 2016). 1953 yılında ABD ve İngiltere ilk defa CIA ve MI6'in ortaklaşa düzenlediği Ajax Operasyonu adı verilen bir operasyonla Musaddık'ı iktidardan indirmiştir. ABD, bu darbenin başarılı olması için öncelikli olarak darbeye giden sürecin şartlarını olgunlaştırmıştır. ABD ve İngiltere başta olmak üzere bütün Batı dünyası İran'a petrol ambargosu uygulamıştır. İran'ın petrolden başka büyük bir ihracat kalemi olmaması nedeniyle uygulanan ambargo, İran hazinesinde büyük bir kara delik açmıştır. Ekonomik bir çöküntü yaşayan İran'da enflasyon, işsizlik ve yoksulluk gibi sorunlar ortaya çıkmaya başlamıştır (Arı, s. 325). Dolayısıyla Musaddık ile kendisine bağlı olan kitlenin arasındaki güven ilişkisi zedelenmiştir. Tahran'da Musaddık karşıtı gösterilerin başlamasıyla birlikte ABD için şartlar olgunlaşmıştır (Edi, 2019, s. 736). Musaddık'ın İran'da durumun kontrolünü elden kaçırdığından ve canlanan TUDEH'in ülkeyi Sovyet kampına çekeceğinden korkan Washington, Londra'nın da katılımıyla, Musaddık'a karşı darbede subaylara yardımcı olmak üzere Tahran'a CIA ajanları göndermiştir (Cleveland, 2004). ABD İran toplumunda bir huzursuzluk yaratmış hatta İran Ordusu'nda devletten para alamayan generalleri satın alarak yapılan darbeye dâhil etmiştir. CIA ve MI6 tarafından ortaklaşa düzenlenen bu darbenin etkileri darbecilerin planladıklarından çok daha derin olmuştur (Uygur, 2016).

Ajax Operasyonu, 1953'te Musaddık rejiminin yıkılmasına neden olmuştur. Musaddık, İran Devleti'ne ve İran halkına ihanet etmek suçundan dolayı yargılanmış ve

ev hapsine gönderilmiştir. Musaddık'ın iktidardan indirilmesi neticesinde Bağdat'a kaçan Şah, İran'a geri dönmüştür (Arık, 2016, s. 21). Aynı zamanda Şah'la birlikte monarşi de İran'a geri dönmüştür. İran Şahı'nın İran'a geri dönmesi, İran'da artık İngiliz egemenliğinin yerine ABD'nin egemenliğinin var olduğu göstermiştir. Bunun nedeni ise İran'a geri dönen Şah'ın, İran'ın ABD tarafından yönlendirilmesine müsaade ederek kendi diktatörlüğünü de kuvvetlendirmiş olmasıdır (Edi, 2019, s. 736). Özellikle 1954 yılında petrol krizi sona erdikten sonra İran, ABD'nin İran'a sağladığı ekonomik destek sayesinde petrol gelirini artırmıştır. Sonuç olarak, İran kısa sürede ABD kontrolü altına girmiştir (Abrahamian, 1983, s. 420). İran'daki şahlık rejimi 1979 İran İslam Devrimi'ne kadar bir Amerikan müttefiki olarak tarih sahnelerinde yer almıştır. Öte yandan Musaddık'a karşı yapılan bu operasyon, Ortadoğu Soğuk Savaş tarihinde bir darbeler geleneğinin başlamasına neden olmuştur (Öztürkcü, 2017, s. 373).

Soğuk Savaş koşulları gereği Sovyetler Birliği'nin bu süreçte İran'da nasıl bir rol oynadığına değinilmesi gerekmektedir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra SSCB'nin askeri gücünün, ABD'nin ise ekonomik gücünün aksine İngiltere zayıflamış ve yıpranmış bundan dolayı da iki önemli aktör olan SSCB ve ABD, Avrupa'nın şekillenmesine öncülük etmiştir (Özdemir & Çalışkan & Öztürk, 2017, s. 67). Dolayısıyla SSCB ve ABD, 1945 Yalta ve Potsdam Konferansları'na İngiltere ile birlikte yenedünya düzeninin kurucularından biri olarak katılmıştır. 1946 yılına gelindiğinde SSCB ile İran arasında petrol ile ilgili barışçıl anlaşma yapılmıştır (Akman, 2013, s. 109). Ancak yapılan barışçıl bir anlaşmanın aksine SSCB, Ortadoğu'da hâkimiyet kuracak ve Orta Asya'ya çıkacak şekilde İran'la bir anlaşma yapmıştır. ABD'nin bu anlaşmaya tepki göstermesi üzerine, 4 Nisan 1946'da SSCB, diplomatik olarak yanlış bir hamle yaptığı ve güven ilişkisini zedelediği için anlaşmadan geri çekilmek zorunda kalmıştır (Kaya, 2017, s. 161). 1951 yılına gelindiğinde ise Musaddık'ın anti-empyralist söylemlerinin SSCB'ye daha yakın olduğu görülmektedir. Kominform'da dünyanın her yerindeki anti-empyralist söylemi destekleyeceğini belirten SSCB, Musaddık'ın İngiliz egemenliğine meydan okumasına destek vermemiştir. SSCB esas olarak Orta Asya-Kafkasya'ya açılma stratejisi için 1946'da İran'la anlaşma yapmıştır (Kahraman, 2012, s. 36) İran üzerinde hâkimiyet kuramayan SSCB'nin 1951 yılına kadar Orta Asya-Kafkasya siyasetinde değişiklikler yaşanmıştır. 1949'da Çin'de yaşanan iç savaş sonucunda

komünist lider Mao, SSCB'nin desteğiyle iktidara gelmiştir. Çin Komünist Partisi Lideri ve aynı zamanda yeni iktidar sahibi Mao Zedong, 30 Haziran 1949 yılında SSCB'nin yanında yer alacağını belirten bir konuşma yapmıştır (Bekcan, 2017, s. 379). SSCB, İran'dan çekilmenin ve Orta Asya-Kafkasya siyasetini kaybetmenin bedelini Çin'de kapatmıştır. Dolayısıyla darbenin gerçekleştiği 1953 yılında SSCB, Orta Asya-Kafkasya siyasetinde çoktan 1949 yılında başarılı olmuştur. Soğuk Savaş döneminde iki kutup lideri de zarar-fayda analizi yapmışlardır. SSCB'nin İran'daki darbeye müdahale etmesinin potansiyel kayıplarından biri, Musaddık'ı desteklemek pahasına ABD ve İngiltere'yle belki sonu sıcak bir savaşa varacak olan bir mücadele yaşama ihtimali olmuştur. SSCB bu analizi doğrultusunda, TUDEH Partisi'ni desteklese dahi İran'daki darbeye müdahale etmemiştir. Çünkü 1945-1953 arası dönemde iki kutup lideri de birbirinden oldukça çekinmiş, birbirlerinin gücünü test etmek istememiştir (Uçarol, 2010, s. 890). ABD, SSCB'nin bu duruma müdahale etmemesinden oldukça memnun kalmıştır. Bunun en önemli nedenlerinden biri ise ABD'nin İran'ın petrol tedarikini, giderek Sovyetler'in kazandığını düşündüğü küresel hâkimiyet oyununa İran toprakları üzerinde engel olduğu düşüncesidir (Faulconer, 2020, s. 7). ABD de SSCB ile aynı oranda zarar-fayda analizi yaparak SSCB'den çekinmiştir.

İran'da Musaddık döneminde (1951-1953) gerçekleşen olaylar, ortaya çıkan siyasi oluşumlar, bu oluşumun temel politik tezleri, ortaya çıkardığı liderlik, o liderliğin aldığı anti-empyralist önlemler; iki savaş arası dönemden farklı bir konjonktür ortaya koymuştur.

1.1.3. 1955 Bağdat Paktı

1955 Bağdat Paktı'nın en somut kuruluş gerekçesi, Ortadoğu'ya Sovyet sızmasını engellemeye çalışmak ve tarafların bölgedeki savunma gücünü artırmak olmuştur (Çetinkaya, 2016, s. 24). Bağdat Paktı'na ABD öncülük etse de bölgedeki önderliğini Türkiye ve Irak üstlenmiştir. Türkiye, Ortadoğu'daki Sovyet sızmasını engellemek için ABD ve İngiltere'ye yardım etme ihtiyacı hissetmiştir. Bu ihtiyacın bir sonucu olarak da Türkiye; İngiltere, İran ve Irak'ın katılımları ile oluşacak Bağdat Paktı'na öncülük etmiştir (Aydın, 2020, s. 150). Türkiye ve Irak'ın bölgesel öncülüğünde kurulan Bağdat

Paktı'nın diğere üye ülkeleri arasında İngiltere, İran ve Pakistan yer almıştır. Ortadoğu, yalnızca bu devletlerle sınırlı olmamıştır ancak Mısır, Bağdat Paktı'na muhalif olan devletlerarasında yer almıştır. Mısır cumhurbaşkanı, diğere Arap devletlerini de Bağdat Paktı'ndan uzak durmaya ikna etmek amacıyla bir propaganda kampanyasına girişmiştir (Cleveland, 2004, s. 344). Bunun ardından Mısır, Suriye ve Ürdün'ün de Bağdat Paktı'na muhalif olmalarına neden olmuştur. Bağdat Paktı'yla birlikte bu devletler üç ayrı gruba ayrılmıştır; Amerikan müttefikleri, Bağdat Paktı muhalifleri ve dıştakiler olmak üzere üç ayrı gruba ayrılmıştır (Bostancı, 2013, s. 179). 1953-1954 yılları arasında Ortadoğu coğrafyasında, devletlerarasında bir kamplaşmadan söz edilmemiştir. Fakat Bağdat Paktı, Ortadoğu devletlerinin birbirinden ayrışmalarına ve kamplaşmalarına neden olmuştur (Duman, 2005, s. 328).

Mısır ve Suriye'nin Bağdat Paktı'na muhalif olmalarındaki en önemli gerekçeleri; Bağdat Paktı'nın, Amerikan emperyalizminin Ortadoğu'ya sızma girişimi olduğuna inanmış olmalarıdır (Kemiksiz, 2019, s. 174). Mısır ve Suriye'nin muhalif tavrından ziyade Ortadoğu bölgesinin Arap olmayan üç ülkesi; İran, İsrail ve Türkiye arasındaki işbirliği Amerikan müttefiki olmalarından dolayı 1979 İran İslam Devrimi'ne kadar sürmüştür (Yılmaz, 2004, s. 91). Öte yandan İsrail; Türkiye ve Irak arasında imzalanan Bağdat Paktı'na çekimser kalmıştır. İsrail, kurulan Bağdat Paktı'nın Araplar üzerinde bir etki uyandıracığından ve kendi güvenliğine de zarar vereceğinden endişe duymuştur (Bostancı, 2013, s. 177). Hatta anlaşma metninde yer alan; Irak'ın herhangi bir durumda saldırıya uğraması halinde Türkiye'nin Irak'a askeri yardımda bulunacağı taahhüdünü İsrail kendine karşı bir tutum olarak algılamıştır. İsrail bu taahhüdün çözülmesi için ABD ve İngiltere ile görüşmeler yapmıştır. Bunun üzerine Türkiye, İngiltere ve ABD Bağdat Paktı'nın kurulmasındaki asıl amacın İsrail'e karşı bir tutum sergilemek değil Ortadoğu'ya Sovyetler'in sızmasını engellemek için kurulduğu garantisini vermiştir. Ardından İngiltere, Bağdat Paktı'na üye olmuş ve İsrail böylece müttefiklerinin söylemlerine kanaat getirmiştir (Yüksel, 2020, s.48).

1958 yılında Irak'ta bir darbe gerçekleşmesi sonucunda Irak Bağdat Paktı'ndan ayrılmıştır. Bu darbeden sonra Irak sosyalist ve bağlantısız devletlere yaklaşmış ve Bağdat Paktı dağılmıştır (Aydın, 2020). Bu durum karşısında özellikle petrol yatakları

konusunda İngilizlerin menfaatleri de zarara uğramış ve artık İngilizler de Bağdat Paktı'nın varlığı sorgulamaya başlamışlardır (Göktepe, 2002). Dolayısıyla Bağdat Paktı işlevsiz kalmış ve yerine Ankara merkezli olan CENTO kurulmuştur (Albayrak, 2005, s. 57) Ancak hala Irak'ı büyük bir tehdit olarak gören İsrail tatmin olmamış, dönemin başbakanı David Ben Gurion tarafından Arap olmayan devletlerle gizli çalışmalar yürütülmüş ve Ortadoğu'da yeni bir paktın oluşması için girişimlerde bulunulmuştur. İsrail Türkiye, Etiyopya ve İran'la güvenlik anlaşmaları imzalamıştır. Bu güvenlik anlaşmaları daha çok istihbarat alanında şekillenmiştir. Bu ülkeler arasında Trident adlı bir istihbarat ağı kurulmuştur (Kılıçoğlu, 2021, s. 1340). Trident istihbarat ağıyla birlikte Türkiye'nin istihbaratı birimi MİT, İsrail'in istihbaratı birimi MOSSAD ve İran'ın istihbarat birimi SAVAK arasında oldukça verimli çalışmalara imza atılmıştır (Erhan, 2002, s. 267). Gizli yürütülmekte olan Trident programı kapsamında MOSSAD Türkiye'ye, Türkiye'de konuşlanmış olan Sovyet ajanları hakkında istihbarat sağlarken MİT de İsrail'e, Arap ajanları hakkında istihbarat sağlamıştır (Yesevi, 2020). İsrail ve İran arasındaki yakın işbirliği de İran'daki solcu TUDEH Partisi destekli ve Batı karşıtı Musaddık rejimi (1951-1953) dönemi haricinde kesintisiz devam etmiştir (Oruç, 2016, s. 9).

Soğuk Savaş'ın küresel anlamdaki ikiye bölünmüşlüğü (ABD-SSCB), 1955'te Bağdat Paktı'yla ortaya çıkmıştır. Türkiye, Irak, İran, Pakistan ile İngiltere arasında 1955 yılında kurulan Bağdat Paktı, Arap devletlerini bölmüş, Sovyetler'in Ortadoğu bölgesinde etkili olmasını kolaylaştırmış, böylece Nasır Ortadoğu'da Batı emperyalizmine karşı çıkacak tek önder durumuna gelmiştir (Sander, 2002, s. 270). Öte yandan Bağdat Paktı, Sovyetler'in Ortadoğu'ya sızmasını engelleyemediği ve Ortadoğu'da devletlerarasında var olmayan bir bölünme yarattığı için başarısız olmuştur (Solak, 2019, s. 139). Bağdat Paktı'nın yaratmış olduğu bu bölünme, 1956'da yaşanacak olan Süveyş Krizi'ne, 1957'de yayınlanacak olan Eisenhower Doktrini'ne temel teşkil etmiştir (Özdemir, 2022, s. 225). 1955'ten 1990 yılına kadar Ortadoğu siyasetini belirleyen en önemli ittifak, Bağdat Paktı olmuştur. Taraf değiştiren devletler, yine bölünmüşlüğü'nün içinden çıkmıştır.

1.1.4. 1956 Süveyş Krizi

1882 yılında İngiltere'nin Mısır'ı işgalinden sonra 1922 ve 1936 yıllarında; İngiltere ile Mısır arasında bir anlaşma imzalanmıştır (Bulut, 2010, s. 538). Özellikle 1936'da yapılan anlaşmayla birlikte İngiltere Mısır'ın bağımsızlığını tanımış ve Mısır'dan askeri birliklerini geri çekmiştir. Ancak İngiltere, Süveyş Kanalı'ndaki askeri birliklerini geri çekmemiştir. Mısır'ın Süveyş Kanalı'ndaki İngiliz askerlerinin varlığını kabul etmesiyle birlikte Mısır, 1937'de Milletler Cemiyeti'nin İngiltere tarafından bir üyesi haline getirilmiştir (Değerli, 2016, s. 31). Mısır MC'ye üye olmasına ve 1936 Anlaşması'ndaki fiili duruma rağmen hala bağımsızlığını kazanamamıştır.

1936'da yapılan anlaşma İngilizler ile Kral Faruk arasında imzalanmıştır. Kral Faruk bu anlaşmayla, Süveyş Kanalı'ndaki İngiliz askerinin varlığına müsaade etmiştir (Ülman, 1968, s. 271). 1951'de Mısır'da gerçekleşen Nasır önderliğindeki Hür Subaylar Hareketi fiili ve hukuki durumun gerçekte Mısır'ı bağımsız yapmadığını iddia etmişse de Kral Faruk Mısır'ın bağımsız olduğunu ileri sürmüştür. Aynı zamanda İsrail kurulur kurulmaz İsrail'i yok etmeye çalışan Arap toplumu, genelde Mısır özelde Kral Faruk'un önderliğinde İsrail'e 1948'de saldırmıştır (Armaoğlu, 1991, s. 95). Kral Faruk'un Arap toplumunu örgütleyerek İsrail'i yok etme gibi sloganvari söylemleri savaş sonucunda başarısız olmuştur. Arap-İsrail Savaşları'nın arka planında aslında İsrail'in karşısına çıkan güç, Arap toplumunun hamiliğini yaptığı için Mısır'dır. Dolayısıyla Hür Subaylar Hareketi, 1948'de yaşanan mağlubiyetin sebebini Mısır monarşisi ve Kral Faruk olarak açıklamıştır (Yiğit, 2017, s. 115). 1948'de İsrail'e karşı alınan yenilginin yarattığı travmayla yoğrulan Mısır ordusu için Kral Faruk ve onun başarısız yönetimi artık katlanılamaz bir noktaya gelmiştir (Karakoç, 2022, s. 60). Mısır'ın İsrail'i kuran devletlerle organik bir işbirliği içerisinde olduğunu hatta Arap toplumunu örgütleyemediğini iddia etmiştir. Nasır, Hür Subaylar Hareketi'yle iktidara geldikten sonra Mısır monarşisini ve Kral Faruk'un rejimini ortadan kaldırmıştır (Bayraktar, 2020, s. 617). Ardından, Mısır Arap Cumhuriyeti'ni kurmuştur. Mısır monarşisi çoktan yozlaştığı için yoksulluk içerisinde olan Mısır halkı, Kral Faruk'un iktidardan inmesine karşı bir tepki göstermemiştir.

Nasır, cumhuriyeti kurduktan sonra olabildiğince düşük profilli bir generalin, Mısır'ın cumhurbaşkanı olmasını istemiştir. Çünkü Nasır'ın daha önce sahip olduğu askeri kimliği ve bir darbe gerçekleştirerek iktidara gelmesi Nasır'ı, Mısır Ordusu'nun içinde bir darbe girişimi yaşanmasını engellemeye itmiştir. Dolayısıyla General Muhammed Necip cumhurbaşkanı, Cemal Abdünnasır ise başbakan olarak rejim değişikliye Mısır'da göreve gelmiştir. (Abid, 2009, s. 7). Zamanla Necip ile Nasır arasında güç mücadelesi ve yönetim hususlarında anlaşmazlıklar başlamıştır (Karakoç, 2022, s. 60). O dönemlerde Mısır'da Müslüman Kardeşler Hareketi kayda değer bir gücü oluşturmuştur. Bu hareketin ulaşmayı hedeflediği rejim, temelde İslami bir rejim olmuştur. Dolayısıyla Müslüman Kardeşler, Nasır yönetimine karşı toplumsal, sosyal ve siyasi bir toplum hareketi olarak Mısır'da doğmuştur (Öztürk, 2018, s. 165). Müslüman Kardeşler, sosyal dayanışma mantığını geliştirmeye çalışmıştır. Bunu Mısır toplumuna bir sivil toplum hareketi gibi dokunmaya çalışarak yapmıştır. Mısır halkı nezdinde Müslüman Kardeşler'e Mısır Devleti'nden ziyade daha çok sempatiyle yaklaşılmaya başlanmıştır. 1954 yılının Kasım ayında Necip, Müslüman Kardeşler'i desteklemekle suçlanmış, Cumhurbaşkanlığı makamından alınıp ev hapsine konmuş ve 1984'teki ölümüne kadar evinde tutulmuştur (Cleveland, 2004, s. 341). Böylece Mısır'ın yeni cumhurbaşkanı Nasır olmuştur. Öte yandan Nasır'a düzenlenen suikastın hala kim tarafından yapıldığı bilinmemektedir. Yine de Nasır, sivil toplum hareketinin siyasallaşmasının önüne geçmiştir.

1956'daki Süveyş Krizi, bu iç düzenlemelerden sonra başlamıştır. İngiltere'nin Mısır topraklarından uzaklaştırılması için Nasır, önce iktidardaki kalıcılığını test etmek istemiştir. Bu kalıcılık için iç politikada bazı tedbirler alınmıştır. Örneğin Nasır, Hür Subaylar Hareketi'ne sempati duymayan, monarşist olduğundan şüphelendiği rütbeli subayların hepsini Mısır Ordusu'ndan tasfiye etmiştir (Perlmutter, 1969, s. 69). Sivil bürokrasi de ise eski rejimdeki bürokratların hepsini tasfiye etmiştir. Eski rejimin bürokratları yerine kendi rejiminin bürokratlarını getirmiştir (Kurt, 2022, s.6).

Cemal Abdünnasır'ı iki kavram üzerinden okumak mümkündür. Bunlardan biri Arap milliyetçiliği diğeri ise Arap sosyalizmidir (Duman, 2020, s. 32) Nasır'ın Arap milliyetçiliğini yorumlama biçimi; bütün Arap toplumunu lider olarak kabul ettikleri

Mısır'ın çatısı altında toplamaktır. Nasır'ın Arap milliyetçiliğinin literatürdeki karşılığı Pan Arabizm'dir. (Erdem, 2017, s. 78) Nasır'ın en büyük bölgesel projesi Araplar'ın lideri olmak ve Arap sosyalizmini hayata geçirmektir. (Kurt, 2022, s. 6). Bu ikili ayak üzerine yükselen Cemal Abdünnasır yönetimindeki Mısır'da büyük bir prestije sahip olan Asuan Barajı Projesi yapılmıştır (Bilici, 2023, s. 481). Mısır'ın Asuan kentinde bir baraj yapılmasıyla birlikte Mısır'ın yüzyıllardır çözemediği sulama sorununun çözülmesi hedeflenmiştir. Mısır tarıma dayalı bir ekonomidir. Nil Nehri'nin taşma sorununun giderilmesi durumunda Mısır tarım alanındaki gelirlerini artırmayı planlamış ve kendi ekonomik kalkınmasını ziraat üzerinden gerçekleştirmek istemiştir. Süveyş Kanalı, stratejik ve askeri açıdan hatta Basra Körfezi'nde bulunan petrol sahalarına çıkan önemli bir yoldur (Duman, 2005, s. 322). Asuan Barajı'nın yapılması çok büyük bir finansman, üst düzey bir teknoloji ve yatırım gerektirmiştir. Fakat Mısır, Mısır'ın Arap toplumundaki liderlik kimliğine pekiştirici olacak olan Asuan Barajının yapımı için yeterli ekonomik kaynağa sahip değildi. Bundan dolayı Mısır, Asuan Barajı'nın yapımı için yabancı sermayeye ve krediye ihtiyaç duymuştur (Aydemir, 1961, s. 9). Mısır'ın dış yardım alması gerektiği için Nasır, Asuan Barajı Projesi'ni Dünya Bankası'na sunarak kredi başvurusunda bulunmuştur (Şüküroğlu, 2008, s. 114). Nasır'ın kredi başvurusunun Dünya Bankası tarafından reddedilmesinin ardından Nasır, Avrupalı bankalara başvurmuştur. Yeniden belirtmek gerekirse Nasır, iktidara geldiği andan itibaren hatta Hür Subaylar Hareketi'nin öncülüğünü yaparken dahi Batı'ya muhalefet etmiştir. Dolayısıyla Nasır'ın kredi başvurusu talebini Avrupalı bankalar da reddetmiştir. Tam bu esnada SSCB, Nasır'a kredi vermek istemiştir. Nasır'ın Asuan Barajı'nın yapımındaki maliyeti karşılamak için aynı zamanda Sovyetler Birliği ile de bir görüşme yaptığı haberleri Batı medyasına da yansımış ve Batı dünyası bu durumdan rahatsız olmuştur (Gönlübol & Sander, 1996). Ancak Nasır, SSCB'nin kredi teklifini kabul etmemiştir.

Tüm bu gelişmelerin ardından Nasır elindeki çok kuvvetli bir argümanı hayata geçirmek istemiştir. Süveyş Kanalı, harita üzerinde Mısır topraklarına ait olsa da kanala ait hisselerin çoğunu İngiltere sahiplenmiştir (Kemiksiz, 2020, s. 187). Kanaldan elde edilen gelirlerin çoğu İngiliz kasasına girmiştir. Hür Subaylar Hareketi'nin en önemli sloganlarından biri 'Hani Mısır, Mısırlılar'ındı' idi. Dolayısıyla Nasır, Mısır'daki İngiliz

varlığı sebebiyle Mısır'ın hiçbir zaman bağımsız olamayacağını ve Nasır'a kredi vermeyen Avrupalı bankaların Süveyş Kanalı üzerinde fiili bir egemenlik kuramayacağını iddia etmiştir. Bu ideolojik söylem doğrultusunda, 1956 yılında Süveyş Kanalı; Cemal Abdünnasır tarafından millileştirilmiştir (Yiğit, 2017, s. 115). İngiltere, 1953 yılında Musaddık'ın İngiliz-İran Petrol Şirketi'ni millileştirmesini uluslararası hukuka ve ikili anlaşmalara aykırı bir davranış olarak değerlendirmiştir (McMurdo, 2012, s. 12). Çünkü İngiliz-İran Petrol Şirketi Şah ile İngiltere arasında imzalanan bir anlaşmayla kurulmuştur. 1956'da Süveyş Kanalı'nı millileştiren Nasır'ın ilham kaynağı, Musaddık olmuştur.⁴

İngiltere'nin Ortadoğu bölgesi dışındaki müttefiki Fransa, Ortadoğu bölgesindeki müttefiki ise İsrail olmuştur. Dolayısıyla İngiltere, Fransa ve İsrail'den Süveyş Kanalı'nı geri almak için yardım talebinde bulunmuştur. Fransa ve İsrail, kendi stratejik çıkarları doğrultusunda İngiltere'ye yardım etmiştir. Eğer İngiliz-Fransız-İsrail ortaklığı; Nasır rejiminin elinden Süveyş Kanalı'nı geri alır ve Nasır rejimine son verirse İsrail, Ortadoğu bölgesinde kendini güvenli hissedeceğini düşünmüştür (Rathburn, 1984). Çünkü 1948'de ilk Arap-İsrail Savaşı yaşandığı sırada Mısır, bütün Arap toplumunu örgütlemiştir. Dolayısıyla İsrail'in kendisini en güvensiz hissettiği ülke Mısır olmuştur. İsrail, Sina Yarımadası'nı ele geçirerek Mısır'a karşı doğal bir tampon bölge haline getirmek istemiştir (Best, 2012, s. 470). İsrail'e göre Sina Yarımadası'nın Mısır'ın elinde olması demek İsrail'in güvensizleşeceği anlamına gelmiştir. Öte yandan Fransa, Süveyş Kanalı'nın geri alınması durumunda Süveyş Kanalı üzerinde hisse sahibi olmayı hedeflemiştir (Rathburn, 1984). İngiltere ise 1936'da yapılan anlaşmanın şartlarına geri dönmeyi ve Süveyş Kanalı'nın askeri güvenliği yeniden kendisi tarafından sağlamayı istemiştir (Mütercimler & Öke, 2004, s. 145). Bu üç devletin ortak paydasını, Cemal Abdünnâsır karşıtlığı oluşturmuştur. Bu karşıtlığın yarattığı ortak paydada bir araya gelen İngiltere, Fransa ve İsrail, Mısır'a nasıl müdahale edeceklerine dair bir hareket planı oluşturmuştur. Fransız, İngiliz ve İsraili yetkililer, 22 Ekimde Paris'te gizlice bir araya gelerek bir toplantı düzenlemiş ve Ekim ayının

⁴ Ayrıca bknz.

<https://kafkassam.com/soguk-savas-donemi-ortadoguda-bati-karsitligi-ve-millilestirme-politikalari-misir-ve-iran-ornegi.html>

sonunda İsrail'in Sina Yarımadası'na girerek Süveyş Kanalı bölgesini işgal etmesine karar vermiştir (Kıllıoğlu, 2021, s. 741).

İsrail, anlaşma gereği 29 Ekim 1956'da Sina'ya saldırmıştır. (Cleveland, 2004, s. 346) Buna karşılık Nasır, Sina Yarımadası üzerindeki İsrail tanklarına karşılık vermiştir. Daha önce taraflar arasında kararlaştırılan ultimatom; 30 Ekim tarihinde Mısır ve İsrail'e İngiltere ve Fransa tarafından verilmiştir (Kıllıoğlu, 2021, s. 745). Fakat Nasır, bu ultimatomu kabul etmemiş ve bu durum karşısında İngiltere ve Fransa kendilerine müdahale hakkı doğduğunu iddia ederek Mısır'a savaş ilan etmiştir (Thomas, 1969, s. 82). İngiltere ve Fransa havadan, İsrail karadan olacak şekilde Mısır'a saldırmıştır. Nasır savaş esnasında Sovyetler'den silah yardımı istemiştir. Sovyetler, savaş durumunda Nasır'a yardım etmesinin daha sonra uluslararası hukukta karşısına çıkacağından endişe ettiği için Çekoslovakya üzerinden Mısır'a silah yardımı bulmuştur (Yıldız, 2021). ABD ve İngiltere Soğuk Savaş döneminde Sovyetler'in müdahalesinden oldukça çekinmiştir (Şüküroğlu, 2008, s. 117). Sovyetler, Mısır'a müdahale etmemiştir ancak Nasır savaşı kaybetmek üzereyken ABD savaşa müdahale etmiştir (Erdem, 2017, s. 82). ABD; İngiltere, Fransa ve İsrail'e Mısır'dan çekilmelerini söylemiştir. İngiltere, Fransa ve İsrail de ABD'ye karşı direnmeden Mısır'dan çekilmiştir. Bu olay Ortadoğu'daki realizmi yansıtan en önemli olaylardan biri olmuştur. Süveyş Krizi, Arap Devletleri arasındaki İngiliz ve Fransız prestijini ve otoritesini lekelemiş ve Avrupa'nın Afrika ve Asya'daki sömürgecilikten kurtulma hızını hızlandırmıştır (Hahn, 2021).

1.1.5.1957 Eisenhower Doktrini

Dönemin ABD Başkanlığını yapan Dwight Eisenhower, 5 Ocak 1957 tarihinde Eisenhower Doktrini'ni yayınlamıştır (Pehlivanoğlu, 2004, s. 300). ABD bu doktrinle; Ortadoğu coğrafyasındaki Amerikan-Sovyet çatışmasında Arap toplumunu, ABD'nin lehine taraf tutar hale getirmeyi amaçlamıştır. 1947'de Sovyetler'i çevreleme politikası olarak yayınlanan Truman Doktrini'nde; Ortadoğu'nun toprak bütünlüğü, Türkiye ve Yunanistan üzerinden geçmiştir. 1957 Eisenhower Doktrini'yle Ortadoğu'nun Sovyet sızmasına karşı güvenliğini sağlamak isteyen ABD, bütün Ortadoğu devletlerine seslenmiştir (Arı, 2008, s. 224). Bağdat Paketi'nin yalnızca Irak'ı değil bölgedeki diğer

Arap devletlerini de pakta dâhil etme hedefi olduğundan Bağdat Paktı'nı bölgede bir savunma mekanizması haline getirerek Sovyetler Birliği'nin Güney'e doğru inmesini engellemek olarak belirlenmiştir (Çetinkaya, 2019, s. 6). Doktrine göre ABD'nin güvenliği, Ortadoğu bölge halklarının ve bölge devletlerinin güvenliği, istikrarı ve kalkınması ancak Sovyetler'in Ortadoğu'ya sızmasını engellemekten geçmiştir. Dolayısıyla Eisenhower, artık Ortadoğu'nun güvenliğini sadece Türkiye ve Yunanistan üzerinden değil bölgenin tamamı üzerinden okuyan bir doktrin yayınlamıştır (Kapucu, 2021, s. 222). Ortadoğu'yu bu anlam doğrultusunda okuyan Eisenhower, kongreye 5 Ocak 1957 tarihinde Eisenhower Doktrini adı altında tüm prensipleri anlattıktan sonra aşağıda belirtilen unsurlar doğrultusunda kongreden yetki istemiştir:

- 1) Ortadoğu'da Sovyetler ve müttefiklerinin saldırısına karşı maruz kalan devletlerden her kim askeri destek talep ederse ABD yardım edecektir.
- 2) Ortadoğu'da kendi kalkınmasını finanse etmek isteyen devletlerden her kim ABD ve ona bağlı kurumlardan mali destek talep ederse ABD yardım edecektir.
- 3) Ortadoğu devletlerinden her kim teknolojik yardım talep ederse ABD ve müttefikleri yardım edecektir (Armaoğlu, 2009, s. 609-619).

ABD, Eisenhower doktriniyle Ortadoğu devletlerine siyasi, ekonomik, teknolojik ve askeri anlamda yardımda bulunmayı vaat etmiştir. Burdaki anahtar kelime, 'her kim talep ederse' belirtisi olmuştur. Arap toplumunu Sovyet tehditine karşı uyararak ABD; kendisini ve müttefikleri olan Batı dünyasını, Arap toplumuna müttefik olarak önermiştir.

Türkiye, Irak, Lübnan, İsrail, Yunanistan, Pakistan, Afganistan, Fas, Libya ve Tunus Eisenhower Doktrini'ni kabul eden ülkeler arasında yer almıştır (Çetinkaya, 2019, s. 9). Suriye, Suudi Arabistan, Mısır ve Ürdün ise Eisenhower Doktrini'ni reddetmiştir. Mısır; 1955 Bağdat Paktı'na katılmamış olması ve o dönemde Bağlantısızlar Hareketi'ne dâhil olması gerekçesiyle doktrini reddetmiştir (Umar & Murat, 2010, s. 129). Yeni Bakış Stratejisinin amaçlarını belirleyen ve yürüten Eisenhower ve Dulles, Bağdat Paktı ve Kuzey Kuşağı'yla birlikte Sovyetler'in Ortadoğu'ya müdahale etmesini engellemeye çalışmasına rağmen Sovyetler'in başta Suriye ve Mısır olmak üzere çoğu Arap devletiyle yakın bir ilişki kurmaya başlaması Washington yönetiminde bir hoşnutsuzluk yaratmıştır (Oran, 2012, s. 564). Öte yandan 1958 yılında Mısır ve Suriye, İsrail

karşıtlıkları nedeniyle bir araya gelerek Birleşik Arap Cumhuriyeti'ni kurmuştur. Fakat 1961 yılına gelindiğinde Suriye'de bir darbe gerçekleşmesi neticesinde Suriye, birlikten ayrılmıştır (Cleveland, 2004, s. 349). Dolayısıyla Mısır ve Suriye'nin siyasi birlikleri başarısız olmuştur. Ürdün ve Suudi Arabistan ise daha sonra doktrini kabul etmiş ve bir daha bu doktrin çerçevesinden ayrılmamıştır (Bodur, 2013, s. 568).

Mülteciler meselesinden dolayı Lübnan'ın seçilmiş meşru hükümeti isyancılara karşı zor bir durumla karşı karşıya gelmiştir. 1958'de ilk defa Lübnan, ülkesi içinde yaşanan iç savaştan dolayı ABD'den askeri yardım talebinde bulunmuştur. (Özdemir, 2022, s. 220). ABD, 1958 yılında Lübnan'da yaşanan iç savaştan dolayı Lübnan'a askeri birliklerini göndermiştir (Sander, 2002, s. 305). ABD, isyancılara karşı Lübnan'daki meşru hükümeti kurtarmıştır. Böylece Eisenhower Doktrini prensiplerinden ilk yararlanan Ortadoğu devleti Lübnan olmuştur. Eisenhower Doktrini, ABD'nin Ortadoğu siyasetine giriş belgesi niteliğini taşımıştır (Güzel, 2021, s. 484).

1.2. İsrail ve Arap Dünyası

1.2.1. 1967 Arap-İsrail Savaşı (Altı Gün Savaşı)

Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin (BAC) 1958 yılının başında kurulması, Araplar'ın birlik ve beraberliği açısından önemli bir adım olarak görülmüştür (Cleveland, 2004, s. 347). 1958'de Birleşik Arap Cumhuriyeti kurulana kadar bütün Arap toplumu, yalnızca 1948'de yaşanan Arap-İsrail Savaşı'nda bir araya gelmiştir. Ancak Suriye ve Mısır'ın sahip olduğu Arap milliyetçiliği ideolojisi ve Araplar'a önderlik etme konusundaki rekabetleri, Araplar'ı yeniden bir araya getirmeyi zorlaştırmıştır (Şahin & Mavruk Cavlak, 2018, s. 167). Ancak 1958 yılına gelindiğinde; Arap birliğini sağlamak adına Suriye ve Mısır, anti-emperyalizme karşı Birleşik Arap Cumhuriyeti'ni kurmuştur (Özkoç, 2008, s. 82). 1948'de İsrail'in kuruluşuna, Ortadoğu Komutanlığı'na, 1955 Bağdat Paktı'na ve 1957 Eisenhower Doktrini'ne ortaklaşa ve aynı gerekçeyle karşı çıkmışlardır. Türkiye; Lübnan, Suriye ve Ürdün'le Bağdat Paktı'na katılmaları için görüşmüş ancak Türkiye, yaptığı görüşmelerden istediği sonucu elde edememiştir (Dursun, 1991, s. 446-447). Fakat şimdi bir ittifakın içerisinde olmalarına rağmen Arap toplumuna kimin liderlik edeceği konusunda yeniden ayrışma yaşamışlardır. Mısır ve

Suriye'nin dış politikada uyguladığı ittifak, iç politikada Arap toplumunu birleştirmek için yetersiz kalmıştır (Berkes, 1975, s. 35). Dolayısıyla 1967'de Arap-İsrail Savaşı'na giden süreçte en büyük problem, Arap toplumunun içine düştüğü parçalanmışlık durumu olmuştur. Ortaya bu bölünmüşlüğün yeniden tezahür etmesi, Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin etkisiz olmasına neden olmuştur (Şahin & Mavruk Cavlak, 2018, s. 155).

1967 Arap-İsrail Savaşı'na Arap toplumunun kendi içine düştüğü bölünmüşlikle gidilmiştir (Özkoç, 2008, s. 132). Öte yandan 1967'de -ki 1973'te de tekrarlanacağı gibi- Arap-İsrail Savaşları silsilesinde bir değişiklik gösterecek şekilde ilk saldıran taraf İsrail olmuştur (Şahin, 2011, s. 166). Bu defa Arap toplumu, kaybedilen bölgelerden İsrail'i çıkarmaya çalışmıştır. 1967 Arap-İsrail Savaşı ile birlikte 'İsrail Sorunu'nda meydana gelen en önemli değişiklik bu olmuştur (Çandar, 1984, s. 24-25). 1967'deki Arap-İsrail Savaşı'nın diğer bir adı da toplamda altı gün bir savaş yaşandığı için Altı Gün Savaşı'dır. İsrail'in iki önemli savunma zafiyeti olan yerler, Suriye'de bulunan Golan Tepeleri ve Mısır'da bulunan Sina Yarımadası olmuştur (Yıldırım, 2021, s. 3849). Sina Yarımadası ve Golan Tepeleri 'nin İsrail'in eline geçmesi durumunda İsrail kendini Ortadoğu'da güvenli hissedeceğini düşünmüştür. Dolayısıyla İsrail, 1967'de Araplar'ın kendisine bir savaş açmasını beklemeden önce Sina Yarımadası'na tanklarla çıkmıştır. Ardından Golan Tepeleri'ni ele geçirmiştir. Golan Tepeleri, Suriye için doğal bir savunma hattı görevini görmüştür (Çınar, 2021, s. 30). İsrail'in buraya ulaşması demek artık Suriye'nin dümdüz bir ova ve savunmasız olduğu anlamını taşımıştır. 1967'de İsrail'in Sina Yarımadası'nı ve Golan Tepeleri'ni ele geçirmesiyle birlikte Mısır ve Suriye İsrail'e karşı güvenliksiz hissetmeye başlamıştır. (Ataöv, 1973, s. 74). İsrail; Golan Tepeleri'ni, Gazze Şeridi'ni ve Batı Şeria'yı fethederek işgalci bir güç haline gelmiş ve 1 milyon Filistinli'yi arzuları hilafına hâkimiyeti altına alarak keyfi bir yönetime maruz bırakmıştır (Cleveland, 2004, s. 383-384). İsrail, bu savaşlarda karşısına Araplar'ı çıkaran Mısır'ı güvenliksizleştirmiştir.

İsrail'e ilk büyük tepki Mısır tarafından verilmiştir. Ancak İsrail Hava Kuvvetleri, Mısır Hava Kuvvetleri'ni henüz pistteyken yok etmiştir (Kemiksiz, 2018, s. 136). Nasır için bu durum inanılmaz bir karizma kaybı yaratmıştır. Savaşın sonunda BM, 22 Kasım

1967 tarihinde 242 sayılı kararı almıştır (UN Security Council, 1967). Ancak alınan işgal edilen toprakların belirsizliğine neden olduğu için BM'nin uygulamaya çalıştığı diplomasi yönetimi, çözümsüz kalmıştır. Böylece 1973'de yaşanacak olan Arap İsrail Savaşı'na giden süreç için uygun bir ortam hazırlanmıştır (Sander, 2012, s. 537). BM'nin aldığı 242 sayılı karara doğrultusunda İsrail işgal ettiği topraklardan askeri birliklerini geri çekecek aynı zamanda Arap dünyası ve İsrail arasında yaşanan bu savaş ateşkesle sonuçlanmış olacaktı (Armaoğlu, 1991, s. 709). Öte yandan Ortadoğu'da çatışan bu güçlerin her biri, bir diğerinin devletinin varlığını, sınırlarının kutsallığını, özgürlük ve güven içinde yaşama hakkını tanıyacaktı. BM'nin aldığı 242 sayılı kararı İsrail, Mısır ve Ürdün onaylamış, Filistin ve Suriye ise reddetmiştir (Cleveland, 2004, s. 380).

BM'nin 22 Kasım 1967'de aldığı 242 sayılı karar tam anlamıyla hayata geçmemiş, taraflar birbirinin varlığını tanımamıştır (Yıldırım, 2021, s. 3850). İsrail, Golan Tepeleri'nden ve Sina Yarımadası'ndan çekilmiştir fakat Lübnan'ın Güney'inden son askerini 2000 yılında çekmiştir (Bozkurt, 2010, s. 132). Dolayısıyla 1967 Arap-İsrail Savaşı'nda BM'nin aldığı karar doğrultusunda savaş başlamadan önceki şartlara dönülmemiştir. Öte yandan bazı uluslararası ilişkiler teorisyenlerine göre 1967 Arap İsrail Savaşı'nın sonucunda çatışma mücadelesi Arap-İsrail Savaşı'ndan İsrail-Filistin Savaşı'na dönmüştür (Cleveland, 2004, s. 373). Bunun nedeni ise Filistin'de Filistin Kurtuluş Örgütü'nün önderliğini yapan Yaser Arafat'ın karizmatik bir lider olarak bu çatışmada yerini almış olmasıdır (Kemiksiz, 2018, s. 136). El Fetih, 1958 yılında Yaser Arafat ve arkadaşları tarafından Filistinliler'in İsrail'e karşı mücadelesine aracılık etmesi için gizli bir örgütlenme olarak Kuveyt'te kurulmuş, böylece 1959 yılından itibaren silahlı direniş göstermeye başlamıştır (Akçapa, 2021, s. 35). Yaser Arafat'ın 1964 yılında Kuveyt'i terk etmesiyle birlikte El Fetih, 1965 yılına gelindiğinde resmen Filistin davasının direniş örgütlerinden biri olarak yeniden kurulmuştur (Arı, 2008, s. 332). Dolayısıyla FKÖ, 1967 Savaşı'yla birlikte bir atılım yaşamıştır. Ancak literatürde ise 1978'de imzalanacak olan Camp David Anlaşması'yla birlikte bu çatışmanın adının İsrail-Filistin Savaşı'na dönüştüğü kabul edilmektedir. Netice itibariyle Cemal Abdünnâsır'ın karizmatik önderliği ve Pan-Arabizm'i bu savaşla birlikte çöküntüye

uğramıştır.⁵ 1948'de İsrail kurulduğu andan itibaren temel gayeleri İsrail'i yok etmek olan Arap toplumunun, 1967 Savaşı'yla İsrail'i yok etme gayesi de çöküntüye uğramıştır. 1967 Arap-İsrail Savaşı taraflar açısından değerlendirildiğinde Arap devletleri için Nasırcılığa vurulan büyük bir darbe ve felaket, İsrail için bir zafer olmuştur (Cleveland, 2004, s. 376). 1967 Savaşı'na gelinceye kadar, Araplar'ın amacı, 'İsrail Devleti'nin ortadan kaldırılması' iken; bu savaştan sonra bazı aşırı unsurlarında dışında, gerçekçi hareket eden hiç kimse bundan söz etmeyecektir (Armaoğlu, 1991, s. 90).

1948'de meydana gelen Arap-İsrail Savaşı'nda Sovyetler Birliği, İsrail'i desteklemiştir. ABD ise İsrail'i destekleme konusunda çekimser kalmıştır. Ancak 1967 yılındaki Arap-İsrail Savaşı'na gelindiğinde bu sefer İsrail'i destekleyen taraf ABD olmuştur (Özdemir & Akbaş, 2020, s. 66). ABD, İsrail'e istihbarat anlamında destek verirken, SSCB ise Mısır ve Suriye'yi destekleyen taraf olmuştur. Özellikle SSCB'nin Suriye'ye vermiş olduğu destek, Suriye'de yaşanan Baas Hareketi'nin SSCB'ye bağlanmasına neden olmuştur (Özkoç, 2007, s. 36). 1967 Savaşı'nın sona ermesinden sonra Arap dünyasında ve özellikle İsrail'in komşularındaki hava, hezimetin verdiği bir yumuşama değil, aksine intikamcılığın planlanması şeklinde olmuştur (Armaoğlu, 1991, s. 90).

1.2.1.1. Nasır'ın Vefatı ve Enver Sedat Dönemi

Nasır, 1967 Arap-İsrail Savaşı'ndan sonra 1970 yılında kalp krizi geçirerek vefat etmiştir (Arı, 2008, s. 350). 1969'dan sonra Nasır'ın birinci yardımcısı Enver Sedat olmuştur. Nasır vefat edince anayasa hükümleri gereği Mısır'da iktidara, Enver Sedat gelmiştir (Çağlayan, 1994, s. 40). Nasır ve Enver Sedat dönemi Mısır'ında çok ciddi bir konjonktür farkı gözlemlenmektedir. Nasır'dan sonra iktidara gelen Enver Sedat, Mısır ile İsrail arasındaki diplomatik sorunları çözmeye ve Mısır'ın ekonomisine yön vermeye çalışmıştır (Cleveland, 2004, s. 415).

⁵ Ayrıca bkz.

<https://www.indyturk.com/node/190716/t%C3%BCrki%C3%87yeden-sesler/ortado%C4%9Fu-notlar%C4%B1-20-m%C4%B1s%C4%B1r-ve-cemal-abd%C3%BCnna%C4%B1r-2>

Nasır rejimi; 1948 İsrail kuruluşu ve Arap-İsrail Savaşı, 1955 Bağdat Paktı, 1956 Süveyş Krizi, Bağlantısızlar, küresel İngiliz egemenliğinin Mısır'da bitişi, 1957 Eisenhower Doktrini, 1967 Arap-İsrail Savaşı gibi çalkantılı bir dönemden geçmiştir. Dolayısıyla 1950'li ve 1960'lı yıllarda Soğuk Savaş'ın Ortadoğu'ya yansıma şekli çok farklı olmuştur. Ancak 1970'li yıllara gelindiğinde ise bu yansıma, şekil değiştirmiştir (Turan & Dağ, 2018, s. 309). Özellikle uluslararası camiada iki büyük kutup lideri arasında 1962 Küba Füze Krizi ertesinde başlayan detente (yumuşama), doğrudan dünyanın geri kalanına -başta Avrupa olmak üzere- yansıdığı gibi Ortadoğu'ya da yansımıştır (Öcal, 2017, s. 173). Bu gelişmeler doğrultusunda Nasır'ın tarafsız bir politika izlemesine rağmen Enver Sedat'ın ABD kutbuna nasıl yanaşmak durumunda kaldığını açıklamak gerekmektedir.

Mısır'da Enver Sedat dönemi aynı zamanda siyasal karışıklıklar dönemi de olmuştur (Sander, 2002, s. 377). Enver Sedat döneminde Mısır, ABD kampının bir üyesi olmamıştır. Ancak iç ve dış koşulların getirdiği zorunlulukla bir önceki dönemin bağlantısızlığındansa iki kutuplu düzende ABD kampına karşı yönelmek durumunda kalmıştır (Tomar, 2017). Peki, bu iç ve dış koşulların getirdiği zorunluluklar neler olmuştur? Mısır, İran'ın zengin ve geniş petrol kaynaklarına sahip değildi. Mısır'ın ekonomisi tarıma dayalı olup tarım dışında tek ekonomik kaynağı Süveyş Kanalı'ydı (Samancı, 2018, s. 140). Dolayısıyla Nasır, Süveyş Kanalı'nın millileştirilmesi sürecini, politik bir kriz çıkararak hızlandırmıştır. Nasır dönemi boyunca Mısır'ın Arap dünyası üzerindeki edindiği liderlik rolü, ekonomik gücünden değil Nasır'ın karizmatik bir lider oluşundan ve Mısır'ın diğer Araplar tarafından kabul edilmiş olan liderlik rolü üzerinden gelmiştir. Oysaki 1970'li yıllara gelindiğinde ABD ve SSCB arasındaki mücadele detente (yumuşama) dönemine girmiştir (Öcal, 2017, s. 166) Avrupa'nın Soğuk Savaş döneminden sonra yumuşama (detente) sürecine girmesi, ABD ve SSCB'nin güç dengesine dayanmış ve bu iki karşı blok arasındaki güç dengesini NATO ve Varşova sağlamıştır (Sander, 2002, s. 242). Dolayısıyla Nasır döneminde bir şekilde üzeri örtülmüş olan ekonomik sorunlar ile pazar ve üretim sıkıntısı; detente döneminde, Enver Sedat'ın karşısına çıkmıştır. Bunun üzerine Enver Sedat, Mısır ekonomisini ve piyasasını canlandırmayı hedeflemiştir. (Tür, 2009, s. 189). Ekonomi alanında büyümeyi hedefleyerek Mısır'ın kapısını yabancı sermayedarlara açmış ve liberal

politikaya geçiş yapmaya çalışmıştır (Duman, 2020, s. 35). Ancak bu esnada tıpkı Batılı bankalardan kredi isteyememiştir. Çünkü Mısır, 1948'den itibaren bütün Arap toplumlarını İsrail'e karşı örgütlemiştir. Nasır, Bağlantısızlar'ın içerisinde olmasına karşın Arap milliyetçiliği ve Arap sosyalizmini savunmuştur (Erdem, 2018, s. 85). Nasır, ABD'nin müdahalesine kadar İngiltere, Fransa ve İsrail ile savaşmıştır. Dolayısıyla Nasır'ın tüm bu hamleleri doğrudan olmasa dahi dolaylı olarak ABD ve müttefiklerinin gözünde Nasır'ın Sovyetler'in çıkarına hizmet ettiği imajını yaratmıştır (Kemiksiz, 2019, s. 197). Enver Sedat, vardığı bu sonuçlar doğrultusunda kredilerin, yabancı sermaye ve doğrudan yatırımların Mısır'da önüne geçildiği kanaatine varmıştır (Köprülü, 1990, s. 171).

Nasır rejimi, Enver Sedat'a ekonomik olarak çökmüş bir Mısır bırakmıştır.⁶ Enver Sedat, Mısır'a yatırım ve sermaye çekmenin yollarını aramıştır. Ancak 1950'li yıllarda olduğu gibi 1970'li yıllarda ABD ve SSCB arasında bir denge söz konusu olmamıştır. ABD, SSCB'ye karşı giderek güçlenmeye başlamıştır. Bu sebeple Enver Sedat'ın ABD kutbuna yakınlaşması bir tercih değil, o dönemin koşulları gereği bir mecburiyet olmuştur. Mısır'ın ekonomik kalkınması için ihtiyacı olan yatırım ve sermayenin kaynağı 1970'lerde sadece ABD ve onun müttefiklerindedir (Tür, 2009, s. 190). Dolayısıyla Enver Sedat; İsrail meselesi sorununu ve Sovyet yandaşı imajını Batı dünyasına karşı düzeltmeye karar vermiştir (Yazıcı, 2021, s. 3). Ancak Enver Sedat bu kararıyla birlikte, Arap dünyasının tamamını karşısına almıştır (Behçet, 2019, s. 109).

1.2.2. 1973 Arap-İsrail Savaşı (Yom Kippur)

1948 Arap-İsrail Savaşı'nda İsrail, Arap toplumunu bir tehdit olarak algılamakla birlikte 1967 Arap-İsrail Savaşı'nda Arap toplumu, İsrail'i bir tehdit olarak algılamaya başlamıştır. Özellikle Arap dünyasının liderliğini yapan Mısır için 1967'de yaşanan Arap-İsrail Savaşı, İsrail'e karşı bir bölgesel güç kaybı anlamına gelmiştir (Bulut, 2018, s. 345). Dolayısıyla 1973 Arap-İsrail Savaşı'nın en temel gerekçesi; Arap toplumunun 1967'de kaybettiği toprakları geri almak istemesi olmuştur (Demir, 2021, s. 177).

⁶ Ayrıca bkz.

<https://www.gzt.com/mecra/israil-ile-barisan-adam-enver-sedat-3532061>

1967-1973 yılları arasında Mısır ve Suriye, bir silahlanma yarışı içerisine girmiştir. Her iki ülke de Arap toplumunun liderliğini üstlenme konusunda birbirlerine karşı mücadele vermiştir. Mısır ve Suriye, silahlanma yarışı içerisindeyken SSCB tarafından desteklenmiştir (Kılıoğlu, 2022, s. 145). Suudi Arabistan ise Mısır ve Suriye'nin silahlanmasına, ekonomik olarak destek sağlamıştır (Koç, 2020, s. 220). Suriye Golan Tepeleri'ni kaybettikten sonra İsrail'in eline geçen Gazze ve Batı Şeria'da ne kadar Filistinli grup varsa hepsini silahlandırmış ve İsrail'e karşı mücadele verme konusunda o grupları ekonomik anlamda desteklemiştir. İsrail bu silahlanma karşısında genellikle saldırı amaçlı teknolojisini geliştirirken bu sefer savunma teknolojisini geliştirmeye başlamıştır. İsrail'i SSCB'ye karşı açık bir şekilde destekleyen taraf ABD olmuştur (Çalışkan, 2020, s. 696). 1948'de İsrail'i destekleme konusunda çekimser kalan, 1967'de yalnızca istihbarat olarak destekleyen ABD, 1973'teki savaşta İsrail'e istihbarat ve finansman yardımında bulunmuştur. 1973 Ekim ayında Arap-İsrail savaşının ortasında ABD, İsrail'e büyük askeri malzeme göndermeye başlamış ve Başkan Nixon, Kongre'den İsrail'e askeri yardım için 2.2 milyar dolarlık tahsisat istemiştir (Cleveland, 2004).

1973 Arap-İsrail Savaşı başlamadan önce Arap toplumu, kaybettikleri toprakları İsrail'den geri almak istemiştir. Böylece Suriye, Ürdün ve Mısır'ın görüşme esnasında gerçekleştirdiği savaş planı sonrasında, 6 Ekim 1973 tarihinde İsrail'de Yom Kippur adı verilen bir tatil gününde Suriye ve Mısır'ın askeri birlikleri aynı cepheden İsrail'e karşı saldırıya geçmiştir (Armaoğlu, 1991, s. 718-719). Önce Suriye, Golan Tepeleri'ni ardından Mısır, Sina Yarımadası'nı İsrail'den geri almayı başarmıştır. Bu iki stratejik noktanın İsrail'den geri alınmasından sonra İsrail Araplar'a saldırmak yerine savunma pozisyonuna geçmiştir (Armaoğlu, 1991, s. 862). Tam da 1967 sınırlarına geri döndüğü anda ABD savaşa müdahale ederek ateşkes ilan ettirmiştir (Kemiksiz, 2018, s. 137). Böyle ABD, İsrail'in güvensizleşmesini kamufle ederek Mısır ve Suriye'nin güvensizleşmesine neden olmuştur (Kılıoğlu, 2022, s. 133). Çünkü ABD'ye göre bu iki stratejik nokta, müttefiki olan İsrail'in elinde olmalıydı. Bu ateşkes ilanı, ABD Dışışleri Bakanı Henry Kissenger'ın diplomasi tarihine ismini vereceği bir tür yeni diplomatik atakla başlamıştır.

Henry Kissenger'ın mekik diplomasisiyle birlikte; Mısır-İsrail görüşmeleri ABD arabuluculuğunda başlamıştır (Yazıcı, 2021, s. 8). Mekik diplomasisi ile Mısır'ı Ortadoğu siyasetinden çıkarmak değil Mısır'ın 1948'den beri Arap-İsrail çatışmasında süregeldiği muhalif tutumu ve tanımama ilkesi, müttefiklik ve tanıma ilişkisine çevrilmeye çalışılmıştır (Alkan, 2022, s. 90). Henry Kissenger Kudüs ve Kahire arasında mekik dokuyarak bu iki birbirini tanımayan gücü müzakere masasına oturmaya ikna etmiştir. Nasır'ın aksine Enver Sedat ile bir görüşme gerçekleştirilmesinin sebebi Enver Sedat'ın daha uzlaşmacı ve batıya yönelen bir lider olmasından kaynaklanmıştır (Yazıcı, 2021, s. 8). Her iki tarafın ikna edilmesi sonucunda önce Enver Sedat, 1977'de Kudüs'ü ziyaret etmiş; ardından bunun iade-i ziyaretini aynı dönemde İsrail Başbakanı Menahem Begin, Kahire'yi ziyaret ederek yapmıştır (Köprülü, 1990, s. 177). Böylece ABD'nin arabuluculuğu ve teşvikiyle kurulan ikna sisteminin başarılı bir sonucu olarak İsrail ve Mısır birbirini defacto olarak tanımıştır. O esnada İsrail Başbakanı Menahem Begin, Enver Sedat'ın 1977 yılının Kasım ayında Kudüs'ü ziyaret etmesine karşılık olarak Nisan 1979'da Kahire'yi ziyaret ederek Mısır'a giden ilk İsrail başbakanı olmuştur (Sander, 2002, s. 477).

Arap dünyası için 1948'de İsrail karşıtlığını başlatan süreç, Mısır önderliğinde örgütlenme, Mısır'ın çatısı altında İsrail'e karşı Arap-İsrail mücadelesi sürdürme geleneği; ziyaretlerle birlikte Arap dünyası için bitmiştir (Kemiksiz, 2018, s. 138). Enver Sedat'ın mekik diplomasisi adı altında ikna edilmesi Arap dünyası tarafından bir ihanet olarak algılanmıştır (Yazıcı, 2021, s. 7). Arap Birliği bu gelişmeler sonrasında toplanarak, Mısır ile olan bütün diplomatik ilişkilerini kesmeye karar vermiştir.⁷ Baştan beri Suriye'nin Mısır ile Arap milliyetçiliği konusunda çatışmasından dolayı bu kararı ilk uygulamaya geçen Arap devleti Suriye olmuştur. Hafız Esad yönetimindeki Suriye, Enver Sedat'ın kaybettiği Arap dünyasının liderliğini kazanmaya çalışmıştır.⁸ Irak, Libya ve Cezayir de Mısır'la olan diplomatik ilişkilerini kesmiştir.

⁷ Ayrıca bkz.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/filistin>

⁸ Ayrıca bkz.

<https://www.indyturk.com/node/665801/d%C3%BCnya/1973-arap-i-%CC%87srail-sava%C5%9F%C4%B1-sava%C5%9Fa-yaln%C4%B1zca-silahlar-karar-vermez>

Nasır döneminde Mısır ile SSCB arasında bir Mısır-Sovyetler Birliği Dostluk ve İşbirliği yapılmıştır. Mısır-İsrail görüşmelerinden sonra Enver Sedat bu anlaşmayı tek taraflı olarak feshetmiştir (Köprülü, 1990, s. 5). Nitekim Mısır ve İsrail'in müzakere masasına oturmaya ikna edilmesiyle birlikte 22 Ekim 1973'te BM Güvenlik Konseyi toplanmıştır (Yıldırım, 2021, s. 3850). Ardından 25 Ekim 1973'te; Mısır ve İsrail arasında, 338 sayılı karar doğrultusunda bir ateşkes anlaşması imzalanmıştır.⁹

1948 ve 1967 Arap-İsrail Savaşları'nın sonuçları bölgesel olmuş ancak 1973 Arap-İsrail Savaşı'nın sonuçları küresel nitelikte olmuştur (Yılmaz & Kalkan, 2017, s. 171). 1973 Arap-İsrail Savaşı, 1948 ve 1967 Arap-İsrail Savaşları'ndan farklı olarak iki temel noktada küresel etkiye sahip olmuştur. İlk olarak, Mısır ve İsrail arasında ABD öncülüğünde Camp David Görüşmeleri başlamıştır (Kemiksiz, 2018, s. 137). Sonuçlarının etkili olması bakımından ikinci olarak, 1973 yılında OPEC (Petrol İhraç Eden Ülkeler Birliği) Krizi yaşanmıştır (Yazıcı, 2021, s. 5). ABD'nin ilk defa açık ve net bir şekilde İsrail'in yanında taraf tutuyor olması Araplar'ı, ABD ve Batılı müttefiklerine karşı bir yaptırım uygulamaya sürüklemiştir. 1973 Ekim'inde Ortadoğu Savaşı'nın yaşanması sonucunda OPEC, başta ABD ve İsrail olmak üzere diğer Batı ülkelere de petrol ambargosu uygulamıştır (Sander, 2002, s. 437). OPEC içerisindeki Araplar başarılı bir örgütlenme gerçekleştirerek İsrail'e 1967'den sonra ve 1973'ün içinde kim doğrudan veya dolaylı olarak destek vermişse ve bu süre içerisinde Araplar'dan petrol ithal etmişse; o devletlere petrol ambargosu uygulamıştır (Sırım, 2018, s. 5756). ABD, İngiltere, Fransa, Almanya, Hollanda, Danimarka, Belçika, İtalya, İspanya ve Yunanistan petrol ambargosuyla karşı karşıya kalan devletler arasında yer almıştır (Yılmaz & Kalkan, 2017, s. 185).

Türkiye'ye petrol ambargosu uygulanmamıştır. Türkiye; 1948'de İsrail kurulduktan hemen bir yıl sonra, İsrail'i tanımıştır. Ancak 1973 Savaşı'nda; İncirlik Üssü başta olmak üzere kendi coğrafyasındaki tüm üslerini, İsrail'e yardım gönderen bütün uçaklara kapatmıştır (İzgi, 2007, s. 50). Buna karşın doğrudan Filistinliler'e yardım etmiştir. Türkiye'nin bu tutumuna ABD sert bir tavır göstermiş olsa dahi Türkiye,

⁹ Ayrıca bkz.

<https://www.salom.com.tr/arsiv/haber/70261/israil-misir-baris-antlasmasin-30-yili> (27/08/2023 tarihinde erişildi.)

yönünü Araplar'a çevirmeye devam etmiştir. Dolayısıyla Türkiye'ye 1973'te Araplar tarafından petrol ambargosu uygulanmamıştır (Halhalli, 2021, s.350).

Küresel kapitalizmin 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yeryüzünde geçirdiği dört büyük kriz vardır. Bunlar; 1875 Krizi, 1929 Büyük Buhran, 1973 Petrol Krizi ve 2008 Mortgage Krizi'dir (Akbaş, 2017, s. 87). Dolayısıyla 1973 Arap-İsrail Savaşı'yla birlikte küresel kapitalizm, üçüncü büyük krizini yaşamıştır (Saygın & Öztürk, 2017, s. 6) OPEC içerisindeki Arap devletleri, Enver Sedat döneminde başlayan ABD kampı yakınlaşmasını, ABD ve müttefiklerine karşı petrol ambargosu uygulayarak protesto etmiştir (Uyar, 2022, s. 146). Küresel kapitalizmin üçüncü büyük krizine, Arap devletleri neden olmuştur. OPEC'in uygulamış olduğu petrol ambargosu etkisiz olmuş ancak OPEC'in petrolün fiyatını artırma politikaları etkili olmuş ve bu etki kendisini uzun bir süre göstermiştir (Sander, 2002, s. 437).

OPEC Krizi'nden sonra Batılı devletler; uygulanan ambargonun ekonomik çöküntüsünü etkisiz hale getirebilmek adına Mısır, Suriye ve İran üzerinde strateji geliştirmeye başlamıştır. ABD bu stratejiyi geliştirmeyi başarmış ve 18 Ocak 1974 tarihinde İsrail ile Mısır arasında Mısır ile yapılan bir Ayırma Anlaşması imzalanmıştır (Köprülü, 1990, s. 176). Bu anlaşmaya göre Mısır'la İsrail sınırının arasına bir BM Gözlem Gücü yerleştirilmiştir. Böylece Mısır ve İsrail'in birbirine aniden saldırımlarının önü kapanmıştır. İkinci olarak 13 Ekim 1974 tarihinde BM Genel Kurulu'nun aldığı oldukça radikal bir karar doğrultusunda, Filistin Kurtuluş Örgütü'nü (FKÖ), Filistinliler' in meşru örgütü olarak kabul etmiştir (Gelvin, 2016, s. 272). Bu karar, Arap toplumunun yeniden bir araya gelerek Filistin'i kurtarmak adına İsrail'e saldırmasını engellemek için alınmıştır. Dolayısıyla FKÖ, BM'de resmen yasallaşmış ve tanınmıştır. ¹⁰

Enver Sedat'ın aksine Nasır iktidarda bulunduğu dönem boyunca ne bir Sovyet uydusu ne de bir Amerikan uydusu olmuştur (Karakoç & Keskin, 2022, s. 61). Enver Sedat da Mısır'ı; ne tamamen Sovyet uydusu ne de tamamen Amerikan uydusu yapmamasına rağmen ABD kampına yönelmiştir (Köprülü, 1990, s. 174). Ulusal ve bölgesel çıkarları

¹⁰ Ayrıca bkz.

<https://www.insamer.com/tr/ulke-profil-filistin/> (02/08/2023 tarihinde erişildi.)

gereği iki büyük gücü birbirine karşı kullanmıştır. Nasır'ın daha sade olan kişiliğine karşın Enver Sedat, kendi iktidarı döneminde daha şaşalı bir yaşam sürdürmeyi tercih etmiştir (Cleveland, 2004, s. 423). Enver Sedat'ın; Mısır halkı gibi sade bir hayat sürmediği, saray hayatında lükse kaçan bir yaşama sahip olduğu, aşırı güvenlik ve korunma uygulamaları olduğu Mısır halkıyla hiçbir zaman yan yana gelmediği gözlemlenmiştir. Ancak Enver Sedat'ın Mısır ekonomisini Nasır'dan devraldığı dönemle bıraktığı dönem karşılaştırıldığında Enver Sedat, Mısır ekonomisini güçlendirmiş ve canlandırmıştır.

1.2.3. 1978 Camp David Görüşmeleri

ABD'yi temsilen Jimmy Carter, Mısır'ı temsilen Enver Sedat, İsrail'i temsilen Menahem Begin, Camp David'de gerçekleştirdikleri görüşme sonucunda bir müzakere süreci başlatmıştır (Yıldırım, 2021, s. 3852). Washington'da 1978 Eylül'ünde imzalanan Camp David çerçeve anlaşması temelinde, Mısır ile İsrail yine Washington'da ABD'nin sürekli çabası ve iki tarafa da görülmemiş miktarda ekonomik yardım sözü karşılığında, 26 Mart 1979'da bir barış anlaşması imzalamış ve bu anlaşmanın bir ay sonra onaylanmasıyla, iki ülke arasında 1948 yılından beri sürmekte olan savaş durumuna son vermişlerdir (Sander, 2002, s. 477). Camp David görüşmelerinde Mısır ve İsrail iki anlaşmaya imza atmıştır. İmzalanan iki anlaşmadan birincisi, Mısır-İsrail Barışı için Çerçeve Anlaşması'dır (Yazıcı, 2021, s. 6). Ortadoğu'da Barış İçin Bir Çerçeve" adını taşıyan diğer anlaşmaysa Ortadoğu'da kalıcı ve kapsamlı bir anlaşma temeli olarak BM'in 242 sayılı kararını onaylamaktadır (Cleveland, 2004, s. 422). Anlaşmalar, müzakerelerin temel prensiplerini belirlemiştir. Dolayısıyla konular, anlaşma maddelerinde ön görülenin dışına çıkılmadan esas alınmıştır.

Müzakereler sonucunda imzalanan iki anlaşma da ortak bir prensibe dayanmıştır (Armaoğlu, 1991, s. 396). Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin Haziran 1967 Savaşı'nı müteakip 22 Kasım 1967'de İsrail'in işgal ettiği topraklardan geri çekilmesini onayladığı hatta buna mukabil Arap devletlerinin İsrail'i tanımaları hakkındaki 242 sayılı karar ile Ekim 1973'te aldığı ateşkesin derhal ilanı, 242 sayılı kararın uygulanması ve Sulh müzakerelerinin başlaması hakkındaki 338 sayılı karara atıfta bulunulmuştur (Köprülü, 1990, s. 179). Anlaşma gereği İsrail'in, işgalci olduğu

topraklardan geri çekilmesine, aynı zamanda Doğu Kudüs'teki askeri varlığını sona erdirmesine karar verilmiştir. Öte yandan İsrail'in; Golan Tepeleri'ni Suriye'ye, Sina Yarımadası'nı da Mısır'a geri vermesi kararlaştırılmıştır (Yazıcı, 2021, s. 6). Bu madde, her iki anlaşmada da tartışılmayacak olan prensip olarak ABD tarafından kabul ettirilmiştir. ABD'nin önderliğinde başlayan ve ortaya çıkan çerçeve anlaşmalarına ilk onay, Avrupa Topluluğu tarafından gelmiştir (Dutak, 2007, s. 131). Avrupa Topluluğu'nun onay vermesindeki en önemli etken Avrupa'nın menfaatinin Ortadoğu'daki barıştan geçmesi olmuştur. SSCB ise anlaşmaları reddeden taraf pozisyonunda yer almıştır (Köprülü, 1990, s. 180). Irak ve Suriye gibi Arap devletleri de SSCB'nin etkisi altında oldukları için onlar da anlaşmaları reddetmiştir. Öte yandan 1979'da Arap Birliği tekrar toplanarak tüm dünyaya; İsrail ile Ortadoğu bölgesini ilgilendiren, bütün Arap toplumunu ilgilendiren hiçbir meselede yapılacak olan tek taraflı görüşmeleri ve o görüşmelerin yaratacağı sonuçları kabul etmeyeceklerini duyurmuştur. Hatta artık Arap toplumunun İsrail sorunu meselesinde, meşru sözcüsünün Yaser Arafat liderliğindeki FKÖ olduğunu belirtmiştir (Armaoğlu, 1991, s. 404). Ortadoğu'nun dışında Filistin Kurtuluş Örgütü'nün (FKÖ) ve başkan Yaser Arafat'ın diplomatik girişimleri, Filistinlilerin hakları sorununu Birleşmiş Milletler gündemine sokmayı ve İsrail'in Batı Şeria ve Gazze Şeridi'ni işgalini gündemde tutmayı başarmıştır (Cleveland, 2004, s. 383).

1979'un Mart ayında Camp David Görüşmeleri sona ermiştir (Dosbolov, 2014, s. 3). Görüşmelerin sonuçlarına bakıldığında; İsrail, Suriye'deki Golan Tepeleri'nden ve Mısır'daki Sina Yarımadası'ndan geri çekilmeyi kabul etmiştir (Yazıcı, 2021, s. 11). Menahem Begin, Gazze Şeridi ve Batı Şeria üzerinde kontrol sağlamak için Sina Yarımadası'nı geri vererek direniş mücadelesi veren Arap askeri birliğini bertaraf etmiştir (Cleveland, 2004, s. 422). Ancak Mısır, bölgesel güvenliği ve Arap milliyetçiliğinin liderliğini yaptığı için üç büyük savaş vermiştir. Sonucunda ise Mekik Diplomasisi ve devamında süregelen Camp David Görüşmeleri, Mısır'ın Arap dünyasında yalnızlaşmasına sebep olmuştur (Yılmaz, 2014, s. 37). 1979'da üçüncü Arap Birliği zirvesi toplanarak, Mısır'ın Arap Birliği'ndeki üyeliğini askıya alma kararını vermiştir. Hatta Mısır'ın dış politikada sergilemiş olduğu tavırlarında herhangi bir geri dönüş görülmez ise Mısır'ın, Arap Birliği üyeliğinden çıkarılmasına ve Mısır'a

ambargo uygulanmasına karar verilmiştir (Dönmez, 2016, s. 186). Aynı zamanda Arap Birliği üyesi ülkelerin o zamana kadar Mısır'a yaptığı ekonomik yardımları durduracağı söylenmiştir. Bu ekonomik yardımların büyük bir kısmını silahlanma oluşturmuştur. Sonuç olarak Mısır'ın izlemiş olduğu dış politikada hamlelerinde herhangi bir değişim görmeyen Arap Birliği, Mısır'a ambargo uygulamış ve Mısır'ın Arap Birliği üyeliğine son vermiştir (Köprülü, 1990, s. 184). Bunun üzerine Mısır, bütün ekonomisini doğrudan ABD finansmanlarına dayandırmıştır. Şubat 1980'de Mısır ve İsrail arasında büyükelçilikler açılarak taraflar resmen diplomatik ilişki kurmaya başlamıştır.¹¹ İsrail bu süreçte gayri meşru davranarak Temmuz 1980'de Kudüs'ün tamamını ilhak etmiştir (Armaoğlu, 1991, s. 446). Kudüs'ün ilhakına en çok tepki gösteren taraf BM Güvenlik Konseyi olmuştur. İsrail'in ilhakı durdurmasını ve geri çekilmesine dair bir karar almıştır (Çalık Topuz & Arafat, 2023, s. 361). İsrail, BMGK tarafından çıkan bu karar doğrultusunda Kudüs'ten geri çekilmiştir. Mısır-İsrail Görüşmelerinin mekik diplomasisiyle başlaması ve Araplar'ın Mısır'ın Arap milliyetçiliğine ihanet söylemi Enver Sedat'ın canına mal olmuştur. Arap dünyasında ötekileştirilen Enver Sedat, 1981'de bir geçiş töreni esnasında El Cihad'la ilişkili radikal bir grup tarafından suikastle öldürülmüştür (Cleveland, 2004, s. 425).

1.2.4. 1975-1990 Lübnan İç Savaşı

Lübnan; yüzölçümü bakımından küçük bir ülke olmasına rağmen Ortadoğu'nun nüfus (Marunîler, Şiiler, Sünniler) bakımından en kozmopolit ülkelerinden biridir (Baroud, 2018, s. 226). Lübnan'ın çok kültürlü bir yapıya sahip olması sözlü bir mutabakat olan ulusal pakt üzerinden yürütülmüştür (Özdemirci, 2016, s. 81). Lübnan'ın sahip olduğu çok kültürlü yapısı, 1975 yılında bir iç savaşa neden olmuştur (Salibi, 2002, s. 7). Bu çok kültürlü yapı içerisinde; ulusal pakttaki grupların Lübnan iktidarından daha fazla hak talebinde bulunması üzerine Lübnan'da bir iç savaş yaşanmıştır. Lübnan'daki farklı grupların daha fazla hak talebinde bulunmalarının nedeni, Lübnan iktidarının mevcut durumundan memnun olmadıklarından kaynaklanmıştır. Bu durum savaşın iç nedenlerinden birini oluşturmuştur. Çatışma ilişkilerini şekillendiren dış nedenlere bakıldığında ise daha çok Ortadoğu'ya özgü çekişmeler olmuştur. Arap-İsrail Savaşları

¹¹ Ayrıca bkz.

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/sedatin-hayatina-m%C3%A2l-olan-misir-israil-baris-antlasmasi/1430403>

sonucunda Ortadoğu’da bir Filistinli mülteciler sorunu ortaya çıkmıştır (Özkoç, 2009, s. 180). Aynı zamanda daha önce yaşanan Ürdün İç Savaşı’nın sonuçlarından biri olarak FKÖ ve Filistinli gerilla ve mülteciler Ürdün’e terk etmek zorunda kalarak Lübnan’a yerleşmeye başlamışlardır. Filistinliler, Lübnan üzerinden İsrail’e karşı saldırı eylemleri düzenlemişlerdir (Güler, 2019, s. 112). Bunun üzerine İsrail askeri operasyonlar düzenlemiş ancak Lübnan Ordusu hareketsiz kalmıştır. Lübnan Ordusu’nun Filistinliler’e karşı tepkisiz kalması, Lübnan içindeki Müslüman olan Şii ve Sünni grupları rahatsız etmiştir (Erdem, 2018, s. 47). Zamanla bu durum, Lübnan ana toplumunu oluşturan üç farklı grup arasında bir gerginliğe neden olmuştur. Hatta dönemin başbakanı Raşit Kerami istifa etmiştir (Kuşoğlu, 2013, s. 106). Raşit Kerami Sünni bir Arap’tır. Lübnan Ordusu’nun İsrail’in askeri operasyonlarına tepkisiz kalmasına bir tepki olarak istifa etmiştir. Bu iç savaşın ilk siyasal krizidir. Ancak Marunîler ise artık FKÖ’nün ve Filistinlilerin Lübnan iç siyasetinde belirleyici bir unsur olmasını istememiştir (Özkoç, 2007, s. 148). Filistinlilerin Lübnan iç siyasetinde belirleyici bir unsur olması, Güney Lübnan’a El-Fetihistan adı verilmesinden anlaşılmaktadır. (Andırırbu, 2022, s. 247). El-Fetih, FKÖ’nün içerisinde yer almış ve Yaser Arafat tarafından kurulmuştur. (Cankara, 2020, s. 473). Bu nedenle Güney Lübnan’a El-Fetihistan adı verilmiştir. Filistinliler orada devlet içinde devletmişlercesine yaşam sürdürmüştür (Arı, 2008, s. 96). Dolayısıyla Lübnan’da 1960’ların sonlarından itibaren başlayan, sonu bir iç savaşa ve ardından İsrail’i Lübnan’ın işgaline götürecek olan sürecin en önemli çıkış sebebi; Lübnan’da bulunan Filistinli mülteciler olmuştur. Çünkü Filistinli mültecilerin Ortadoğu coğrafyasında yoğunlukta olduğu ülkeler Lübnan ve Ürdün’dür (Özcan & Şenses, 2022, s. 19).

1960’ların sonunda Arap-İsrail meselesi; Filistin-İsrail meselesine dönüşmüştür. Arap toplumu artık bir araya gelerek İsrail’e karşı savaşmak yerine başta FKÖ olmak üzere Filistin’de ne kadar İsrail karşıtı örgüt varsa Suriye ile birlikte onları desteklemiştir (Bağlıoğlu, 2008, s. 22). Ürdün’de bulunan Filistinli mülteci gruplar, Lübnan’da bulunan Filistinli mülteci gruplardan farklı olarak yalnızca Ürdün’e göç etmiştir. Orada korunaklı bir alan bulmuş ve egemen bir devletin himayesi altında yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Ancak Lübnan’daki Filistinli mülteciler artık bölgesel konjonktürün Camp David Görüşmeleri’yle birlikte geldiği noktanın da etkisiyle silahlı mücadele

vermeye başlamıştır (Andırırbu, 2022, s. 245). Yani İsrail'in bakış açısına göre Lübnan, İsrail'e sürekli olarak saldırılar düzenleyen, İsrail topraklarında terör eylemleri yapan Filistinli mültecileri himaye eden bir devlet konumunda olmuştur. Diğer bir ifadeyle İsrail'in gözünde Lübnan, sahip olduğu güç itibariyle bunu tek başına organize edebilecek bir güce sahip olmamıştır. Dolayısıyla Suriye, Lübnan'ı desteklemiştir. Lübnan İç Savaşı'nda İsrail'den sonra en büyük ikinci etken Suriye olmuştur (Acar, 2023, s. 69). Mısır'ın bölgede siyasi denklemden düşmesiyle birlikte İsrail'in en büyük düşmanı konumuna Suriye gelmiştir (Köprülü & Ebre, 2013, s. 4). Lübnan ve Suriye, İsrail'e karşı birlikte mücadele vermiştir. Ancak İsrail karşıtlığı konusunda Lübnan ve Suriye bir konuda ayrılmıştır. Suriye, Lübnan gibi kozmopolit bir devlet değildir. Bölgesel ve siyasal yapı bakımından Suriye homojen bir devlet olma özelliği taşırken Lübnan heterojen bir devlettir. Dolayısıyla Lübnan'daki Hristiyan gruplar, bir an önce Filistinli mültecilerin Lübnan'dan sınır dışı edilmesini istemiştir (Bağlıoğlu, 2008, s. 21). Lübnan'da yaşayan Müslüman gruplar ise Filistinli mültecilerin verdiği mücadeleyi haklı bir dava olarak görmüş ve desteklemiştir. Hatta Lübnan'ın Filistinli mültecileri koruması gerektiğine, bunun bir Araplık-Müslümanlık davası olduğuna, gerekirse Lübnan'ın da İsrail'e müdahale etmesi gerektiğini vurgulamışlardır.

Lübnan'daki Filistinli mültecilerin İsrail'e gerçekleştirdiği saldırılar karşısında, bu saldırıların İsrail tarafından bir meşru müdafaa hakkı olarak kullanılabilmesi ve bunun son derece geçerli bir neden olduğu düşüncesiyle; geriye kalan diğer Arap devletleri – Irak ve Körfez Devletleri başta olmak üzere- bir toplantı organize etmiştir. Diğer Arap devletlerinin baskısı sonucunda, Lübnan hükümeti ile Filistin gerillaları arasında 1969'da ve 1973'te iki anlaşma yapılmıştır. Bu toplantının sonunda, Filistin-Lübnan ilişkilerinde tarihi bir dönüm noktası olan 1969 yılında I. Kahire Anlaşması imzalanmıştır. (Armaoğlu, 1991, s. 436) (Jaro, 2019, s. 143). O yıl aynı zamanda Filistin'deki örgütleri tek çatı altında birleştiren El-Fetih örgütü kurulmuştur. Bu örgütün liderliğini yapan Yaser Arafat, FKÖ'nün başkanı konumuna getirilmiştir (Bağlıoğlu, 2008, s. 17). I. Kahire Anlaşması'na göre Lübnan Hükümeti'nin; Filistin kamplarına müdahale etmeyeceğine, buna karşılık olarak Filistinlilerin de Lübnan iç siyasetine müdahale etmeyeceğine ve Lübnan topraklarını kullanarak İsrail'e karşı bir askeri operasyon gerçekleştirmeyeceğine karar verilmiştir (Andırırbu, 2022, s. 257).

Böylece Lübnan’da yaşanan iç sorunun özellikle Hristiyanlar ve Müslümanlar arasında çözülebileceği düşünülmüştür. Ancak bu anlaşma Filistinli mültecilerin Lübnan’da kalıcılığını sağlama konusunda başarılı olurken; Filistinli mültecilerin Lübnan’ın iç siyasetine müdahale etmesine, hatta sahip oldukları silahlı güce ve gerilla örgütlenmelerine bağlı olarak Lübnan’ın sınırları içerisinde bir devlet gibi davranmalarına engel olamamıştır. (Arı, 2008, s. 96). Hem Filistinli gerillaların İsrail’e karşı operasyonları devam etmiş hem de İsrail karşılık vermeye devam etmiştir (Bağlıoğlu, 2008, s. 26).

1969’da imzalanan ve Filistin’in Lübnan topraklarında silahlı varlığını sağlayan Kahire Anlaşması’nı iptal etmiştir (Jaro, 2019, s. viii). I. Kahire Anlaşması yapıncaya dek Lübnan’daki hiçbir Hristiyan ile hiçbir Filistinli gerilla hareketi üyesi doğrudan silahlı olarak karşı karşıya gelmemiştir (Acar, 1989, s. 141). FKÖ gruplarının Amman ve diğer Ürdün şehirlerinden çekilmesini şart koşan Kahire anlaşması, Filistinli gruplara Ürdün’ün güneyindeki Ceraş ormanlarında yeni bir yer tahsis etmiştir (Jaro, 2019, s. viii). Ancak bir uluslararası anlaşmanın ortaya koyduğu madde kurallarına uymamış olan Filistinli gerillalara tepki olarak, Lübnan’daki Hristiyanlarda silahlanmaya başlamıştır İsrail, Lübnan’daki Hristiyan gruplara silahlanma ve Filistinli mültecilere karşı bir mücadele verme konusunda destek olmuştur (Lamba & Hisoğlu Koç, 2022, s. 7). Lübnan’ın içerisinde büyük bir grup olan Lübnan Hristiyanları’nı İsrail desteklerken Lübnan’da bulunan Müslümanlar’ı da Suriye desteklemiştir. Şii ve Sünni Müslümanlara göre Filistinliler’in verdiği mücadele haklı bir mücadeleyken; ayrıştıkları nokta, Lübnan Müslümanlar’ı denildiği zaman hangi mezhebin siyasal alanda daha fazla güç kazanacağı sorunu olmuştur (Bağlıoğlu, 2008, s. 36).

Lübnan İç Savaşı’na giden süreçte Lübnan toplumunun içerisinde bulunan Şiiler ve Dürziler arasında, Lübnan’daki siyasal yapının gözden geçirilmesi ve tekrar şekillendirilmesi konusu tartışılmaya başlamıştır (Bozbaş & Al-Rawi, 2020, s. 991). Dürziler ve Şiiler demografik anlamda Lübnan’daki durumun geçmişe göre değiştiğini ve bu nedenle siyasal iktidarda da bir farklılaşmanın gerektiğini dile getirmişlerdir. Yani Dürziler ve Şiiler, Lübnan’da nüfuslarının arttığını ve iktidardan daha fazla pay elde

etmek istediklerini belirtmişlerdir (Bağlıoğlu, 2008, s. 17). Şiiiler, iktidardan pay sahibi olamadıkları takdirde silaha başvuracaklarını ifade etmiştir. Lübnan içerisinde Hristiyan olmayan bütün Araplar, Lübnan üzerinden Müslümanlık kimliğinin baskın olduğu bir Arap devleti kurmak istemiştir (Dursun, 1992). Bunun uzantısı olarak da tüm Müslüman Araplar'ın Marunîler karşısında birleşmesini hedeflemiştir. Müslüman Araplar da kendi içinde Sünni-Şii olarak ayrıldıkları için tek ortak noktaları Hristiyan Arap karşıtlığı olmuştur. Ancak genel olarak Lübnan'daki etnik ve ideolojik farklılık; nihayetinde Lübnan'da bir iç savaşın yaşanmasına neden olmuştur.

Lübnan İç Savaşı, 1975 yılının Şubat ayında başlamıştır. (Bozbaş & Al-Rawi, 2020, s. 994). Savaşın taraflarını; Falanjistler, Lübnan Cephesi, Şiiiler ve Filistinliler oluşturmuştur. Falanjist; Lübnan'daki Hristiyan Maruniler'e denmiştir. 1976 yılında Falanjistler; Lübnan'daki Filistin varlığına yönelik verdikleri mücadeleye Suriye'nin destek olması için Hafız Esad'dan yardım istemiştir (Özkoç, 2007, s. 148). Hafız Esad, Falanjistler'in mücadelesine destek vererek Suriye Ordusu'nu 1976 yılında Lübnan'a göndermiş ve Marunîlerin tarafında Müslüman Araplar'a karşı savaşmıştır. Falanjistlerin Lübnan Ulusal Hareketi'ne ait yerleşim bölgelerini bombalamak suretiyle ateşkesi ihlal etmesine rağmen Suriye, Lübnan Ulusal Hareketi'nin misillernede bulunmasına karşı çıkmıştır (Bağlıoğlu, 2008, s. 22). 1976 yılının Nisan ayında ABD ile İsrail'in de onayı ile 30.000 Suriye askeri, çatışmaları durdurmak amacıyla Lübnan'a girmiş ve 1976 Kasım'ında Beyrut'u denetim altına alarak çatışmaların şiddetini azaltmıştır (Sander, 2002, s. 484).

Hafız Esad Şii bir kimliğe sahip olmasına karşın inanç anlamında zıt düştüğü Marunîlere yardım etmiştir. Çünkü Hafız Esad, büyük Suriye Devleti'ni kurmak için Hristiyanlar'ın kaybetmesini engelleyerek, Lübnan üzerindeki kontrolü kaybetmemeye ve parçalanmasını önlemeye çalışmıştır (Bağlıoğlu, 2008, s. 23). Aynı zamanda Marunîlerin yenilgiye uğraması durumunda parçalanan Lübnan'da, hâkimiyet kuramayacağını düşünmüştür. Dolayısıyla Hafız Esad bu yardımı, Suriye'nin siyasal çıkarları gereği yapmıştır. Verilen bu destek sonucunda 1976'da Riyad Anlaşması imzalanarak, Lübnan'a bir Arap Caydırma Gücü yerleştirilmesi kararı alınmıştır (Bozkurt, 2010, s. 88). Suriye, Lübnan İç Savaşı esnasında Irak'ın desteklediği Filistinli

grupların savaşı kazanmasını istememiştir. Çünkü Filistinli grupların savaşı kazanması durumunda Irak'ın, Filistinli gruplar üzerinden Lübnan'da hâkimiyet kurma olasılığını ortadan kaldırmak istemiştir (Odeh, 1986, s. 264). Öte yandan İsrail'in iç savaşa dâhil olarak Lübnan'ın parçalanmasından endişe duyduğu için de Maruniler'e yardım etmiştir. Tüm bu gelişmeler ve iç savaşın yarattığı otorite boşluğu; Lübnan'daki çatışmaların devam etmesine neden olmuştur. 1978 yılının Mart ayında İsrail; Lübnan'ın güneş bölgesini işgal ederek buradaki Filistin kamplarına ağır zarar vermiş ve Haziran ayında bölgeye BM Barış Gücü girince geri çekilmiştir (Sander, 2002, s. 484). BM Güvenlik Konseyi, aldığı 425 sayılı bir karar doğrultusunda İsrail'in Lübnan'dan geri çekilmesini sağlamıştır (Kuşoğlu, 2013, s. 105). Nitekim İsrail, uluslararası sistemin tepkisinden çekindiği için Lübnan'dan geri çekilmiştir. Uluslararası sistem tarafların bir vekâlet savaşında bulunmasını kabul etse de İsrail'in doğrudan Lübnan'ı işgal etmesini kabul etmemiştir.

1980'lerde Emel Örgütü, Hizbullah ve İslami Cihad örgütleri iç savaşa dâhil olmaya başlamıştır (Erdem, 2018, s. 47). Suriye desteğiyle, Emel hareketi "Kamp Savaşları" sırasında Filistinli kamplarını kuşatmış, bombalamış ve silahsız Filistinlilere karşı bir dizi katliam yapmıştır. (Jaro, 2019, s. viii) Öte yandan İsrail de iç savaşa dâhil olmuştur. Filistin gerillaları ile İsrail arasındaki mücadele, altı yıl sürdükten sonra, nihayet, 6 Haziran 1982 günü İsrail Güney Lübnan'ı işgal ederek Beyrut'a girmesiyle sonuçlanmıştır (Armaoğlu, 2009, s. 437). Bu işgal, FKÖ'yü Lübnan sınırlarından tamamen uzaklaştırmak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Falanjistler, Lübnan'ın işgali sırasında İsrail'e destek vermiştir. Ancak ABD, Lübnan işgalini sonlandırmak için mevcut duruma müdahale etmiştir. ABD temsilcisi Philip Habib önderliğinde bir plan hazırlanmıştır. Plan doğrultusunda FKÖ, Lübnan'dan ayrılmak zorunda kalsa da İsrail Lübnan'dan ayrılmamıştır. İsrail, Eylül 1982'de Sabra ve Şatilla adı verilen Filistin mülteci kamplarına Ariel Şaron'un organize ettiği saldırılarda bulunarak binlerce Filistinli mülteciyi katletmiştir (Arı, 2009, s. 90). Bu yüzden Ariel Şaron'a 'Beyrut Kasabı' adı verilmiştir.¹² 17 Mayıs 1983'te Lübnan ve İsrail arasında bir ateşkes anlaşması imzalanmış ve anlaşmaya göre İsrail'in Güney Lübnan'dan çekilmesine karar

¹² Ayrıca bkz.

<https://www.trthaber.com/haber/dunya/hesabi-sorulmayan-katliam-sabra-ve-satilla-709306.html>

verilmiştir.¹³ Aynı zamanda Lübnan ve İsrail arasında güvenli bir bölge oluşturulmaya çalışılmıştır. Verilen kararın çok tepki alması üzerine Lübnan'daki Hristiyan Cumhurbaşkanı, bir yıl sonra ateşkes anlaşmasını geçersiz kılmıştır. Ancak yine de 14 Ocak 1985'te İsrail, Lübnan'dan askerlerini çekmeye başlamıştır (Kuşoğlu, 2013, s. 106). 1985 yılına kadar süren ve sonrasında dahi tamamlanmamış olan uzun bir çekilme süreci içerisine girmişlerdir (Cleveland, 2004, s. 432). Arap Birliği, İsrail'in askerlerini çekmesi üzerine bundan sonra Lübnan'daki idarenin kimin elinde olacağı meselesiyle ilgili 1989 yılında bir toplantı düzenlemiştir. Toplantı sonrasında alınan kararlar Taif Anlaşması imzalanmıştır (Bozbaş & Al-Rawi, 2020, s. 994). Anlaşmada, Lübnan'daki ulusal pakt gözden geçirilmiştir. Sonuç olarak Lübnan Meclisi'nin şekillenmesini, Lübnan'ın demografik yapısının belirleyeceği kararı alınmıştır (Lamba & Hisoğlu Koç, 2022, s. 7) 128 milletvekilinden oluşan meclisin, Hristiyan ve Müslümanlar arasında eşit dağıtılacağına karar verilmiştir (Bağlıoğlu, 2008, s. 28). Öte yandan tüm milislerin silahsızlandırılacağına dair alınan bir karar da olmasına rağmen İsrail Lübnan'ı 2000 yılına kadar işgal etmeye devam etmiştir. İsrail, Lübnan'dan son askerini 2000 yılında çekmiştir (Ayhan, 2023, s. 52). Taif Anlaşması 'ndan sonra güneydeki Hizbullah ve alt grupları hariç tüm milisler dağılmıştır (Bağlıoğlu, 2008, s. 29). 2005 yılında Lübnan'da başbakanlık görevi yapan Refik el-Hariri'nin suikast sonucu öldürülmesiyle birlikte Suriye'de Lübnan'dan çekilmiştir. 2005'ten itibaren Lübnan'da hiçbir yabancı askeri birlik kalmamıştır. Ancak artık Ortadoğu'da bir Hizbullah gerçeği ve sorunu yer almaya başlamıştır. Hizbullah ile ilgili gelişmeler, ikinci bölümün sonunda detaylı bir şekilde aktarılacaktır.

---

¹³ Ayrıca bkz.

<https://www.indyturk.com/node/266746/d%C3%BCnya/i%CC%87srail-ve-l%C3%BCbnan-bar%C4%B1%C5%9Fs%C4%B1z-bir-anla%C5%9Fma-ge%C3%A7mi%C5%9Fine-sahip>

İKİNCİ BÖLÜM

1979 İRAN İSLAM DEVRİMİ SONRASI SÜNNİ-Şİİ ÇATIŞMASI BAĞLAMINDA İRAN-İSRAIL İLİŞKİLERİ

2.1. 1979 İran İslam Devrimi

1970’li yılların sonunda Ortadoğu coğrafyasında yaşanan iki ayrı gelişme uluslararası ilişkilerin değişim göstermesi açısından önem arz etmektedir. 1979’da İran İslam Devrimi ve 1979’da SSCB’nin Afganistan’a yönelik askeri müdahalesi; genel olarak Ortadoğu coğrafyasını özel olarak da Körfez bölgesini uluslararası sistemin gündemine taşımıştır. Sovyetler tarafından Afganistan’ın işgal edilmesi, Sovyet askeri gücünün Ortadoğu coğrafyasında konuşlanması bakımından hem Batı ittifakı hem de başta Körfez ülkeleri olmak üzere Ortadoğu devletleri için oldukça önem arz etmiştir (İşler, 2022, s. 122).

İran’da 1979 yılına kadar süren Pehlevi Hanedanlığı döneminde; Rıza Şah Pehlevi, ABD ile yakın ilişkiler kurmuştur (Güzel, 2018, s. 51). 1946’dan 1979’a kadar İran Musaddık dönemi hariç ABD’nin müttefiki pozisyonunda yer almıştır. 1953 yılında gerçekleşen darbenin ardından ABD’den destek almış olan Muhammed Rıza Şah Pehlevi, kendi yönetimi için meşrulaştırma adımları atmıştır (Sinkaya, 2011, s. 15). Aynı zamanda ABD ile müttefikliğin bir sonucu olarak İslam devriminden önce İran ve İsrail, Rıza Şah Pehlevi rejimi altında yakın bir ilişki sürdürmüştür. İsrail, İran’ı bölgede istihbarat paylaşımında bulunduğu ve silah ticareti yaptığı stratejik bir müttefik olarak görmüştür (Yüksel, 2019, s. 61). Bu dönemde baskıcı bir yönetimin olması 1970’lerin başında Pehlevi Hanedanlığı’na karşı duyulan rahatsızlığın dile getirilmeye başlanmasına neden olmuştur. Bir süreden beri binlerce kişinin ölmesine yol açan ve Tahran ile öteki İran kentlerinde normal yaşamı ortadan kaldıran ayaklanmalar, 1979 yılının Ocak ayında şiddetini artırmıştır (Sander, 2002, s. 508-509). İran toplumu tarafından dile getirilen rahatsızlığın nedenlerinden biri; 1973 Arap-İsrail Savaşı’ndan sonra OPEC’in ABD ve Batılı müttefiklerine karşı uyguladığı ambargo çerçevesinde,

petrol ihraç eden ülkelerden biri olan İran'ın yalnızca kendi hazinesindeki zenginliği olmuştur (Kurt, 2012, s. 5). İran'ın petrol zenginliği, İran toplumuna o dönem itibariyle yansımamıştır. İran toplumu, refah seviyesinin artacağını beklerken İran, elde ettiği zenginliği yalnızca kendi hazinesinde barındırmıştır. Dolayısıyla İran toplumu, Şah'ın elde edilen gelirlerle savunmaya yatırım yapmasına ve keyfi uygulamalarına tepki göstermeye başlamıştır (Yüksel, 2019, s. 10).

1979'a gelindiğinde; İran'da bir devrimin gerçekleşmesine yol açan en önemli faktör; İran'daki Şahlık rejimi ve İran toplumunda Şahlık rejimine karşı oluşan muhalefet olmuştur (Yıldırım, 2023, s. 29). Nitekim devrim sırasında liberal İslamcı bir programı olan İran Özgürlük Hareketi, bünyesinde farklı hareketleri barındıran Milli Cephe, komünist TUDEH Partisi ve solcu militan hareketler önemli rol oynamışlardır (Sinkaya, 2011, s. 16). Rıza Şah Pehlevi'ye karşı İran toplumu içerisinde bir muhalefet oluşmuştur. Toplamda üç ayrı grup Şahlık rejimine karşı oluşan toplumsal muhalefeti ideolojik ve siyasal düzlemde seslendirmek için bir araya gelmiştir. Bu üç ayrı grubu; İran liberalleri, İran sosyalistleri ve İran İslamcılarını oluşturmuştur (Khosrokhavar & Roy, 2018, s. 26) Üç ayrı grubun da ideolojik söylemleri farklı olmasına rağmen Şahlık rejimine muhalif olma konusunda bir araya gelmişlerdir. İran liberalleri, İran sosyalistleri ve İran İslamcılarını arasında, toplumsal düzeyde en etkili olan grup, İran İslamcılarını olmuştur (Elhan, 2016, s. 41-42). Dolayısıyla Şah rejimine karşı muhalif hareketin önderliğini, bir molla olan Ayetullah Humeyni yapmıştır. Şii bir din adamı olan Humeyni; Şah'ın politikalarını, özellikle de Batı ile kurduğu yakın ilişkilerini ve İran'ın laikleşmesini sert bir şekilde eleştirmiştir. Humeyni; Şah karşıtı muhalefeti, İslamcı bir ideoloji çerçevesinde Kum Şehri'nde örgütlemiştir (Özata, 2023, s. 183). Kum Şehri'nde yaşayan öğrenci topluluklarıyla birlikte esnaflar, şah rejimi karşıtlıkları nedeniyle bir protesto gösterisi yapmıştır (Cleveland, 2004, s. 472). Öte yandan Şah rejimi altında kendini dışlanmış hisseden İran toplumuna; sosyo-ekonomik destekler vererek popülerlik kazanmıştır. Humeyni 1964'te Türkiye'ye sürülmüş; bir yıl sonra Irak'a gönderilmiş, orada 1978'e kadar vaaz verip yazmaya devam ettikten sonra da Fransa'ya gitmek zorunda bırakılmıştır (Cleveland, 2004, s. 327). Ancak Humeyni, Fransa'da Şah karşıtı İslamcılarının desteğini almaya devam etmiştir. Bu esnada Şah'a muhalefet eden hareketin sözcüsü olmuştur (Garthwaite, 2018 s. 232)

1978 yılında İran'da; ekonomik sıkıntılar, rejim tarafından uygulanan siyasi baskı ve dini şikâyetler gibi faktörlerin birleşimi sonucunda İran rejimi protesto edilmiştir (Başarır & Gülada, 2019, s. 740). O dönemde Humeyni'nin İslami uyanış mesajı ve Şah'ın yönetimine son verilmesi çağrıları İran toplumunda bir yankı uyandırmıştır. İran'daki Şah karşıtı protestolar yoğunlaştıkça, Şah rejimi giderek istikrarsız hale gelmiştir. Ocak 1979'da, aylarca süren gösteriler ve grevlerden sonra Şah, İran'ı terk etmiştir (Özata, 2023, s. 185). Ayetullah Humeyni 1 Şubat'ta zafer gösterileri arasında İran'a dönmüştür (Cleveland, 2004, s. 475). İran toplumunun desteğini alan Humeyni, 1979'da gerçekleştirdiği İslam devrimiyle monarşiyi yıkmış hatta İran'da bir İslam cumhuriyeti kurmuştur. 11 Şubat 1979'da, Şah'ın atadığı son hükümet olan Bahtiyar Hükümeti düşmüş ve ordu komutanları askerlerini kışlaya çekip geçici hükümeti tanıyacaklarını açıklamıştır (Sander, 2002, s. 314).

Devrim özel olarak Şiilikle ilgili olmasa da, İran'daki Şiiliğin statüsü üzerinde önemli bir etkisi olmuştur. Aynı zamanda İran'ın siyasi ve dini manzarasının şekillenmesinde rol oynamıştır (Yılmaz, 2021, s. 116). İran, nüfusunun çoğunluğu Şii İslam'a bağlı olan, ağırlıklı olarak Şiiler'in çoğunlukta olduğu bir ülkedir. Devrimden önce İran, birçok İranlı tarafından Batılı güçler tarafından desteklenen laik ve otoriter bir hükümdar olarak görülen Şah Muhammed Rıza Pehlevi tarafından yönetilmiştir (Başarır & Gülada, 2019, s. 759). Ardından 1979 yılında gerçekleşen İslam Devrimi ile İslami bir hükümetin kurulmasını savunan Ayetullah Ruhollah Humeyni tarafından yönetilmiştir (Taflioğlu, 2010, s. 11). Humeyni ve yandaşları, İran'da İslami ilkelere ve şeriat hukukuna dayalı bir siyasi sistem yaratmışlardır. Bunu da devrim ihracı politikasıyla desteklemişlerdir (Onat, 2013, s. 240). Devrimden sonra ABD, İngiltere, Fransa ve SSCB Humeyni'ye tepki göstermiştir. "Ne Doğu Ne Batı" politikasıyla ve devrim ihracı girişimiyle paralel olarak çatışmacı ve izolasyonist bir dış politika izlenmiştir (Yüksel, 2019, s. 32). Humeyni bu sloganıyla birlikte üçüncü bir yol olarak insanlığın kurtuluşunun islamda olduğunu vurgulamıştır. Nitekim Humeyni'nin ABD'yi "büyük şeytan" olarak tanımlarken, İsrail'i "küçük şeytan" olarak tanımlaması ABD karşıtlığının daha fazla olduğunu göstermektedir (Yüksel, 2019, s. 32).

Şah rejiminin sona erdiğinin açıklandığı 11 Şubat 1979 tarihinden bir gün sonra İran'ın CENTO'dan ayrılma kararı kamuoyuna açıklanmıştır (Yurdakurban, 2007, s. 20). Bunun sebebi; Humeyni'nin devrim ihracı politikası gereği Kafkasya ve Orta Asya'daki Şii nüfus üzerinde etkisini artırmak istemiş olmasıydı (Onat, 2013, s. 250). Sovyetler, bu bölgede yaşayan Müslümanlar'ın İran'ın etki alanına girmesinden oldukça çekinmiştir. Çünkü Şahlık rejiminin 1979'daki devrimle düşmesi, Sovyetler'e Kafkasya ve Orta Asya'ya giden yolu açmıştır (Han, 2021, s. 61-62). Artık Amerikan müttefiki olan bir İran yerine siyasal islamla yönetilmeye başlayan bir İran, Ortadoğu'da kendisini göstermiştir. Dolayısıyla ABD, Ortadoğu'daki en yakın müttefiklerinden biri olan İran'ı; devrim sonucunda kaybetmiştir (Güzel, 2018, s. 59). SSCB, Kafkaslar bölgesinde açılma stratejisini, Soğuk Savaş döneminde son kez bir yarma hareketiyle gerçekleştirmiştir. SSCB, bu stratejisi doğrultusunda 1979'da İran'a sınır komşuluğu yapan Afganistan'ın sınırlarına girerek askeri bir müdahalede bulunmuştur. (Erman, 2018, s. 305). SSCB'nin bu askeri müdahaleyi gerçekleştirmesinin iki önemli nedeni vardır. İlk olarak SSCB, uluslararası sisteme karşı özellikle ABD'ye karşı hala güçlü olduğu imajını vermek istemiştir. İkinci olarak ise 1961-1963 döneminde Çin'le ilişkilerinin bozulmasından itibaren Asya siyasetinde gerilerken, ABD'nin otorite boşluğunu doldurduğu alanlara yarma hareketinde bulunmak istemiştir (Kaw, 1989, s. 403). SSCB'nin Soğuk Savaş döneminde yaptığı son büyük askeri çıkış, Afganistan'da olmuştur (Han, 2021, s. 62). Ancak ABD, 1947'de Soğuk Savaş'ın başında Truman Doktrini'yle SSCB'yi çevrelediği gibi Soğuk Savaş'ın sonuna doğru 1979 yılında SSCB'yi Yeşil Kuşak Projesi'yle ikinci kez çevrelemiştir (Kuduoğlu, 2018, s. 109).

ABD, Yeşil Kuşak Projesi adı altında Afganistan'da SSCB'yi yerleşemeyecek duruma getirmek için bölgedeki Pakistan istihbaratıyla işbirliği yaparak Afganlı Mücahitler'i desteklemiştir (İyiat, 2018, s. 11). Mücahitler, Sovyetler'in Afganistan'ı işgaline karşı direniş göstermiştir. Nihayetinde SSCB, Afganistan'dan çekilmek zorunda kalmıştır (Karakaya & Nazarı, 2022, s. 150). Dolayısıyla 'Ne Doğu ne Batı.' söylemiyle iktidara gelen Humeyni, hemen sınırında böyle bir gelişme yaşanması üzerine iç ve dış politikasını İslam üzerinden dizayn etmiştir. Hatta İran'ın kendisini uluslararası sistemde devrim mantığıyla konumlandığı yeri yeniden inşa etmiştir. Bunu da 'Velayet-i Fakih' düşüncesi ile yapmıştır (Biçen & İskenderoğlu, 2022, s. 453). İslami

bir devlette de İslami hükümleri en iyi icra edebilecek olanlar ‘Peygamberin ve On İki İmam’ın varisleri olan adil fakihlerdir’: o halde ümmetin idaresi fakihlerin yükümlülüğündedir (Sinkaya, 2011, s. 15). Velayet-i Fakih, Ayetullah Humeyni’nin Şii temelli hem siyasal hem dinsel önderliğini yaptığı bir öğretilerdir (Halhalli, 2014, s. 83). Velayet-i Fakih şeriata ve Şii inancına dayanan bir ideolojiyi benimsemektedir. Bu ideoloji; Şeriat yasasının uygulanmasını, toplumda İslami değerlerin teşvik edilmesini ve gücün dini lider ve din adamlarının elinde merkezileştirilmesini içermektedir. Humeyni, Velayet-i Fakih ideolojisini politize ederek siyasallaştırmıştır (Çelik & Yılmaz, 2017, s. 150). Velayet-i Fakih öğretisini geliştiren Ayetullah Humeyni aynı zamanda ilk Veliyy-i Fakih olarak tarihe geçmiştir (Gelvin, 2016, s.359). Öte yandan İran’da kendisine muhalif olarak gördüğü bütün dernek, örgüt ve teşkilatları yok etmiştir.

2.2. İslam Devrimi Sonrası Evrilen İran-İsrail İlişkileri

Humeyni’nin, İran’ın dış politikası ve bölgesel Şii nüfuzu üzerinde önemli etkileri olmuştur. Humeyni yönetimindeki yeni cumhuriyet rejimi, devrimci ideolojisini ihraç etmiş ve Ortadoğu bölgesinde özellikle Lübnan, Irak ve Lübnan’da Şii hareketleri ve toplulukları desteklemiştir (Halhalli, 2014, s. 87). Bu durum, bölgedeki Şii ve Sünni Müslüman topluluklar arasında mezhepsel gerilimlerin artmasına neden olmuştur. Aynı zamanda devrim sonrasında İran hükümetinin ideolojisi ve politikaları, küçük şeytan olarak tanımladıkları İsrail’in bölgedeki konumuna doğrudan meydan okumuştur (Oruç, 2016, s. 16). Humeyni liderliğindeki İran; Hizbullah, İslami Cihad ve Hamas örgütleri gibi diğer Filistinli militan örgütler de dâhil olmak üzere çeşitli İsrail karşıtı grup ve hareketlerin önemli bir destekçisi konumuna gelmiştir (Ayhan, 2023, s. 58). Humeyni, bu örgütler üzerinden İsrail’e karşı vekâlet savaşı mücadelesi vermiştir (Oruç, 2016, s. 27). İsrail’i Müslüman topraklarını işgal eden gayri meşru bir devlet olarak tanımlamıştır. Nitekim İsrail, Lübnan Hizbullah’ını İran’ın Lübnan’daki uzantısı olarak görmektedir (Yüksel, 2019, s. 53). Bu durum bölgedeki güç dengelerinin önemli ölçüde değişmesine neden olmuş ve bölgedeki devletlerin İsrail’e yönelik tehdit algısını artırmıştır. Humeyni’nin İsrail karşıtı söylemleri, İran hükümetinin dış politikasında uyguladığı en temel motivasyon kaynağı olmuştur (Başaran, 2017, s. 230-231). İran’da gerçekleşen İslam Devrimi’nin İsrail’in üzerindeki en önemli etkilerinden biri, İran’ın

İsrail'e karşı faaliyet gösteren çeşitli vekil gruplara sağladığı desteğin artmış olmasıdır (Karataş, 2021, s. 38). Özellikle İran'ın Lübnan sınırları içerisinde Hizbullah'ı desteklemesi bunun en somut örneklerinden biridir. Bu destek, İsrail ile Hizbullah arasındaki düşmanlıkların tırmanmasına ve 2006 Lübnan Savaşı'yla sonuçlanmasına yol açmıştır (Güzel, 2018, s. 59). İsrail'in Lübnan topraklarına girerek Hizbullah'a karşı yürüttüğü savaş İran'ın Hizbullah'a desteği dikkate alındığında, İran'ın Şii eksenindeki nüfuzunu kırmaya yönelik bir olay olarak da yorumlanabilir (Şahin, 2010, s. 53). İran'ın İsrail karşıtı gruplara verdiği destek ve Lübnan, Suriye gibi ülkelerde artan nüfuzu, bölgedeki çatışmaların dinamiklerini şekillendiren ana unsurlardan biri olmuştur (Bilgetürk, 2018, s. 419). İsrail, İran'ın desteklediği bu örgütlerin yaratmış olduğu güvenlik sorunlarıyla karşı karşıya kalmıştır (Karman & Çağla, 2022, s. 633). Aynı zamanda İsrail, İran'ın desteklediği bu örgütlerle Suriye ve Lübnan topraklarında askeri çatışmalar yaşamıştır (Bağlıoğlu, 2008, s. 22).

Humeyni, Ortadoğu'da Şii nüfuzunu genişletmeye çalışarak kendisini bölgesel bir güç konumuna getirmeye çalışmıştır (Güngör, 2008, s. 51). Bu çabanın bir parçası olarak İsrail'in bölgedeki hegemonyasına meydan okumayı ve kendisini Filistin haklarının savunucusu olarak konumlandırmayı hedeflemiştir (Demirbaş, 2021, s. 147). İran'ın İsrail'e karşı çıkan militan gruplara verdiği destek; İran'ın nükleer kapasite peşinde koşmasıyla birleştiğinde, İsrail güvensizleşmeye başladığını hissetmiştir (Bilgenoğlu & Ağır, 2021, s. 254). İsrail, İran'ın düşmanca söylemi ve Lübnan'da militan gruplara verdiği destek göz önünde bulundurduğunda, nükleer silahlı bir İran'ın daha da tehlike arz edeceğini düşünmüştür. Netice itibariyle İsrail, İran'ın nükleer programına karşı aktif olarak lobi faaliyetleri yürütmüştür (Özgür, 2016, s. 114). Hatta gerekirse İran'ın nükleer silahlanmasına engel olmak için askeri bir operasyon düzenleyeceklerini ifade etmiştir. Arap devletleriyle bölgede kendini giderek daha fazla izole hisseden İsrail, İran'ın bölgesel gayeleri konusunda aynı endişeleri paylaşan Sünni Arap devletleriyle ittifak ilişkileri geliştirmeye çalışmıştır (Rakipoğlu & Kurt, 2019, s. 122 Nitekim 1979 yılının Eylül ve Ekim aylarında Irak, Kuveyt, Bahreyn ve Suudi Arabistan'da çıkan Şii ayaklanmaları İran rejimine karşı düşmanlığın artmasına neden olmuştur (Yüksel, 2019, s. 36). İran'a yönelik ortak muhalefet, İsrail ile Sünni devletlerarasında işbirliği ve istihbarat paylaşımının geliştirilmesine yol açmıştır. İsrail ile Sünni devletlerarasındaki

bu işbirliği, İran'ın bölgesel nüfuzuna karşı koymaya, faaliyetlerini izlemeye ve ortak güvenlik tehditlerini el almak için geliştirilmiştir (Cavlak & Gök, 2021, s. 2132).

Ayetullah Humeyni yönetimindeki İran hükümeti, İslam Devrimi'ni diğer Müslüman ülkelere ihraç etme niyetini dile getirmesi, bu söylem üzerinden Lübnan'daki Hizbullah gibi bölgedeki çeşitli Şii hareket ve örgütlere destek sağlaması, Sünni devletlerarasında İran'ın kendi sınırları içinde istikrarsızlık yaratacağı konusunda endişelerin doğmasına yol açmıştır (Güzel, 2018, s. 59). Özellikle Körfez bölgesindeki Sünni devletler, İran'ın devrim ihracı politikasını, kendi Arap kimliklerine ve bölgesel hâkimiyetlerine bir meydan okuma olarak algılamıştır (Ayhan, 2023, s. 59). Ortadoğu'da İran'ın kullanabileceği bir Şii ekseninin ortaya çıkması, sadece ABD ve İsrail'i rahatsız etmekle kalmamış, aynı zamanda başta Suudi Arabistan olmak üzere diğer Sünni Arapları ve Arap yönetimlerini de rahatsız etmiştir (Şahin, 2010, s. 43). Aynı zamanda İran İslam Devrimi'nin başarıyla sonuçlanması, Sünni liderlerin kendi devletlerinde benzer ayaklanmalar veya siyasi değişim çağrıları potansiyeli konusunda endişelere yol açmıştır (Özkan, 2019, s. 1284). Çünkü devrim, Sünni gruplar da dâhil olmak üzere Müslüman dünyasındaki İslamcı hareketlere ilham vermiş ve bu durum, Sünni hükümetlerin istikrarı ve kontrolü için bir tehdit algılamalarına neden olmuştur.

İran hükümetinin tavizsiz duruşu ve İsrail'in özellikle Likud Partisi gibi muhafazakâr hükümetler döneminde bölgede eskisine nazaran daha az izole olması nedeniyle İsrail, İran'ın söylemlerine karşılık vermeye başlamıştır (Oruç, 2016, s. 24). Bu yüzden İran ve İsrail birbirlerine yönelik strateji geliştirmiştir. İsrail, Şah döneminde dost olarak gördüğü İran'ı, devrim sonrasında kendi güvenliği için büyük bir tehdit olarak görmüş ve İran'ın bölgedeki nüfuzuna karşı önlemler almaya çalışmıştır (Özcan, 2006, s. 17). İsrail, İran'ın nükleer programını durdurmak için İran'a yaptırım uygulama yönündeki uluslararası çabaları desteklemiştir. Öte yandan İran'ın bölgesel hasımlarını, özellikle de Irak'ı aktif olarak desteklemiştir. İsrail ile İran arasında daha önce müttefiklik seviyesinde olan ilişkiler gerilerek, Orta Doğu'daki bölgesel dinamikleri şekillendiren bir düşmanlığa yol açmıştır (Karnap & Çağla, 2022, s. 630).

2.3. İslam Devrimi Sonrası İnan-İsrail İlişkilerini Etkileyen Gelişmeler

2.3.1. 1980-1988 İnan-İrak Savaşı

Devrimden kısa bir süre sonra, devrimin “rejim ihracı” gibi iddialı bir söylemde bulunması ve Saddam Hüseyin yönetimindeki Irak’ın da bunu kendisine yönelik tehdit olarak algılaması sonucunda 1980 yılında İnan-İrak savaşı patlak vermiştir (Oruç, 2016, s. 54). İnan-İrak Savaşı en uzun süren konvansiyonel savaş olmuştur. İnan ve Irak iki temel sebep üzerinden bir çatışma yaşamıştır. Bunlardan ilkinin; dinsel farklılıklar, ikincisini ise siyasal ve ideolojik farklılıklar oluşturmuştur (Akçay, 2013, s. 117). Hem İnan’daki hem de Irak’taki nüfusun çoğu Şii inancına sahip olmuştur. Ancak Irak’ta demografik yapının çoğunluğu oluşturan Şii nüfusa rağmen Sünniler iktidara geçmiştir (Köse, 2015, s. 64-65). Irak, Sünni liderliğindeki Baas rejimi tarafından yönetilmiştir. Şii ideolojisine dayanan devrimci rejimin Baas ideolojisine alternatif olarak ortaya çıkması Saddam’ın konumunu ciddi şekilde sarsabileceği gibi, bu rejimin Irak’taki Şii toplumları tarafından benimsenmesi Baas rejimi için kuşkusuz önemli bir tehlike oluşturmuştur (Arı, 1991, s. 177). Dolayısıyla Irak’ta çoğunlukta olup siyasal bürokraside yer edinemeyen Iraklı Şiiler, Irak’ın iç işlerine müdahale etme konusunda İnan’a bir avantaj sağlamıştır (Torrez, 2000, s. 4). Özetle İnan-İrak Savaşı’nda, çatışma doğrudan Sünni ve Şii İslam ile ilgili olmasa da, dini bölünme savaşının belirli yönlerinin şekillenmesinde rol oynamıştır (Akçay, 2013, s. 118).

Humeyni, Irak’ta bulunan Şii nüfusa seslenerek; Saddam Hüseyin’i despot olarak tanımlamış ve Irak’ta Şii nüfusun ezilmesinin neden olarak Saddam Hüseyin’i göstermiştir (Yücealtay, 2022, s. 26). Öte yandan laik-seküler bir rejim altında yaşamalarına ve çoğunlukta olmalarına rağmen Saddam Hüseyin’in despot yapısından dolayı siyasal inançlarını yaşayamadıklarını ifade etmiştir (Can, 2018, s. 92). Son olarak İnan, Irak Şiileri’ne; nasıl ki İnan Humeyni liderliğinde bir devrim gerçekleştirmiş ve başarılı olmuş, onların da Saddam Hüseyin’e karşı böyle bir yol izleyebileceklerini söylemiştir (Giritli, 1983, s. 18). İnan’ın Irak’ta bulunan Şiiler’e yaptığı bu çağrı etkili olmuş ve Irak Şiileri’ni Saddam Hüseyin’e karşı bir ayaklanma başlatmıştır. İnan’ın Irak Şiileri’ne yaptığı sesleniş, Saddam Hüseyin’in Humeyni’ye saldırmasındaki en önemli nedenlerden biri olmuştur. (Çakı, 2018, s. 20).

İran-İrak Savaşı, daha çok Şii bir nüfusun olduğu İran ile daha çok Sünni nüfusun olduğu Saddam Hüseyin yönetimindeki Irak arasında yaşanmıştır (Çakı, 2018, s. 35). Humeyni, çatışmayı İran'daki İslam devrimi ile Irak'taki laik Saddam Hüseyin rejimi arasındaki bir mücadele olarak çerçevelemiştir. Aynı zamanda devrimci ideallerini, sınır ötesinde bulunan Irak Şii'leri'ne ihraç etmeye çalışmıştır (Erol, 2008, s. 53-54). Hem İran'ın hem de Irak'ın Körfez bölgesine egemen olma siyaseti doğrultusunda İran, devrim ihracı politikasına devam etmiş, Irak ise İran'a karşı Arap milliyetçiliğiyle karşılık vermeye çalışmıştır (Onat, 1996, s. 20). Körfez ülkeleri her ne kadar Saddam Hüseyin'in Körfeze hâkim olmak ve Arap liderliğini ele geçirmek hususundaki tasarılarını biliyor idiyse de, Irak'ın İran'ı yenerek Şii tehlikesini bertaraf etmesi daha fazla çıkarlarına idi (Armaoğlu, 1991, s. 462). Dolayısıyla Saddam Hüseyin, Mısır'ın Nasır'dan sonra Arap dünyasında yarattığı boşluktan yararlanarak, Araplar'ın liderliği rolünü üstlenmeye çalışmıştır.

17 Eylül'de Saddam Hüseyin Milli Meclis'te yaptığı konuşmada, 6 Mart 1975 tarihli Şattül-Arap anlaşmasını feshettiğini ilan etmiştir (Armaoğlu, 1991, s. 462). Şattül Arap Su Yolu, 1937'de yapılan anlaşmaya göre İran ile Irak arasındaki doğal bir sınırı oluşturmuştur (Yıldırım, 2007, s. 324). Şattül Arap, Fırat ve Dicle nehirlerinin birleşerek Basra Körfezi'ne çıktığı bir su yoludur. İran'da 1979 yılında bir İslam devrimi gerçekleşinceye dek Şattül Arap, İran ile Irak arasındaki doğal bir sınır olarak kabul edilmiş olsa da devrimden sonra Humeyni yönetimi 1937'de yapılan anlaşmanın yeniden gözden geçirilmesini istemiştir (Workman, 1994, s. 88). Çünkü bu anlaşmanın Şahlık rejimi döneminde yapıldığını ve bu anlaşmayı kabul etmediğini belirtmiştir (Mohialdeen, 2019, s. 170). Bu durumdan faydalanmak isteyen Saddam Hüseyin 1980 yılı Eylül ayında İran'a saldırmış ve sekiz yıl sürecek savaşı başlatmıştır (Yurdabakan, 2007, s. 29). Irak, ABD ve Batı ittifakı tarafından açıkça finansal destek, siyasi ve askeri açıdan da kapalı destekle İran'a saldırmış ve İran topraklarına kadar girmiştir (Semiz & Akgün, 2005, s.165-166). İran'ın başta Kum Şehri olmak üzere diğer kentlerine kadar ulaşmıştır. İran hükümeti, bu saldırının aslında Şii toplumuna yönelik bir saldırı olduğunu iddia etmiştir. Böylece İran hükümetinin söylemi, İran ve diğer ülkelerdeki Şii popülasyonlarında yankı uyandırmıştır (Goodarzi, 2013, s. 34).

Bu arada Irak, İran'daki Arap bölgesi olan Kuzistan'a özerklik verilmesi iddialarını savunmaya başlamıştır (Sander, 2002, s. 501). Saddam, İran'ı kesin bir yenilgiye uğratarak bölgede hâkim güç haline gelirken, Şatt-ül Arap üzerinde mutlak egemenliği tesis etmeyi, bunu yaparken de Kürtler'e yapılan İran desteğini Kuzistan Arapları 'yla dengelemeyi düşünmüştür (Arı, 1991, s. 224). Irak'ın herhangi bir müdahalesine gerek kalmadan Kuzistan'daki Araplar, Humeyni'nin iktidara geçmesiyle kendi özerkliklerini talep etmiştir (Yücealtay, 2022, s. 25). Öte yandan Afganistan, Pakistan ve Lübnan'daki Şii toplulukları gönüllü olarak İran Ordusu'na katılarak Irak'a karşı mücadele vermeye başlamıştır. İran, Irak'ı kendi coğrafyasından çıkarmayı başararak Irak'a karşı mücadelesini güçlendirmiştir. Bu dönemde ABD Başkanı Ronald Reagon, Irak'ın bu savaşı kaybetmesine ABD'nin asla müsaade etmeyeceğini söylemiştir (Karnap & Çağla, 2022, s. 645). ABD'ye göre İran'ın Irak topraklarına girmesi yalnızca işgal anlamına gelmemekte aynı zamanda Irak'ın savaşı kaybetmesi durumunda 1937'deki anlaşmanın İran'ın lehine olacağı anlamını taşımıştır. Dolayısıyla bu durum aynı zamanda ABD ve Batı ittifakının da doğrudan siyasi ve ekonomik çıkarlarını tehdit eder hale gelmiştir. ABD savaşın başında örtülü olarak Irak'a verdiği askeri ve siyasi desteği, bu söylem ile açık bir desteğe dönüştürmüştür (Semiz & Akgün, 2005, s.165).

Irak ABD'nin açık desteğini alarak İran'ı kendi topraklarından çıkarmayı başarmıştır. Ancak İran, Irak'ın Kuzeyi'nde Iraklı Kürtler'in yoğunlukta yaşadığı Halepçe'den geri çekilmemiştir (Yücealtay, 2022, s. 26). Saddam Hüseyin, İran'ı Halepçe'den çıkarabilmek ve oradaki Kürt muhalefetini de ortadan kaldırmak için ilk defa 1988'de kimyasal silah kullanmıştır (Akçay, 2013, s. 113). Ancak savaşın son zamanlarında Irak Halepçe'de kendi halkı da bulunmasına rağmen İngiltere ve Fransa'dan almış olduğu kimyasal gazı kullanmıştır (Yüksel, 2019, s. 91). Kimyasal silah kullanımına taraf olmayan BM Güvenlik Konseyi acil bir toplantı yaparak 18 Temmuz 1988 yılında 598 sayılı kararın onaylandığını duyurmuştur. BM Güvenlik Konseyi, onaylamış olduğu 598 sayılı karar doğrultusunda İran ve Irak'a 20 Ağustos 1988 yılında ateşkes ilan ettirmiştir.¹⁴

¹⁴ Ayrıca bkz.

https://tasam.org/Files/Icerik/File/1__K%C3%B6rfez_Sava%C5%9F%C4%B1_pdf_1690c694-7b42-41e3-9699-2159ac18bb8f.pdf

8 yıl süren İran-İrak Savaşı'nın sonunda; ne Humeyni ne de Saddam Hüseyin iktidarı sona ermiştir (Akçay, 2013, s. 118). Her iki taraf da ekonomik anlamda yıpranmıştır (Semiz & Akgün, 2005, s. 166). Ancak Saddam Hüseyin ve Irak, İran rejimine karşı kullanılarak İran toplumu ve ordusu 8 yıl boyunca yıpratılmıştır (Atmaca, 2010). Ekonomik açıdan en büyük kazancı bütün siyasi, askeri ve toplumsal yıkılmışlığına rağmen Saddam Hüseyin sağlamıştır. 8 yıl boyunca ABD'den doğrudan büyük miktarlarda ekonomik yardım almıştır (Uslu, 2015, s. 169-170). Saddam Hüseyin İran-İrak Savaşı esnasında Ortadoğu'da ABD'nin en sarsılmaz müttefiklerinden biri olmuştur. ABD ve Irak arasındaki müttefiklik ilişkisi, Saddam Hüseyin'in özgüvenini artırmış ve 1990 yılına gelindiğinde Saddam'ın Kuveyt'i işgal etmesine neden olmuştur. Irak, Körfez Savaşı esnasında ABD'den dış borç almıştır. ABD'nin Irak'ı borçlandırmasının en önemli nedeni, Irak'ı kendine bağımlı hale getirmek olmuştur (Uslu, 2015, s.176).

2.3.1.1. Mezhepsel Bağlamda Körfez Ülkeleri- İsrail ve Suriye'nin Rolü

İran-İrak Savaşı, komşu ülkelerin genellikle mezhepsel yakınlıklara dayalı olarak taraf tutmasıyla daha geniş bölgesel etkilere sahip olmuştur (İnat & diğ, 2016, s. 9). Savaşın başlamasıyla birlikte, bölgedeki diğer devletler de savaşan taraflardan birini tutmak durumunda kalmışlardır (Oruç, 2016, s. 13). Suudi Arabistan ve Kuveyt de dâhil olmak üzere Sünni çoğunluklu Arap devletleri, Şii ağırlıklı olan İran tehdidine karşı Irak'ı desteklemiştir (Yücealtay, 2022, s. 31). Çünkü İran'ın devrimci ideolojisinin potansiyel olarak yayılmasından endişe duymuşlardır. İran-İrak Savaşı, Körfez ülkelerinin güvenliklerini ve bölgesel dinamiklerini doğrudan etkilediği için önemli sonuçlar doğurmuştur (Sarı, 2018, s. 44).

Körfez ülkeleri, Saddam Hüseyin'in bölgesel bir tehdit oluşturmasından ve Suudi Arabistan'da İran İslam Devrimi'nden sonra Şiiler'in harekete geçmesinden dolayı 1981 yılında Körfez İşbirliği Örgütü (KİK) kurulmuştur (Semin, 2011) Şiiler'in harekete geçmesinde sosyo-ekonomik adaletsizler sebep olarak belirtilse de Suudi Arabistan bu hareketin arkasında İran'ın olduğunu düşünmüştür. KİK üyelerini; Kuveyt, Katar, Suudi Arabistan, Umman, Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) ve Bahreyn oluşturmuştur.

Konsej; Körfez bölgesinde yaşanan sorunlara karşı ortak tutum sergilemeyi amaçlamıştır (Erboğa, 2016, s.11).

Başta Kuveyt ve Suudi Arabistan olmak üzere diğer Körfez ülkeleri de Irak'a önemli derecede ekonomik bir destek sağlamıştır. O kadar ki, Irak'ın durumu 1982 yılında kötüleşmeye başlayınca, Suudi Arabistan İran'a, savaşı durdurması için 50 milyar dolar teklif etmiş, fakat İran 150 milyar dolar istemiştir (Armaoğlu, 1991, s. 462). Körfez ülkeleri Saddam Hüseyin'in Irak'ını; Humeyni'nin İran'ının devrimci ve yayılmacı ideolojisine karşı bir denge olarak görmüşlerdir (Akdoğan, 2016, s. 16). Körfez ülkeleri, Irak'a savaştaki mücadelesini devam ettirmesini sağlayan milyarlarca dolar yardım, kredi ve hibe sağlamıştır (Akçay, 2013, s. 115). Aynı zamanda bu ülkeler doğrudan çatışmaya girmezken Irak'ı askeri olarak dolaylı olarak desteklemiştir. Irak'a silah, mühimmat, askeri teçhizat ve Irak ordusuna askeri eğitim ve danışmanlar sağlanmıştır. Suudi Dışişleri Bakanı Suud, Körfez İşbirliği Konseyi'nin devreye girmesini istemiştir (Arı, 1991, s. 234). Daha sonra Suudi Arabistan liderliğindeki Körfez ülkeleri, İran'ın devrimci ideolojisini ve İslam devrimini ihraç etme girişimlerini kınayarak Irak'ı diplomatik olarak da desteklemiştir. Savaş sırasında İran, bölgedeki petrol ihracatını aksatmıştır.¹⁵ Irak'ın savaş başlamadan önce 1980'de yılda 25 milyar dolar olan petrol ihracatı 7 milyar doların da aşağısına düşmüştür (Arı, 1991, s. 235). Özellikle Körfez Ülkeleri arasında yer alan Kuveyt ve Suudi Arabistan, Irak ve İran'ın petrol arzındaki kayıpları telafi etmek adına petrol üretimlerini artırmıştır (Yıldırım, 2005, s. 112). Bu durum, küresel petrol piyasalarını istikrara kavuşturmada ve çatışma sırasında istikrarlı bir petrol akışını sağlamada çok önemli bir rol oynamıştır. Başka bir sonuç olarak, İran-Irak Savaşı bölgede önemli bir mülteci krizine yol açmıştır (Yaycı, 2019, s. 344).

İsrail, İran'da 1979 yılında bir İslam cumhuriyetinin kurulmasına yol açan İslam Devrimi'nin, radikal İslami ideolojinin potansiyel olarak yayılmasından ve bunun bölge üzerinde istikrarı bozmasından tedirgin olmuştur (Güzel, 2018, s. 57). Ayetullah Humeyni liderliğindeki yeni rejim altındaki İran, güçlü bir İsrail karşıtı duruş

¹⁵ Ayrıca bkz.

<https://www.indyturk.com/node/31131/d%C3%BCnya/d%C3%BCnya-petrol-ticaretinin-en-%C3%B6nemli-ge%C3%A7i%C5%9F-kap%C4%B1s%C4%B1-h%C3%BCrm%C3%BCz-bo%C4%9Faz%C4%B1>

benimseyerek Yahudi devletinin yıkılması çağrısında bulunmuştur (Biçen, 2017, s. 75). Ayrıca İsrail'i hedef alan çeşitli Filistinli ve Lübnanlı militan grupları desteklemiştir. Öte yandan Saddam Hüseyin de İsrail'e bir çağrıda bulunmuştur. Hatta 1982 yılında İran'ın ilerleme kaydetmesi üzerine savaşı sona erdirme çağrısı yapmış ve Lübnan'ı işgal etmiş olan İsrail'e karşı mücadele edilmesi gerektiğini söylemiştir (Akçay, 2013, s. 114). İsrail'in İran-Irak Savaşı'na dâhil olması; Sünni Müslümanlarla herhangi bir ideolojik veya dini yakınlıktan ziyade, öncelikle İran'a ilişkin stratejik kaygılarından ve jeopolitik çıkarlarından kaynaklanmıştır (Yıldırım, 2005, s. 76). İsrail, Saddam Hüseyin liderliğindeki Irak'ı, İran'ın bölgede artan nüfuzuna karşı potansiyel bir denge unsuru olarak görmüştür (Koç, 2020, s. 253). Ancak tüm bu gelişmelerin yanında İsrail ile Suriye; Humeyni rejimine karşı çıkmakla birlikte İran'a silah satmıştır (Akçay, 2013, s. 114).

Suriye'nin savaşa katılımı, ideolojik, siyasi ve stratejik faktörlerin bir kombinasyonu sonucu oluşmuştur. Başkan Hafız Esad yönetimindeki Suriye hükümeti, Arap birliğini ve sosyalizmi destekleyen bir siyasi ideoloji olan Baas rejimiyle yönetilmiştir (Yücealtay, 2022, s. 24). Hem Irak hem de Suriye Baas devletleri olmalarına rağmen ideolojik farklılıklara sahip olmuştur (Duran, 2021, s. 240). Dolayısıyla Suriye Bağdat yönetimine olan muhalefeti nedeniyle İran'ı desteklemiş ve Suriye'den geçen, Irak petrolünü taşıyan boru hattını kapatarak İran'a yardım etmiştir (Aydın, 2007, s. 48). Suriye ve Irak, Arap dünyasında nüfuz edinme ve liderlik rolü üstlenme konusunda mücadele verdikleri için iki taraf arasındaki ilişkiler oldukça gerginleşmiştir (Şen, 2004, s. 295). Suriye, İran'ı destekleyerek Irak'ı zayıflatmayı ve bölgedeki etkisini azaltmayı ve böylece kendi bölgesel duruşunu güçlendirmeyi amaçlamıştır (Koyuncu, 2017, s. 20). Suriye'nin İran-Irak Savaşı'na dâhil olmasının, bölgesel duruşu üzerinde uzun vadeli sonuçlar yaratmıştır. Başlangıçta İran'la ittifaklık ilişkilerini geliştirse de Şii liderliğindeki İran rejimiyle ittifak kurması; Sünni çoğunluklu Arap devletleriyle, özellikle de Irak'ın Körfez İşbirliği Konseyi'ndeki (KİK) komşularıyla ilişkilerinin gerilmesine neden olmuştur (Bilgetürk, 2018, s. 419). Özetle, Suriye'nin İran-Irak Savaşı'ndaki rolü ideolojik, mezhepsel ve stratejik çıkarları üzerine dayanmıştır. Suriye'nin İran'a verdiği destekle Irak'ı zayıflatmayı, kendisiyle benzer düşünen bir

devrimci hükümetle ittifak kurmayı ve kendi bölgesel duruşunu güçlendirmeyi amaçlamıştır.

2.3.2. Filistin Meselesi

1979 İran İslam Devrimi'nden sonra Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) ile İran arasındaki ilişkiler önemli değişikliklere uğramıştır (Yurdabakan, 2007, s. 15). Devrimden önce Yaser Arafat liderliğindeki FKÖ, İran'daki Şah rejimiyle yakın ilişkiler kurmuştur. Ancak Şah'ın devrilmesiyle İran'da bir İslam cumhuriyeti kurulmuş ve FKÖ ile İran arasındaki dinamikler değişmiştir. FKÖ, Humeyni'nin Filistin davasına destek olacağını, İsrail'e karşı mücadelelerinde Filistinlilere yardım edeceğini söylemesi üzerine FKÖ ile İran arasındaki işbirliği gelişme göstermeye başlamıştır (Demirbaş, 2021, s. 186). 1979'da İran'da gerçekleşen islam devriminin ardından İran ve İsrail arasındaki ilişkinin kötüye gitmesine karşın İran ve FKÖ arasındaki ilişki iyiye gitmeye başlamıştır (Koç, 2020, s. 245-246).

Ayetullah Humeyni, 1979 İran İslam Devrimi'yle birlikte Filistin meselesini kendi davası olarak görmüştür. Humeyni Filistin davasında Filistinliler'in İsrail'e karşı mücadelesinde FKÖ'ye destek vermiştir.¹⁶ Humeyni, İran'ı İslami davaların savunucusu olan bir konuma getirerek devrim ihracı politikasıyla devrimci ideolojisini tüm bölgeye ihraç etmeye çalışmıştır (Yüksel, 2019, s. 27). Sağlanan bu desteğin amacı, İran'ın İsrail nüfuzuna meydan okuması ve kendini Müslüman dünyanın lideri olarak tanıtmaya gibi daha geniş perspektifteki dış politika hedeflerinden kaynaklanmıştır (Rizvi, 2012, s. 118). Bu şartlar altında, Humeyni tarafından "küçük şeytan" ilan edilmiş, Tahran'daki büyükelçiliği devrimin ilk günlerinde boşaltılarak FKÖ'ye tahsis edilmiş, halk düşmanı Şahın yakın müttefiki İsrail'in teklifini kabul ederek izolasyondan bir nebze de olsa sıyrılmak düşüncesi Humeyni için en makul olandı (Oruç, 2016, s. 16). Dolayısıyla İran, İsrail'e karşı silahlı direniş mücadelesi veren Hamas ve İslami Cihad gibi çeşitli Filistinli militan gruplara siyasi, mali ve askeri destek sağlamıştır (Kashef Asl, 2009). Hatta bu grupları Filistin hakları için savaşılan meşru direniş örgütleri olarak görmüştür. Humeyni, Filistin davasını bir toplanma noktası olarak kullanarak İran'ı sık sık Şii

¹⁶ Ayrıca bkz.

https://tasam.org/tr-TR/Icerik/2204/iranin_bolgesel_politikalarina_bakis

Müslümanların ve genel olarak ezilen Müslümanların savunucusu olarak resmetmiştir (Koç, 2020, s. 246).

Devrim sonrasında FKÖ ve İran arasında oluşan dostluğa rağmen, FKÖ ile İran arasında çok geçmeden gerilimler yaşanmaya başlamıştır. Bu gerginliğin başlıca nedenlerinden birini iki taraf arasındaki ideolojik farklılıklar oluşturmuştur. FKÖ laik bir milliyetçi hareketken İran'ın İslami devrimi dini bir ideoloji tarafından yönlendirilmiştir. FKÖ'nün İsrail'i tanınması ve iki devletli çözüm arayışı, İran'ın İsrail'in varlığına karşı tavizsiz duruşuyla çelişmiştir (Koç, 2020, s. 257). Ayrıca, İran'ın Filistin topraklarında Hamas ve İslami Cihat gibi çeşitli militan gruplara verdiği destek, Filistin saflarında bölünmelerin oluşmasına yol açmıştır (Kemiksiz, 2018, s. 139). İran; FKÖ, İslami Cihat ve Hamas'a destek verse de genel değerlendirmede en fazla yakın olduğu aktörün Hamas olduğu görülmüştür (Yüksel, 2019, s. 69). Bazı hizipler İran'la ittifak kurarken, diğerleri Arap devletleriyle geleneksel bağlarını sürdürmeye devam etmiştir. 1980'lerde İran-Irak Savaşı durumu daha da karmaşık bir hale getirmiştir Arafat her iki taraftan da baskı görmüş ve FKÖ'nün İran ile ilişkileri bu dönemde kötüleşmiştir.

FKÖ; 1988 yılında İsrail devletini tanıyarak ve terörizmi reddederek önemli bir stratejik değişikliğe gitmiştir (Bodur Ün & Timur, 2016, s. 580). FKÖ'nün bu hamlesi, İsrail-Filistin ihtilafına barış müzakerelerine olumlu bir yaklaşım ve diplomatik bir çözüm bulma yolunda atılmış bir adım olarak yorumlanmıştır. Ancak, İsrail ile herhangi bir uzlaşmaya karşı çıkan grupları desteklemeye devam eden FKÖ'nün İran ile ilişkileri daha da gerilmiştir. Zamanla, özellikle Ortadoğu Barış Görüşmeleri başlığında detaylı bir şekilde bahsedilecek olan 1993'te Oslo Anlaşmaları'nın imzalanmasından sonra; FKÖ'nün Filistin topraklarındaki etkisi artmıştır (Abu-Amr, 1993, s. 18). Bu süreçte İran; İsrail'e karşı Filistinli militan gruplara verdiği desteği sürdürmüştür. İran, 1993'teki Oslo sürecine ve bu sürecin devamında gerçekleşen İsrail-Filistin görüşmelerine karşı çıkararak yaşanan bu gelişmelerin Filistinliler'e ve Filistin meselesine ihanet olduğunu savunmuştur (Parsi, 2005). Netice itibarıyla FKÖ'nün öncelikleri ve stratejileri İran'inkinden çok daha farklı bir anlamda şekillenmiştir. Oslo Antlaşması'nda ve daha sonra imzalanacak olan II. Oslo Antlaşması'nda, Filistinliler kendi bölgelerinde bir Filistin Yönetimi kurmalarına yönelik daha somut önerilerde

bulunmuştur (Gelvin, 2016 s. 273). FKÖ müzakerelere ve devlet kurma çabalarına odaklanırken, İran barış sürecine karşı çıkan daha çatışmacı grupları desteklemeye devam etmiştir (Rabinovich, 2004, s. 29).

2.3.3. 1990 Irak'ın Kuveyt'i İşgali ve I. Körfez Savaşı

I. Körfez Savaşı, Soğuk Savaş'ın sona ermekte olduğu bir döneme denk gelmesinden dolayı hem Ortadoğu siyaseti hem de uluslararası sistem için önemli bir gelişme olmuştur. Saddam Hüseyin, Arap milliyetçiliğinin savunuculuğu yapan liderlerden biri olarak Arap dünyasının öncülüğünü üstlenmek istemiştir (Yılmaz Şahin, 2011, s. 157). Bu gerekçeyle bölgesel bir güç olma mücadelesi vermiştir. Saddam Hüseyin'in bölgesel güç olma arzusunda, Kuzistan' daki İran petrollerini ele geçirme ve petrol piyasasındaki belirleyici konumunu üst seviyeye çıkarma isteği belirleyici etkenler arasında olmuştur (Akçay, 2013, s. 112). Temmuz 1990'dan itibaren, Irak'ın Kuveyt ile yarattığı krizin, 2 Ağustos'tan itibaren Irak'ın Kuveyt'i işgaline dönüşmesi, Amerika ve müttefiklerinin müdahale ederek Irak'a savaş açmalarına ve "Körfez Savaşı" denen genel bir Orta Doğu savaşının çıkmasına sebep olmuştur (Armaoğlu, 1991, s. 509).

I. Körfez Savaşı, İran-Irak Savaşı'nın hemen ardından yaşanmıştır. Savaş 1988 yılında bittikten iki yıl sonra, 2 Ağustos 1990'da, Saddam Kuveyt'in tarihsel olarak Irak'ın bir eyaleti olduğu ve kaçak olarak Irak petrolünü çıkardığı gerekçeleriyle bu devleti işgal etmiştir (Sander, 2002, s. 508-509). Netice itibariyle Irak'ın 1990'da Kuveyt'i işgal etmesi, Saddam Hüseyin'in söylemi doğrultusunda tarihsel bir hataya dayanmaktadır. Saddam Hüseyin; Kuveyt'in İngilizler tarafından Irak'tan koparılarak oluşturulmuş yapay bir devlet olduğunu iddia etmiştir.¹⁷ Dolayısıyla bu hatanın düzeltilmesi ve Kuveyt'in, Irak topraklarına yeniden dâhil edilmesini istemiştir. Saddam Hüseyin bunun üzerine, Irak ile Kuveyt arasındaki sınır anlaşmasının yeniden düzenlenmesi için Kuveyt'e yönelmiştir. Saddam, Kuveyt'in sınır değişikliği talebini kabul etmesi durumunda Bubiyan ve Verba adalarının kendi sınırlarına dâhil edileceğini düşünse de Kuveyt, bu teklifi reddetmiştir. (Armaoğlu, 2009, s. 339). O dönemde Irak, Rumaila petrol sahasında yeni petrol kuyuları açmış, işletmiş, fazla petrol çıkarmış ve zarar

¹⁷ Ayrıca bkz.

<https://www.trthaber.com/haber/dunya/irak-savasinin-ayak-sesleri-col-firtinasi-harekati-738482.html>

etmiştir. Çünkü İran-Irak Savaşı'nda, ekonomik anlamda oldukça çöküntüye uğramıştır. Böyle bir durumda; İran-Irak Savaşı'nda Kuveyt'ten borç almasına rağmen Kuveyt'in bir tazminat ödemesi talep etmiştir (Tuna, 2020, s. 118). Ayrıca Kuveyt'in Rumaila Petrol Sahası'nda petroleri çaldığını iddia etmiştir (Gregory, 2004, s. 156). Kuveyt'in tüm olumsuz dönüşleri karşısında Irak; Kuveyt sınırına askeri yığınak yapmaya başlamıştır. (Uslu, 2015, s. 173). Irak'ın saldırısının ve Kuveyt'i işgalinin durdurulması ise BM Güvenlik Konseyi kararlarında açıkça beliren görülmemiş bir siyasi destek ve ABD'nin başını çektiği ve çoğu Arap devletinin de katıldığı yine görülmemiş bir askeri koalisyonla olanı hale gelmiştir (Arı, 1991, s. 509). BM, Irak'ın Kuveyt'ten askerlerini çekmesini istemiştir. Ancak Irak'ın işgale devam etmesi üzerine BM bir karar alarak Irak'a karşı ekonomik ambargo uygulamasını başlatmıştır (Bozkurt, 2003, s. 23). Türkiye de BM'nin kararına uyan ve Irak'a ambargo uygulayan ülkeler arasında yer almıştır. Kerkük-Yumurtalık boru hattını alınan kararla birlikte kapatmıştır (Yaycı, 2019, s. 334).

BM Güvenlik Konseyi, 30 Kasım 1990 günü aldığı 678 sayılı kararla, Kuveyt ile işbirliği yapan bütün devletlere, Irak 15 Ocak 1991'e kadar Kuveyt'ten çekilmediği takdirde, bundan önce Güvenlik Konseyi kararlarının uygulanması hususunda, bütün gerekli vasıtaları kullanmaları yetkisini vermiştir (Armaoğlu, 1991, s. 525). Irak'ın hala Kuveyt topraklarından çıkmaması üzerine BM, Çöl Fırtınası adı verilen bir hava operasyonu ile Irak'ı Kuveyt'ten çıkarmaya çalışmıştır (Laurent, 1999, s. 39). Aynı zamanda bu hava operasyonu kara operasyonu ile desteklenmiştir. Güneydeki ayaklanmayı tetikleyen Çöl Fırtınası Operasyonu başladıktan sonra hükümetin kendilerini terk ettiğini düşünen askerler cepheden dönmeye başlamıştır (Cleveland, 2004, s. 532). Hava ve kara operasyonlarının sonucunda Irak, 678 sayılı kararı kabul ederek Kuveyt'ten askerlerini çekmiştir. Kuveyt, Çöl Fırtınası Operasyonu masrafinin kendisine düşen payı için 16 ile 20 milyar dolar ödemiş ve yeniden yapılanmaya 65 milyar dolar harcamıştır (Cleveland, 2004, s. 532). Irak'ın askerlerini geri çekmesiyle BM'de alınan asıl karar, 687 sayılı karar olmuştur. Alınan bu karar doğrultusunda Irak'ın; Kuveyt'in toprak bütünlüğünü tanımasına, kitle imha silahlarından arındırılmasına, Uluslararası Atom Ajansı'nın denetimlerine izin vermesine ve Irak'a,

BM ‘nin verdiği kararlarla uyumlu bir tutum sergileyince dek ekonomik ambargo uygulanmasına karar verilmiştir (Okur, 2008, s. 164).

Savaş sırasında Irak’ın Kuveyt’teki ordusu İsrail ve Suudi Arabistan’ın hava orduları tarafından bombalanmıştır (Uslu, 2015, s. 176). Bu durumda Irak rejimi savaşı genişletme taktiğine başvurup, koalisyon üyeleri arasında karışıklık çıkartmak için İsrail’e otuzdan fazla Scud füzesi atmıştır (Cleveland, 2004, s. 531). Öte yandan Suudi Arabistan da Scud füzeleriyle hedef alınmıştır (Egeli, 1993, s. 26). Saddam Hüseyin’in İsrail’e yönelik bu politik hamlesi, Araplar’ın sempatisini kazanmasına neden olmuştur. Scudların çoğu İsrail ve Suudi Arabistan’daki hedeflerini vuramamış ve vurulabilecek olanlar da Amerikan Patriot füze karşıtı savunma sistemiyle yok edilmiştir (Sander, 2002). Füzeler İsrail’e isabet etmese dahi İsrail toplumunda büyük bir korku ve endişe yaratmıştır. Ancak İsrail, ABD’nin talebi üzerine kayda değer bir itidal uygulamış ve Irak’a misilleme yapmaktan kaçınmıştır (Uslu, 2015, s. 180). Bu, Irak’a karşı verilen mücadelenin istikrarını korumanın ve çatışmanın daha fazla tırmanmasını önlemenin çok önemli bir yönü olmuştur. ABD, İsrail’i korumak ve mücadeledeki işbirliğini sürdürmek amacıyla, Irak tarafından fırlatılan Scud füzelerini engellemek için İsrail’in sınırına Amerikan Patriot füze bataryalarını konuşlandırmıştır.¹⁸ Patriot füzelerinin Scud füzelerini engelleme konusunda sınırlı bir başarısı olsa da, İsrail kendini güvende hissetmiştir (Egeli, 2014, s. 58). Dolayısıyla İsrail’in önceliği karşılık vermek değil savunmada kalmak olmuştur. Ayrıca FKÖ, balistik füzelerin İsrail’e atılmasıyla birlikte Irak’a destek vermeye başlamıştır (Kapucu, 2021, s. 227).

Bölgesel güç dengesinin yeniden kurulması amacıyla Kuveyt’in işgaline son verilmesi hazırlıklarına başlanmış ve bölgeden Suudi Arabistan, Mısır ve Suriye’nin dâhil olduğu uluslararası koalisyon oluşturulmuştur (Akdoğan, 2017). Suudi Arabistan ve hatta Mısır yüksek sayıda birlik, uçak ve askeri altyapıya ev sahipliği yaparak bu güçlere birincil üs olarak hizmet etmiştir (Biber, 2023, s. 207). Körfez Savaş’ında kilit rol üstlenen Suudi Arabistan, topraklarını yabancı askerlere açmakla kalmamış, aynı zamanda bizzat harekâta katılmıştır (Akdoğan, 2017). Arap Birliği bu gelişmeler üzerine bir toplantı düzenlemeye karar vermiş ve Körfez ülkelerinin ortak çabası, Körfez Savaşı sırasında

¹⁸ Ayrıca bkz.

https://www.bbc.com/turkce/haberler/2012/12/121204_patriot_missiles (13/08/23 tarihinde erişildi.)

Irak'ın saldırganlığına karşı birleşik bir cephe oluşturmak olmuştur. Ancak bu toplantı ABD tarafından engellenmiştir (Sazak, 2001, s. 97). Irak, Kuveyt'i işgal ettikten sonra özellikle Körfez ülkeleri açısından Irak, bölgesel bir tehdit unsuru haline gelmiştir (Yaycı, 2019, s. 349). Böylece Arap dünyasındaki parçalanmaların ne kadar dramatik sonuçlar yarattığı görülmüştür (Salha, 1993, s. 61). Bu durum, Arap milliyetçiliğinin sonu olarak değerlendirilmiştir. Öte yandan Arap toplumunun İsrail karşıtlığında bir araya gelemeyecekleri anlaşılmıştır.

1990'lı yıllarda Irak'a ekonomik ambargolar uygulanmış ve BM tarafından Irak denetlenmiştir (Tunç, 2004, s. 26). Ancak Irak'a uygulanan ekonomik ambargo, beklenen sonucu vermemiştir. Çünkü Irak'a uygulanan ambargo, Irak toplumunda gıda ve ilaç gibi temel ihtiyaçlara ulaşamama sorununa neden olmuştur (Keskin, 1998, s. 166). Uluslararası toplum, Irak'a uygulanan ekonomik ambargonun Saddam Hüseyin'i değil Irak'ta yaşayan toplumu etkilediğini düşünmüştür. ABD ve İngiltere; Irak'a uygulanan ekonomik ambargonun devam etmesini istese de Fransa, Çin ve Rusya; ambargonun kaldırılmasını istemiştir (Öztürk, 2010, s. 10). BM'nin almış olduğu 986 sayılı karar doğrultusunda Irak'ın, temel gıda maddelerine sahip olabilmesi için yılın her altı ayında iki milyar dolarlık bir petrol satışı yapması gerekmektedir (TASAM).¹⁹Ayrıca bu kararın bir sonucu olarak Irak'ın 90 günde bir petrol satmasına izin verilmiştir. Irak'a uygulanan ekonomik ambargolar, Saddam Hüseyin'in silahlanma ve koltuk sevdasını tetiklemiştir (Oran, 2012, s. 25). Dolayısıyla 1998 yılında Saddam Hüseyin, Bağdat'ın BM ile işbirliğinin sona erdiğini açıklamıştır. Ardından Irak, 1998'de ABD tarafından bombalamaya maruz kalmıştır (Daban & Daban, 2018, s. 100). Çöl Fırtınası Harekâtı denen, Irak'a karşı girişilen bu savaşın birinci aşamasını teşkil eden hava bombardımanları, çağın en üstün silah teknolojisini kullanarak, 24 Şubata kadar devam etmiştir (Armaoğlu, 1991, s. 526).

İran daha önce Irak'a karşı sekiz yıl süren bir savaş vermiş ve Saddam Hüseyin rejiminin Sünni yönetimine karşı Şii grupları örgütlemiştir. Dolayısıyla İran, Körfez Savaşı'nı; Irak'ı zayıflatmak ve potansiyel olarak Saddam'ı devirmek için bir fırsat olarak değerlendirmiştir (Mohialdeen, 2019, s. 173). Körfez Savaşı esnasında İran'da

¹⁹ https://tasam.org/Files/Icerik/File/1__K%C3%B6rfez_Sava%C5%9F%C4%B1_pdf_1690c694-7b42-41e3-9699-2159ac18bb8f.pdf

bulunan rejim muhalefeti tasfiye edilerek İslam devriminin kalıcılığı sağlanmıştır (Yüksel, 2019, s. 77). Çeşitli Iraklı muhalif gruplara destek sağlamış ve onları Irak hükümetine karşı ayaklanmaya teşvik etmiştir (Keskin, 2015). Genel olarak, İsrail ve İran, Körfez Savaşı'ndaki muharebe operasyonlarına doğrudan dâhil olmasalar da, her ikisi de kendi bölgesel kaygıları ve Irak'la olan tarihsel çatışmaları tarafından şekillendirilen ikincil bir rol üstlenmiştir. İsrail, vatandaşlarını potansiyel füze tehditlerinden korumaya odaklanırken İran, potansiyel düşmanı Saddam'ı zayıflatmak için çatışmadan yararlanmaya çalışmıştır (Arı, 1991, s.439).

2.3.4. Ortadoğu Barış Görüşmeleri

1978'deki Mısır-İsrail barış anlaşmalarından sonra İsrail, 1980 yılında Doğu Kudüs'ü işgal etmiş ve kendi topraklarına dâhil etmiştir (Armaoğlu, 1991, s. 746). İsrail'in 1981'de Golan Tepeleri'ni ve 1982'de Güney Lübnan'ı işgal etmesi, barış anlaşmaları imzalandıktan sonra bile İsrail'in tutumunda somut bir değişiklik olmadığını göstermiştir (Kemiksiz, 2018, s.138). Dolayısıyla İsrail, Mısır için hala potansiyel bir düşman olarak algılanmaya devam etmiştir. Ortadoğu'da var olan gergin atmosfer; doğal olarak hali hazırda zaten bir güvenlik psikolojisiyle yaşayan İsrail toplumunu ve devletini, daha çok güvenlikleşme psikolojisi altına sokmuştur. Hem İsrail hem de İsrail'in bölgedeki güvenliğini önemli gören müttefikleri, özellikle de ABD, İsrail'in güvenliğinden endişe etmeye başlamıştır. Bu çerçevede dönemin ABD başkanı Ronald Reagon, 1982 yılında İsrail'in güvenlik sorununu çözme amacı güden bir Reagon Planı hazırlamıştır (Aras, 2010, s. 28). Reagon Planı'na göre Batı Şeria ve Gazze'deki Filistinlilerin tam bir özerkliğe sahip olmaları, bu dönemin 5 yıllık bir geçiş süreci içermesi ve bu 5 yıllık süre içerisinde Filistin özerkliğinin İsrail'in güvenliğine bir tehdit oluşturmayacağına gözlemlenmesi amaçlanmıştır (Armaoğlu, 1991, s. 8). Reagan bu planda Gazze ve Batı Şeria'da kurulacak olan bağımsız bir Filistin Devleti'ni desteklemeyeceğini ifade etmiş ayrıca Filistin ile Ürdün arasında federe bir devletin oluşturulması fikrini ortaya atmıştır (Kaya, 2018, s. 9). Bu ifadeler kendi içerisinde bir çelişki oluşturmuş; Reagan Planı hayata geçememiştir.

1980'lerin başında FKÖ ve Filistin Ulusal Konseyi, Filistin sorunu şayet çözülecekse hangi çerçevede çözüleceğini ve Filistinlilerin çözümünden neler beklediğinin ana hatlarını çizmiştir. Özetle Filistinliler barış sürecinin kendileri için ne anlama geldiğine karar vermiştir. Filistinliler; laik, demokratik ve başkenti Kudüs olan bir Filistin devletinin kurulmasıyla, Filistinlilerin kendi kaderini tayin etme hakkına sahip olmasıyla, İsrail'in 1967'de işgal ettiği topraklardan çekilmesiyle, Yahudi yerleşim yerlerinin boşaltılmasıyla ve Filistinli mültecilerin yurtlarına geri dönmelerinin sağlanmasıyla Ortadoğu'da barışın sağlanacağını deklare etmiştir (Erhan, 2001, s. 175). 1980'lerin sonunda Filistin ile İsrail'in barış sürecini içeren birinci intifada dönemi başlamıştır. Filistin halkı; İsrail'in işgaline ve İsrail'in bağımsız bir Filistin Devleti'nin kurulmasını kabul etmeyişine karşı büyük bir direniş göstermiştir (Özkoç, 2009, s. 173). Bu atmosfer 1988 yılında Ürdün, Batı Şeria üzerindeki idari ve hukuki haklarından vazgeçmiş, böylece Filistin halkının yaşadığı Batı Şeria'da boş bir toprak alanı boşluğu oluşmuştur (Kemiksiz, 2019, s. 208). Dolayısıyla Filistinliler bu boşluktan yararlanmış ve Aralık 1988'de Yaser Arafat önderliğindeki FKÖ; BMGK'nin almış olduğu 242 ve 338 sayılı kararları kabul ederek bağımsızlığını ilan etmiştir (Mutlu, 2019, s. 406). Böylece devleti devlet yapan üç unsur; halk, egemenlik ve toprak bir araya gelmiştir. BM'nin 242 ve 338 sayılı kararının kabul edilmesiyle İsrail'in varlığı ve 1948'den sonraki sınırların ya da daha önce reddedilen çoğunluk planının (İsrail'in bölgedeki varlığı) kabul edildiği anlamına gelmiştir (Yıldırım, 2021, s. 3851).

Ortadoğu barış süreciyle ilgili asıl görüşmeler 1991'de Madrid'de başlamıştır (Özkoç, 2009, s. 169). Daha sonra 1993'te Norveç'in başkenti Oslo'da İsrail ile Filistin arasında İlkeler Deklarasyonu imzalanmıştır (Aral, 2018, s. 17). 1991'den 1993'teki İlkeler Deklarasyonu'na kadar olan süreci yani Araplar'ı ve İsrail'i barış masasına oturtan koşulları; yerel düzey, bölgesel ve uluslararası düzey olmak üzere üç kategoride açıklamak mümkündür. O dönemde uluslararası düzeydeki gelişmelere bakıldığında; Sovyetler Birliği dağılmış, iki kutuplu dünya sistemi sona ermiş ve Sovyetler'in Ortadoğu'daki gelişmelere harcayacak enerjisi kalmamıştır (Altunışık, 1999, s. 183). Bölgesel düzeydeki gelişmelere bakıldığında; 1990 yılında Körfez Savaşı başlamış ve Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesine karşılık Mısır ve Suudi Arabistan da Irak'a karşı savaşmıştır. (Biber, 2023, s. 206). Dolayısıyla Arap dünyasındaki parçalanma giderek

derinleşmiş ve ortak düşmanları olan İsrail'e karşı bir cephe kurmaları engellenmiştir. Artık Arap dünyasındaki kaygı İsrail değil Ortadoğu'da Irak örneği gibi radikal rejimler olmuştur. FKÖ'yü barışa iten unsur Körfez Savaşı'ndaki Irak'ı destekleyen tutumu olmuştur (Mattar, 1994, s. 33). Bunun karşısında Körfez ülkeleri Filistin'e karşı mesafeli bir duruş sergilemiştir (Kuyumcuoğlu, 2009, s. 116). O dönemde FKÖ de bazı sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Hamas'ın El-Fetih'e karşı konumunu güçlendirmesi, Yaser Arafat'a İsrail'le barış masasına oturmaktan başka çare bırakmamıştır (Özkoç, 2009, s. 190). Arap toplumu artık İsrail'e karşı güç kullanarak İsrail'i ortadan kaldıramayacaklarını anlamıştır. Bundan dolayı İsrail'i hukuken barış masasında tanımaya karar vermiştir.

Madrid Görüşmeleri ile başlayan süreçte Arap-İsrail barış süreci; ikili ve çok taraflı anlaşmalar serisi şeklinde ilerleme kaydetmiştir (Yıldırım, 2021, s. 3855). Bu süreç, Washington ve Moskova'da devam etmiştir. İkili görüşmelerin taraflarını İsrail, Lübnan, Suriye ve Ürdün oluşturmuştur (Özkoç, 2009, s. 177). Filistin, Ürdün'le birlikte bu görüşmelerde yer almıştır. Yapılan görüşmeler somut bir sonuç doğurmamış ancak Arap-İsrail barış sürecinin asıl somut sonucu, her iki taraf arasında da düşük düzeyde diplomatik temsilcilerin Oslo'da görüşmeye devam etmiştir (Tangör, 2004, s. 239). Oslo görüşmeleri sonucunda Eylül 1993'te Oslo İlkeler Deklarasyonu, Filistin ve İsrail arasında imzalanmıştır (Erhan, 2001, s. 174). İsrail ile Filistin'in barış masasına oturmasında; dönemin İsrail Devlet Başkanı İzak Rabin etkili olmuştur (Yıldırım, 2021, s. 3857). İsrail ve Mısır ilişkilerinin daha da kötüye gitmesini önlemek için 1993'te yapılan Oslo Anlaşması'nın genel ilkeleri ve yönlendirmesi buna ilişkin olmuştur (Cleveland, 2004, s. 552). Yapılan anlaşma, Filistin-İsrail arasında imzalanan ilk resmi belge özelliğini taşımıştır. Ayrıca kapsamlı bir ön barış için su sorunu, ekonomik sorunlar, silahsızlanma ve sınır sorunları ele alınmıştır (Arı, 1991, s. 36).

Oslo İlkeler Deklarasyonu; kendi içinde Karşılıklı Tanıma Anlaşması ve Geri Çekilme ve Özerklik Anlaşması olarak ikiye ayrılmıştır (Topal, 2012, s. 104). Resmen Ara Anlaşması olarak bilinen ama daha çok Oslo II diye adlandırılan 1995 belgesinde, gayet uzun ayrıntılarıyla (belge 350 sayfa) İsrail'in Batı Şeria'da askeri bakımdan yeniden konuşlanma aşamaları, iktidarın Filistin sivil yönetimine nasıl geçeceği ve diğer uzun ve

kısa vadeli konular yer almıştır (Cleveland, 2004, s. 552). Filistin'in ve İsrail'in bu anlaşmayı imzalamasının hukuki bir sonucu olarak; taraflar birbirini resmi olarak tanımıştır.²⁰ Aynı zamanda İsrail, FKÖ'yü Filistinliler' in temsilcisi olarak tanımıştır. Geri Çekilme ve Özerklik Anlaşması'nda; İsrail'in Batı Şeria ve Eriha bölgesinden geri çekilmesine ve. Öte yandan İsrail'in Batı Şeria ve Eriha ve diğer işgal ettiği bölgelerden çekildiğinde Filistin Özerk Yönetimi'nin kurulmasına karar verilmiştir (İlbaş, 2023, s. 206). Böylece Filistin Özerk Yönetimi; eğitim, sağlık, gümrük, vergi ve sağlık gibi alanlarda yetki sahibi olma imkanına kavuşmuştur. Aynı zamanda özellikle İsrail'e karşı güvenlik alanlarında faaliyete geçecek olan Filistin Polis Teşkilatı ile birlikte İsrail'in tehdidine karşı oluşabilecek durumların engellenmesi fırsatı doğmuştur (Açar, 2006, s.101). Bu gelişmeler esnasında İzak Rabin bir suikast sonucu öldürülmüş; onun yerine yönetime, halefi olan Benyamin Netanyahu geçmiştir (Göç, 2018, s. 90). Netanyahu yönetimi ilkeler deklarasyonu çerçevesinde Geri Çekilme ve Özerklik Anlaşması kapsamında oluşturulmuş olan Filistin Özerk Yönetimi'nin özellikle güvenlik alanındaki önlemleri yeterince almadığını ve kontrolünde olan yerlerde İsrail'in güvenliğine yönelik gerçekleşen eylemleri engellemediğini dile getirmiştir (Erhan, 2001, s. 175). Bunun üzerine Filistin Özerk Yönetimi'ndeki şiddet eylemleri artmış ve uluslararası toplum bu olaya müdahale etmiştir. 28 Eylül 1995 yılında Oslo II Anlaşması imzalanmıştır. Oslo II Anlaşması'nın amacı; Oslo İlkeler Deklarasyonu'na işlerlik kazandırmak ve atılacak adımları hızlandırmak olmuştur. Oslo I'i ve taşıdığı umudu alkışlayan Filistinliler tarafından Oslo I, Filistin devletinin tanınmasından ziyade Batı Şeria'da Filistin bölgeleri yaratılmasına doğru bir adım olarak görülmüş ve giderek daha fazla Filistinli muhalif gruplara yaklaşmaya başlamıştır (Cleveland, 2004, s. 553).

Öte yandan, barış sürecinin henüz sonuca ulaştırılamayan, Kudüs'ün statüsü, Filistinli mültecilerin yurtlarına geri dönmeleri gibi konularda Netanyahu'nun uzlaşmaz bir tutum içine girmesi, Arafat'ın İsrail'le bir anlaşmaya varmadan da bağımsız Filistin Devletini ilan edebileceğini açıklamasına yol açmıştır (Özkoç, 2009, s. 178). Barış sürecindeki tikanıklığı aşmak için devreye giren ABD Başkanı Bill Clinton tarafları Wye River'da bir araya getirerek, 23 Ekim 1998'de Wye River Memorandumu'nun imzalamalarını sağlamıştır (Erhan, 2001, s. 174). Wye River Memorandumu'yla; İsrail'in işgal

²⁰ Ayrıca bkz.

<https://remix.aljazeera.com/ajt/PalestineRemix/the-price-of-oslo.html#/14>

altındaki bölgelerden çekilmesinin hızlandırılmasına, İsrail tarafından tutuklanan Filistinlilerin toplamda serbest bırakılmasına, Filistin ve İsrail arasında terörizmle mücadele eden bir işbirliğinin kurulmasına ve Gazze'ye uluslararası bir havalimanının yapılmasına karar verilmiştir (Erhan, 2001, s. 175). 1999 yılında İşçi Partisi'nden Ehud Barak'ın iktidara geçmesiyle Barak ve Arafat arasındaki görüşmeler, İsrail'in Batı Şeria'dan çekilmesi doğrultusunda sürdürülmeye devam etmiştir (Yıldırım, 2021, s. 3859). 2000 yılında Bill Clinton arabuluculuğuyla Barak ve Arafat, Camp David'de bir araya getirilmiştir. Ancak Clinton'un arabuluculuğu etkisiz kalmış, İsrail Batı Şeria'dan çekilmeme konusunda ısrarcı davranmıştır.

Filistin-İsrail görüşmelerini, İsrail'in tarihten gelen ve kan dökerek kazandığı egemenlik haklarından vazgeçmesi olarak yorumlayan ve ağır biçimde eleştiren Likud partisi lideri Ariel Şaron, beraberinde kalabalık bir taraftar kitlesi olduğu halde, 28 Eylül'de Mescid-i Aksa'nın bulunduğu bölgeyi ziyaret etmiştir (Erhan, 2001, s. 176). Bu durum Filistinliler'in ciddi anlamda bir tepki vermesine yol açmış hatta sonrasında Filistin topraklarında ikinci intifada hareketleri başlamıştır (Ünal, 2002, s. 47). Ariel Şaron; Mescid-i Aksa'yı hem Filistinler'i tahrik etmek hem de İsrail seçimlerindeki pozisyonunu güçlendirmek için ziyaret etmiştir.²¹ Netice itibariyle Ariel Şaron, Likud Partisi'nden İsrail'de başbakan olmuştur (Seydi, 2010, s. 310). BM, o dönemde 242 ve 338 sayılı karara atıf yaparak 1397 sayılı kararı almıştır (Topuz & Arafat, 2023, s. 365). Güvenlik Konseyi, provokasyon, terör, saldırı, yıkım ve şiddet içerikli her türlü eylemin bir an önce durması temennisinde bulunmuştur. İsrail ve Filistin taraflarına müzakere çağrısı yapılmıştır (Milli Gazete, 2012).²² BM'nin 1397 sayılı kararı; bölgede barışın sağlanmasına yönelik alınmıştır. 2002 yılında Beyrut'ta gerçekleşen Arap Zirvesi'nde Suudi Arabistan tarafından bir Arap Barış Planı ortaya atılmıştır.²³ Arap Planı doğrultusunda; İsrail'in 1967'de işgal ettiği topraklardan geri çekilmesine, başkenti Doğu Kudüs olan bir Filistin Devleti'nin kurulmasına ve Filistinliler'e self

²¹ Ayrıca bkz.

<https://www.gzt.com/mecra/mescid-i-aksaya-baskin-ve-tarihcesi-3400838>

²² İşte İsrail'in Tanımadığı BM Kararları

<https://www.milligazete.com.tr/haber/1070544/iste-israilin-tanimadigi-bm-kararlari>

²³ Ayrıca bkz.

<https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54506586>

determinasyon hakkı verilmesine karar verilmiştir.²⁴ Arap Barış Planı; ABD, Rusya, BM ve AB tarafından desteklenmiştir. Dolayısıyla bu planla birlikte bölgedeki barışın oluşacak olması İsrail için bir fırsat yaratmıştır. Ancak Arap Barış Planı, istenilen sonuçları elde edememiştir. FKÖ'nün lideri olan ve liderliğini Filistin'de 1996 tarihinde gerçekleştiren bir seçim ile meşrulaştıran Arafat, 2004 yılında vefat edince Filistin meselesinde ayrı bir mücadele yaşanmaya başlamıştır (Cankara & Cankara, 2020, s. 477). 2004 yılında Yaser Arafat'ın vefat etmesi sonucunda yerine Mahmut Abbas geçmiştir. Mahmut Abbas da barışın sağlanması için çaba sarf etse de istenilen sonuçlara bir türlü ulaşamamıştır.

2006 yılında Filistin'de seçime gidilmiştir. Ancak seçim sürecine dâhil olan siyasi yelpazenin farklı partileri ve bağımsız adaylardan daha çok El Fetih ve Hamas arasında bir seçim mücadelesi yaşanmıştır (Cankara & Cankara, 2020, s. 479). 2006 yılında yapılan seçimler sonucunda Hamas iktidara gelmiştir (Katman, 2020, s. 97). Hamas'ın Filistin'de iktidara gelişi hem İsrail tarafından hem de El-Fetih tarafından olumlu karşılanmamıştır (Cankara & Cankara, 2020, s. 495). Öte yandan İsrail, Hamas'ı bir terör örgütü olarak tanımlamıştır (Ateş, 2009, s. 62). Hamas üyelerinin Gazze ve Batı Şeria'daki seyahat özgürlükleri İsrail tarafından ellerinden alınmıştır. Aynı zamanda Filistin Özerk Yönetimi'ne ayrılan fonlar kesilmiştir. Hamas'ın Filistin'de iktidara gelmesiyle birlikte İsrail-Filistin ilişkileri daha da gerginleşmiştir. El-Fetih ve Hamas militanları arasında hem Gazze'de hem de Batı Şeria'da çatışma yaşanmaya başlanmıştır. O dönemde Gazze'ye Hamasistan, Batı Şeria'ya El-Fetihistan denilmiştir (Andırırbu, 2022, s. 247). 2007 tarihinde ABD'nin Annapolis şehrinde Kudüs, su ve mülteciler gibi sorunlara çözüm yolu aranmıştır (Yaşar & diğerleri, 2003, s. 91). 2007 yılındaki Annapolis Konferansı'nda yol haritası hayata geçirilmiş fakat Filistin ve İsrail arasında gerçekleşen müzakerelerde ortak bir yol bulunamamış ve Arap-İsrail sorununa bir çözüm getirilememiştir (Kemiksiz, 2018, s. 141). Öte yandan İsrail, 27 Aralık 2008'den 18 Ocak 2009'a kadar Gazze'den İsrail'e füze saldırılarının gerçekleştiğini bahane ederek "Dökme Kurşun Operasyonu" yla birlikte Gazze'de aşırı güç kullanarak insan hakları ihlalinde bulunmuştur (Cankara & Cankara, 2020, s. 481). Böylece iki

²⁴ Ayrıca bkz.

<https://www.trthaber.com/haber/dunya/suudi-arabistandan-israil-ile-normallesmeye-arap-baris-girisimi-sarti-635765.html>

taraf arasındaki barış görüşmeleri, arabuluculuk yapan ülkelere rağmen olumlu bir şekilde sonuçlanmadan kapanmıştır. Bugün gündemde bir Arap-İsrail Savaşı yer almadığı gibi Filistin-İsrail barış sürecinden de bahsedilmemektedir. BM Güvenlik Konseyi kararları olan 242 ve 338; en önemli referans kararları olmaya devam etmiştir. İlkeler Deklarasyonu hala masanın üzerinde olmasına karşın geri çekilme ve özerklik konusunda bir ilerleme kaydedilmemiştir.

2.3.4.1. İran ve İsrail'in Birbirine Yönelik Uyguladığı Politikalar

İran, 1979 İran İslam Devrimi'yle birlikte Filistin meselesini kendi davası olarak görmüştür (Koç, 2020, s. 246). Bu anlamda FKÖ'ye İsrail'le olan mücadelesinde askeri ve ekonomik destek sağlamıştır. İran; Ortadoğu barış müzakerelerinde tarihsel olarak Filistin'in sesli bir destekçisi ve sözcüsü olmuştur (Cihangir Demirbaş, 2021, s. 188). Aynı zamanda Filistin davasıyla ilgili bir dayanışma gerekliliğinden bahsederek İsrail'in geri çekilmeme politikalarını ve eylemlerini sürekli olarak kınamıştır. İran'ın Filistin'e verdiği desteğin kökleri dini, siyasi ve ideolojik unsurlar dâhil olmak üzere çeşitli faktörlere dayanmıştır.²⁵ İran bir İslam cumhuriyetidir ve İsrail-Filistin çatışması Müslümanlar için önemli dini bir öneme sahiptir. Kudüs, özellikle Mescid-i Aksa, İslam dünyasında büyük bir öneme sahiptir. Dolayısıyla Filistin davası dünya çapında birçok Müslüman toplumunda büyük bir yankı uyandırmıştır.²⁶

İran'ın Ortadoğu Barış Süreci'ne tepkisi; jeopolitik çıkarları, ideolojisi ve bölgesel gücünü artırma amacı gibi çeşitli faktörlerden kaynaklanmıştır. İran, İsrail'i meşru bir devlet olarak tanımamış ve İsrail'in varlığını reddeden çeşitli Filistinli grupları desteklemiştir (Keskin, 2008, s. 59). Öte yandan Ortadoğu Barış Sürecini İsrail'in varlığını meşrulaştırma ve Filistinliler'in kendi kaderlerini tayin etme haklarını baltalama girişimi olarak görmüştür. Ayrıca Washington'un İran'a yönelik iddiaları, İran'ın komşu ülkelere rejim ihraç politikasını desteklemesi, Ortadoğu barış sürecini engelleme girişimleri, Lübnan'da mücadele veren İslami Cihat ve Hizbullah gibi

²⁵ Ayrıca bkz.

https://www.insamer.com/tr/ideoloji-ile-jeopolitik-gercekler-arasinda-iranin-filistin-politikalari_1625.html

²⁶ Ayrıca bkz.

<https://tr.mehrnews.com/news/748514/>

örgütlere desteği ve ülke içinde bir baskı politikası sürdürmesini içermiştir (Bilgenoğlu & Ağır, 2021, s. 254). Humeyni, İran'ın Ortadoğu'da baskın bir bölgesel güç olmasını sağlamaya çalışmıştır. 1990'ların başından beri, aynı anda Arap Körfez ülkeleriyle arasındaki ilişkileri bir normalleştirme sürecine sokmayı ve ilerletmeyi hedefleyen İran ve İsrail'in birbirlerine yönelik çatışmasında Ortadoğu barış görüşmelerinin kesilmesiyle Filistin'de bir intifada yaşanması ve radikal tutumlarıyla bilinen Ariel Şaron'un olaya müdahale etmesi sonucunda İran avantajlı bir konuma gelmiş aynı zamanda özellikle Suudi Arabistan başta olmak üzere diğer Körfez ülkelerinin İran'la olan ilişkilerinde olumlu atılımlar gerçekleşmiştir (Yüksel, 2019, s. 56). Bu nedenle Ortadoğu barış süreci; Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) ve Suudi Arabistan gibi rakip ülkeler için İsrail ile ilişkileri normalleştirmek ve böylece İran karşıtı ittifaklarını güçlendirmek için bir araç olarak görülmüştür (Koç, 2020, s. 251). Ortadoğu barış görüşmelerindeki bu gelişmeleri Şii nüfuzuna yönelik bir tehdit olarak algılayan İran, bunun karşılığında Körfez ülkeleriyle yakın ilişkiler kurmaya çalışarak ve FKÖ'yü destekleyerek dengeleme politikası uygulamaya çalışmıştır.

İran, Filistin davasına yönelik Lübnan'daki Hizbullah ve Gazze'deki Hamas gibi devlet dışı aktörlere destek vermiştir (Baskan, 2016, s. 19). Öte yandan bağımsız bir Filistin devletinin kurulmasına garanti vermeyen ya da Filistinli mültecilerin ülkelerine tekrar dönebilme hakkı, Kudüs'ün statüsü, uygulanabilir sınırların kurulması gibi temel konuları ele almayan her türlü barış anlaşmasına tepki göstermiştir. İran'ın Sünni Arap ülkeleriyle; özellikle de Suudi Arabistan'la olan bölgesel rekabeti, genellikle Ortadoğu'daki çatışmaların artmasına neden olmuştur (Kocatepe, 2017, s. 70). İran'ın nüfuzu Şii yoğunlukta olduğu için İran'ın Şii gruplara ve milislere verdiği destek, daha geniş anlamda İran'ın jeopolitik gündeminin bir parçası olarak yorumlanabilmektedir. Ortadoğu Barış Süreci'nde, özellikle Sünni Arap Devletleri'nin İsrail'le ittifak yapması, Sünni-Şii rekabetindeki bölünmeyi daha da derinleştirmiştir (Koç, 2020, s. 251). Oslo Anlaşması, Ortadoğu bölgesindeki dengeleri önemli derecede etkilemiştir. Yapılan anlaşma sonrasında İran'a karşı İsrail'in politikaları iyice sertleşmiştir (Domazeti, 2018, s. 16). Hatta ABD'de oldukça etkili ve aktif olan Yahudi lobisinin desteğiyle birlikte ABD'nin İran'a ekonomik bir ambargo uygulamasını ve ABD'yi İran'a karşı kışkırtmaya çalışmıştır. Ayrıca uluslararası toplumda İran'ın bölgesel bir tehdit unsuru

haline geldiğine dair stratejiler geliştirmeye çalışmıştır. 11 Eylül 2001 yılında İkiz Kuleler 'in El Kaide örgütü tarafından yıkılmasıyla birlikte ABD, terörü destekleyen ülkeler listesine İran'ı da eklemiştir (Özdemir, 2021, s. 768). Dolayısıyla İsrail; bu durumdan faydalanarak, ABD'nin İran'a karşı daha sert tutumlar sergilemesine neden olmuştur.

ABD İran'ı, Ortadoğu'daki barış görüşmelerini sabote etmekle suçlamıştır. İran ise ABD'nin barış sürecini kolaylaştırmada önemli bir role sahip olmasından dolayı barış sürecini, Ortadoğu bölgesindeki Amerikan nüfuzunun bir aracı olarak görmüştür (Benli Altunışık, 2009, s. 78). Ayrıca İran'ın Ortadoğu'daki barış sürecine tepki vermesinin diğer bir nedeni, İran Nükleer Anlaşması adı da verilen Kapsamlı Ortak Eylem Planı (KOEP)'na ilişkin endişelerinden de kaynaklanmıştır. Ortak Eylem Planı, İran ile P5+1 ülkeleriyle (ABD, Birleşik Krallık, Rusya Federasyonu, Almanya ve Çin Halk Cumhuriyeti) 1 Ekim 2009 tarihinde başlamış olan müzakerelerin neticesinde ortaya çıkan geçici bir anlaşma olarak Cenevre'de 2013 yılının Kasım ayında imzalanmış ve 2014 yılının Ocak ayında hayata geçmiştir (Bilgenoğlu & Ağır, 2021, s. 259). İran'ın KOEP hakkındaki endişesinin nedeni ise uluslararası yaptırımlar kalksa dahi uluslararası sistemin herhangi bir denetime maruz kalmadan nükleerleşme kapasitesinin artırmak istemiş olmasıdır. (Bayar, 2016, s. 92). Bir başka gerekçe olarak İran; İsrail-Filistin barış sürecinin bir devamı olarak gerçekleşen Oslo Anlaşmaları'nı ve anlaşma doğrultusunda gerçekleşen müzakereleri eleştirmiştir (Parsi, 2005, s. 246). Müzakerelerin anlamlı bir ilerleme kaydetmediğini ve İsrail'in yerleşim yerlerinin genişletilmesi gibi eylemlerinin gelecekteki bağımsız bir Filistin Devleti'nin yaşanabilirliğinin baltalandığını söylemiştir. Kendi çıkarlarını savunmanın bir başka yolu olarak, bu söylemler üzerinden hareket etmiştir.

1990'lı yılların başından itibaren İsrail ve İran, Körfez bölgesinde bulunan Arap devletleriyle olan ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır.²⁷ Ortadoğu barış görüşmelerinin askıya alınmasının ardından İsrail ile İran arasındaki bu rekabet Filistin'de İntifada hareketinin başlaması ve aşırılık yanlısı görüşleri ile tanınan Likud partisi lideri Ariel Şaron'un yükselişi İran'ı daha iyi bir konuma getirmiştir. İran, Suudi Arabistan başta

²⁷ Ayrıca bkz.

https://tasam.org/tr-TR/Icerik/2204/iranin_bolgesel_politikalarina_bakis

olmak üzere Körfez Arap ülkeleriyle olan ilişkilerini geliştirmeyi başarmıştır (Özev, 2016, s. 91). İran'ın Körfez ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmesi; OPEC'i güçlendirmiş, OPEC'in petrol üretimini kısması petrol fiyatlarının yükselmesine neden olmuştur (Amiri & diğerleri, 2011, s. 682). Ancak Irak'ta yaşanan son gelişmeler neticesinde Şiiilerin giderek ağırlıklarının artırmaları ve Irak'taki seçimleri kazanma olasılıklarının yüksek olması İran'ın Körfez ülkeleriyle kurduğu iyi ilişkilerin bozulmasına neden olmuştur (Leylanoğlu & Seyedi Asl, s. 112). Körfez ülkeleri yeniden cereyan etme ihtimali yüksek olan Şii mücadelesiyle karşılaşmaktan korkmuştur. Hatta o dönemde Arap toplumundaki haber medyalarında İran ve Şiilik karşıtı yazılar gündeme gelmiştir.

2.3.5. 2003 Irak'ın İşgali

Saddam Hüseyin yönetimindeki Irak, BM tarafından uygulanan ekonomik ambargolar ve gözetim misyonlarının söz konusu olduğu yaklaşık bir 10 yıl geçirmiştir. Irak, Kuveyt'ten geri çekilmiş olsa da uluslararası sistem Irak'taki kitle imha silahlarının varlığı sorununu çözmek istemiştir. Bir ay süren görüşmelerden sonra 3 Nisan 1991'de BM Güvenlik Konseyi, 687 sayılı kararıyla Körfez Savaşı'nın resmi ateşkes koşullarını belirlemiştir (Cleveland, 2004, s. 533-534). BM'nin 687 sayılı kararı doğrultusunda; Irak'ın kitle imha silahlarından arındırılmış olacağına, Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı ve BM Özel Komisyonu (ULUSCOM)'nun Irak'taki denetimi yerine getireceğine ve Irak'ın BMGK kararlarına uyum gösterene kadar Irak'a uygulanan ekonomik ambargoların devam edeceğine karar verilmiştir (Okur, 2008, s. 168). 2001 yılında George W. Bush yönetimindeki ABD; 11 Eylül olayları sonrasında, Taliban rejimine karşı Afganistan'ı işgal etmiştir (Özpek, 2012, s. 185). Uluslararası toplum; ABD'nin terörizme karşı savaştığını iddia ederek Afganistan işgalini meşru kabul etmiş, ancak ABD'nin Irak'ı işgal etmesini meşru olarak kabul etmemiştir (Bulus, 2022, s. 839).

George W. Bush yönetimindeki ABD; Irak'ın işgalini haklı çıkarmak için çeşitli gerekçelerde bulunmuştur. ABD ve müttefikleri tarafından Irak'ın işgali için öne sürülen birincil gerekçe, Irak'ın nükleer, kimyasal ve biyolojik silahlar da dâhil olmak

üzere kitle imha silahlarına sahip olduğu iddiası olmuştur.²⁸ ABD, Irak'ın silahsızlandırılmasını talep eden ve Irak'ın buna uymaması halinde güç kullanımına izin veren 1441 sayılı BM Güvenlik Konseyi Kararı'nın hayata geçirilmesi için baskı yapmıştır (Drumbl, 2003, s. 416). İddia hatalı bir istihbarata dayanmış ve ABD 2004 yılında, Irak'ta kitle imha silahlarının bulunduğu iddiasının doğru olmadığını kabul etmiştir.²⁹ Savaşın gerçek olmayan nedenlere dayanarak başlatıldığı ve bu durumun daha baştan beri ABD yöneticilerince bilindiği anlaşıldığına göre 1441 sayılı karar Irak'a saldırıyı meşrulaştırmada çok fazla işe yaramamıştır (Doğan, 2005, s. 67). Kitle imha silahlarının Irak'ta var olmayışı, savaşı haklı çıkarmak için kullanılan istihbarat hakkında soru işaretleri uyandırmış ve ABD yönetiminin eleştirilmesine yol açmıştır. Öte yandan o dönemde Bush yönetimi, özellikle ABD'deki neo-muhafazakâr yetkililer, Ortadoğu'da demokrasi ve istikrarı teşvik etmeye yönelik daha geniş bir planın parçası olarak Irak'ta rejim değişikliğine gidilmesi gerektiğini savunmuştur (Telatar, 2012, s. 175). Irak'ta yaşayan toplumun demokratikleşmesini ve özgürce yaşaması gerektiğine inanmıştır. Bunun için de Saddam Hüseyin'in iktidardan indirilmesiyle Irak'ta demokratik bir rejiminin yaratılmasına imkân olacağını ve bunun bölgede olumlu bir demokratikleşme dalga etkisi yaratacağını savunulmuştur (Burnell & Roland, 2008, s. 187).

Irak'ın işgali; 11 Eylül saldırılarından sonra ABD hükümetinin terörizme yönelik mücadelesinin bir parçası olarak görülmüştür (Alakel & Yıldırım, 2014, s. 153). Bush yönetimi, Saddam Hüseyin rejiminin El Kaide de dâhil olmak üzere terör örgütleriyle bağları olduğunu ve ABD ve müttefikleri için bir tehdit oluşturduğunu uluslararası topluma empoze etmeye çalışmıştır. Bu durum ABD hükümetini dış politika konusunda daha agresif bir duruş sergilemeye sevk etmiştir (Yüksel, 2019, s. 77). Bu yeni politikanın en önemli sonucu, 2003 yılında ABD'nin BM Güvenlik Konseyi kararı olmadan bir "istekliler koalisyonu" ile Irak'ı işgal etmesi olmuştur (Altunışık, 2013, s. 74). Yapılan görüşmelerde ABD'nin Irak'a müdahale etmesi, uluslararası toplum tarafından veto edilmiştir. ABD veto kararına rağmen Mart 2003 tarihinde İstekliler

²⁸ Ayrıca bkz.

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/irak-iskalinin-20-nci-yilinda-abd-de-baskana-verilen-savas-yetkisinin-kaldirilmesi-gundemde/2850490>

²⁹ Ayrıca bkz.

<https://www.gzt.com/mecra/irak-iskalinin-20nci-yili-3724092>

Koalisyonu ile birlikte BM Güvenlik Konseyi kararı olmadan Irak'a Özgürlük Operasyonu olarak bilinen bir Irak askeri işgali başlatmıştır.³⁰ İstekliler Koalisyonu, İngiltere, Avustralya, İspanya ve Polonya gibi işgali destekleyen ülkeleri içermiştir. 2003 Irak Savaşı, önleyici savaş kavramına yapılan vurguyla da bilinmektedir (Stover, 2004, s. 4). ABD, kendisine veya müttefiklerine karşı bir saldırı gerçekleşmemiş olsa bile, yukarıda belirtilen iddialarından dolayı Irak'ın tehdit algısını önlemek için askeri harekât yapma hakkına sahip olduğunu savunmuştur. Amerikan ordusu, Irak işgalini, "Şok ve Dehşet" doktrini adı altındaki ilk aşamasını yürütmüştür (Ginzburg, 2008). "Şok ve Dehşet Başladı" başlıklı başka bir haberde ise ABD Savunma Bakanlığı yetkililerinin, Irak'a yönelik başlatılan "Şok ve Dehşet" saldırısını Irak liderini teslim almaya zorlamaya yönelik olduğu yolundaki açıklamalarına yer verilmiş ve haberin devamında, bu saldırıda ABD'nin Bağdat'a 21.00'e kadar Basra Körfezi ve Kızıldeniz'deki savaş gemilerinden 320 Tomahawk füzesinin fırlattığı, ağır bombardıman uçaklarının da katılımı Bağdat'ı tamamen yangın yerine çevirdiği yazılmıştır (Çakır, 2006, s. 164). Bu harekât, hassas hava saldırıları ve hızlı bir kara saldırısı kullanarak Irak ordusunu ve Saddam Hüseyin hükümetini bir güç gösterisiyle yok etmeyi amaçlamıştır. Neticesinde Saddam Hüseyin iktidardan indirildikten ve Saddam liderliğindeki Baas rejimine son verilmiştir (Türkmen, 2020, s. 193). Bağdat'ın düşmesinden sonra Saddam Hüseyin ABD güçleri tarafından yakalanmış ve daha sonra idam edilmiştir. Irak toplumu, ABD liderliğindeki koalisyon güçlerine karşı bir isyan başlatmıştır ABD, Irak toplumunun çıkardığı isyanla mücadele etmek için toplumun güvenini kazanma, Irak rejimini yeniden inşa etme ve Irak Ordusu'nu eğitime gibi çabalar içeren, isyanla mücadele stratejileri uygulamıştır (Erkmen, 2008, s.115).

1 Mayıs 2003 tarihinde dönemin ABD Başkanı Bush, Irak'ta savaşın sona erdiğini ilan etmiştir (Yaycı, 2019, s. 346). ABD; Irak rejimini yeniden inşa edileceğini, demokratik kurumlar kurulacağını ve savaş sonrası dönemde ekonomik kalkınmanın teşvik edileceğini amaçlamıştır (Göztepe, 2004, s. 88). Bu çabalarla yeni bir Irak hükümetinin kurulmasını destekleme, Irak'taki seçimleri kolaylaştırma ve elektrik, su ve sağlık gibi temel hizmetleri yeniden yapılandırma girişimlerini de içermiştir. Irak'ta federalizm ilk kez, 2003 yılında Irak'ı işgal eden ABD ve müttefik güçleri tarafından kurulan Geçici

³⁰ Ayrıca bkz.

<https://www.eurotopics.net/tr/298364/20-yilinda-irak-savasi-ve-sonuclari>

Koalisyon Hükûmeti tarafından koyulan 2004 Geçici Yönetim Kanun ile benimsenmiştir (Abdin, 2021, s. 97). 2003 yılından itibaren Irak siyasetinde etkisi artan İran hükümeti, hem Sünniler hem de Kürtler için bir tehdit olarak görüldüğü gibi, iç politikasındaki destekçilerine rağmen Irak'taki Şiilerin çoğu kesimi tarafından bölgesel bir tehdit unsuru olduğu kabul görmüştür (Bektaş & Gündoğdu, 2019, s. 60). ABD, Irak'ta yaşayan Kürtler'i, Şiiler'i ve Sünniler'i bir araya getirmeye çalışmıştır. Savaş sonrası dönemde Irak'ta yeniden inşa çabalarını zorlaştıran yaygın şiddet, isyan ve mezhepsel gerilimler damgasını vurmuştur. Saray El Salaam ve Şii lider Ammar el-Hakim liderliğindeki üst düzey Irak İslam Devrimi liderleri, Irak'ın önde gelen Şii liderlerinden Mukteda es-Sadr liderliğindeki Mehdi ordusunun değiştirilmiş bir versiyonunu Haşdi Şabi yönetmiş ve Avrupa Konseyi Silahlı Kuvvetleri olarak bilinen Bedir Tugayları, 2010 ve 2014 yıllarında yapılan siyasi parti seçimlerine katılmıştır (Bektaş & Gündoğdu, 2019, s. 60). Dolayısıyla Mukteda el-Sadr liderliğindeki Mehdi Ordusu gibi Şii milisler ve Irak'taki El Kaide gibi Sünni isyancı gruplar, mezhepsel çıkarlarını desteklemek ve rakip topluluklara karşı şiddet eylemlerine girişmek için Baas rejiminin devrilmesinden faydalanmıştır (Köse, 2015, s. 75).

22 Şubat 2006'da Şiilerin kutsal şehri Samara'daki Altın Camii'nin bombalanmasının ardından Şiiler ve Sünniler arasında bir iç savaş başlamıştır (Özpek, 2012, s. 197). Şubat 2006'da gerçekleşen bombalama, Irak'taki mezhepsel gerilimlerin daha da artmasına neden olmuştur. Samarra kentindeki kutsal bir Şii camiyi hedef alan bu saldırı, Sünni ve Şii gruplar arasında bir misilleme şiddet dalgasını tetikleyerek Ortadoğu'da yaygın mezhepsel şiddete yeniden yol açmış ve çatışmayı tırmandırmıştır.³¹ 2003 Irak Savaşı sırasındaki mezhep çatışmaları, önemli can kayıplarına ve Irak'ta yaşayan nüfusların yerinden edilmesine neden olmuştur. Hem Sünni hem de Şii toplulukları mezhepsel çatışmalardan zarar görmüştür. Mezhepler arasındaki bu kutuplaşma İran'ı da etkilemiş, bölgenin mezhepsel gelişmelerine daha fazla müdahil olmuştur. İran'ın Irak'taki Şii gruplara verdiği destek, Şii ve Sünni topluluklar arasında bir şiddet ve misilleme döngüsüne katkıda bulunmuştur. Bu da mezhepler arasında bir siyasi nüfuz mücadelesine yol açmıştır (Abbas, 2017, s. 82).

³¹ Ayrıca bkz.

https://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2006/02/060223_askari_thursday.shtml

2.3.5.1. İran'ın Irak'ta Nüfuz Kazanması

İran, Irak'ın eski diktatörü Saddam Hüseyin ile uzun süreden beri devam eden bir düşmanlığa sahipti. İran-Irak Savaşı esnasında (1980-1988), iki ülke kanlı bir çatışmaya girmiş ve İran, Saddam rejimini zayıflatmaya çalışmıştır. Dolayısıyla 2003'te Saddam'ın iktidardan indirildiğini görmek İran'ın lehine olmuştur (Leylanoğlu & Seyedi Asl, 2021, s. 109). İşgal sırasında Irak'ta yaşayan ve Saddam döneminde baskı altına alınan Şii gruplar İran'a sığınmış ve Tahran'ın desteğini almıştır (Yücealtay, 2022, s. 24). İşgal yaklaşırken İran, Saddam sonrası Irak'ta nüfuz anlamında önemli bir rol edineceklerini belirterek Şii gruplara eğitim, finansman ve silah alanlarında da destek sağlamıştır (Avcı, 2021, s. 652). İran'ın, Irak işgaline askeri bir harekât anlamında doğrudan dâhil olmamasına rağmen, çatışma sırasında Iraklı Şii milisleri desteklemek için gizli operasyonlar yürüttüğü iddia edilmiştir. Mukteda el-Sadr liderliğindeki Mehdi Ordusu gibi bu milisler, koalisyon güçlerine karşı aktif olarak savaşarak istikrarsızlığa neden olmuş ve ABD birliklerini hedef almıştır (Köse, 2015, s. 72). İran'ın bu gruplara verdiği destek, Irak'ta İran'ın çıkarlarına uygun Şii ağırlıklı bir yönetimin oluşmasını sağlamayı amaçlamıştır (Gürler, 2016, s. 25).

Irak'taki işgal ve ardından gelen iktidar boşluğu, Şii çoğunluk ile Sünni azınlık arasındaki mezhepsel gerilimlerin şiddetlenmesine neden olmuştur. Dava Partisi ağırlıklı olarak Şiiler tarafından desteklenmiş ve bu siyasi muhalefeti temsil etmiştir (Usta, 2009, s.51). Şii çoğunluklu bir ülke olan İran, Irak'taki Dava Partisi gibi Şii siyasi partileri ve milisleri destekleyerek bölgedeki nüfuzunu artırmayı bir fırsat olarak görmüş ve Irak'ın içinde yaşanan mezhepsel bölünmeleri de kendi lehine olacak şekilde değerlendirmiştir.³² Fakat Saddam Hüseyin bu siyasi muhalefete karşı sert tedbirler almış ve Dava ile alakası olan herkesin idam edileceğini ilan etmiştir (Baştürk & Diğerleri, 2013, s. 19). Buna karşılık Dava Partisi'ne bağlı olan Iraklı Mücahitler de Irak'ta ve yurt dışında bir dizi suikast ve sabotaj gerçekleştirmiştir (Usta, 2009, s.51). Öte yandan İran; Afganistan, Lübnan ve Pakistan da dâhil olmak üzere çeşitli

³² Ayrıca bkz.

<https://www.bbc.com/turkce/articles/crgwz111yjro>

ülkelerden İran müttefiklerinin yanında savaşmak veya Irak'taki Şii muhalefet gruplarını desteklemek için Şii gönüllülerin eğitilmesini kolaylaştırmıştır. Böylece İran'ın siyasi nüfuzu silahlı güçler vasıtası ile daha da artmıştır (Doğan, 2016). Şii milislere ve Irak'taki muhaliflere yapılan bu destek; istihbarat paylaşımını, silahların tedarik edilmesini ve askeri taktiklerin verilmesini içermiştir.

İran, Irak'ın işgal edilmesinin ardından kurulacak yeni Irak hükümetinin oluşumunu etkilemeye çalışmıştır. Siyasi sonuçları şekillendirmek, İran'ın jeopolitik çıkarlarına uygun adayları ve partileri desteklemek için Iraklı Şii gruplarla olan bağlantılarını kullanmıştır. Şii partilerin bir koalisyonu olan Birleşik Irak İttifakı, 2005 Irak seçimlerinde baskın bir güç olarak ortaya çıkmış ve oluşumunda İran'ın önemli bir etkisi görülmüştür (Dursun, 2005, s. 332). Bununla birlikte Kürtler, seçimin galibi olan Şiiilerin Birleşik Irak İttifakı'nın ancak 128 milletvekili çıkarması nedeniyle, hükümetin kurulmasında çok önemli bir rol oynamış ve önemli kazanımlar sağlamışlardır (Erkmen, 2010, s. 141). Özetle İran, 2003 Irak işgaline doğrudan katılmamakla birlikte, stratejik çıkarları gereği Şii gruplara destek sağlamıştır. İran, ABD'nin bölgedeki etkisini azaltmak, ABD'nin müttefiki ve bölgesel bir düşman olarak gördüğü İsrail'e karşı stratejik bir avantaj elde etmek için Irak'ta Şii gruplar üzerinden bir vekâlet savaşı yürütmüştür (Gök, 2021, s. 729). Özellikle bölgesel rakiplerinden biri olan Suudi Arabistan'a karşı Irak işgalini bir fırsat olarak değerlendirmiştir. İran; Irak'taki mezhepsel çatışmalardan faydalanmış ve Irak'taki Sünni gruplara karşı gizli operasyonlar yürüterek işgal sonrası siyasi manzarayı kendi lehine olacak biçimde şekillendirmeye çalışmıştır. Baas rejiminin sona ermesiyle birlikte İran; Irak'taki Şii nüfus üzerinde etkili olmaya başlamış ve Ortadoğu'daki nüfuz alanlarını genişletmeye başlamıştır (Başaran, 2017, s. 236). İran destekli Şii siyasi partiler savaş sonrası Irak hükümetinin oluşumunda İran'ın desteğiyle çok önemli bir rol oynamıştır. İran'ın Irak'taki Şii gruplara sağladığı destek; İran'ın Irak'taki bölgesel konumunu güçlendirmeye ve nüfuzunu artırmaya yardımcı olmuştur (Gürler, 2016, s.72).

2.3.5.2. İsrail'in Güvenlik Kaygıları

İsrail; 2003 Irak Savaşı'nda öncelikli olarak ulusal güvenliğini sağlamaya ve bölgedeki çıkarlarını korumaya odaklanmıştır (Pirinççi, 2004, s. 481). Öte yandan ABD ve

müttefikleri tarafından İstekliler Koalisyonu adı altında gerçekleşen Irak'a yönelik askeri harekâta doğrudan yer almasa dahi bu koalisyona olan desteğini belirtmiştir. Aynı zamanda bölgede güç elde etmek için sınırları dışındaki Şiileri kullanmış, İsrail'e yönelik faaliyetleri kendi güvenliğine yönelik bir tehdit olarak görmüş ve İran'ın bölgesel bir güç olmaması için elinden geleni yapmıştır (Şahin, 2006, s. 45). İsrail'in Irak Savaşı sırasındaki güvenlik kaygıları iki ana konu etrafında toplanmıştır. İlk olarak Saddam Hüseyin rejiminin oluşturduğu potansiyel tehdit ve bölgesel bir istikrarsızlaşma olasılığı, İsrail'i endişelenmiştir (Gazel, 2008, s. 22). İkinci olarak İsrail hükümeti; Irak'ın sahip olduğu kitle imha silahlarını, İsrail'e karşı kullanma potansiyelinden de endişe duymuştur. Bu nedenle Irak, bu dönemden itibaren kitle imha silahları elde etmeyi amaçlayan ve İsrail'in varlığını hedef alan bir tehdit olarak kabul edilmiştir (Cooley, 2005, s. 116-117). Bu kapsamda, Irak'ın Kuveyt'i işgali ve ardından yaşanan süreç İsraili liderlerin kitle imha silahları konusundaki hassasiyetlerini yeniden öne çıkarmıştır (Ağdemir, 2014, s. 265). İsraili yetkililer, uluslararası toplumun Irak'ın kitle imha silahı sorununu kararlı bir şekilde ele alması gerektiğini sık sık vurgulamıştır. İsrail, Saddam Hüseyin'in kitle imha silahları edinmesini ya da kullanmasını İsrail'in güvenliği için önemli bir tehdit olarak görmüştür (Özkan, 2003, s. 235). Ancak, savaş sırasında yapılan soruşturmanın Irak'ta aktif bir kitle imha silahının bulunduğu dair hiçbir kanıt bulunamamıştır.

İsrail; İran'ın Irak Savaşı'nın yarattığı istikrarsızlıktan faydalanarak İran'ın bölgedeki nüfuzunu genişlettiğini ve böylece İsrail'in ulusal çıkarları için daha büyük bir tehlike oluşturduğunu ifade etmiştir (Özkan, 2003, s. 237). Netice itibariyle İsrail'in bölgesel bir düşmanı olan İran, ABD liderliğindeki işgalin ardından Irak'ta nüfuz kazanan bölgesel güçlerden biri olmuştur (Özcan, 2016, s. 16). Öte yandan İran'ın nükleer kapasite arayışı, Hizbullah gibi İsrail karşıtı militan gruplara verdiği destek ve İsrail karşıtı söylemi; İran'ın giderek İsrail için önemli bir tehdit unsuru haline gelmesine neden olmuştur. İsrail, İran'ın nükleer silah edinmesini engellemek için uluslararası baskıyı savunucularından biri olmuştur (Çatı & Çamlıdağ, 2023, s. 327). Nükleer silahlı bir İran'ın İsrail'in güvenliğine varoluşsal bir tehdit oluşturacağından korkmuştur. Söz konusu silahlar İsraili liderlere Yahudi soykırımını ve bu kapsamda Yahudilerin zehirli gaz kullanılarak yok edilmeye çalışıldıklarını hatırlatmıştır (Ağdemir, 2014, s. 265).

Sonuç olarak, İsrail'in 2003 Irak Savaşı'nda uyguladığı politikalar; İsrail'in güvenlik kaygılarını ve herhangi bir potansiyel saldırının gerçekleşmesini önleme arzusu üzerinden şekillenmiştir (Şahin, 2020, s. 61). İran'ı önemli bir bölgesel tehdit olarak görmüş ve İran'ın bölgesel genişlemesini ve nükleer emellerini engellemeye çalışmıştır. İran ise Irak'taki nüfuzunu artırmak ve İsrail'in konumunu dolaylı olarak zayıflatmak için Irak'ın işgali sırasında Şii gruplara destek vermiştir.

2.3.6. 2006 Lübnan-İsrail Savaşı

1975'ten 1990'a kadar süren Lübnan İç Savaşı'nın, birçok nedeninden ve Ortadoğu'da yarattığı sonuçlardan bahsetmiştik. 2006 Lübnan-İsrail Savaşı veya Temmuz Savaşı olarak bilinen savaş, 2006'da İsrail ile Lübnanlı bir militan grup olan Hizbullah arasında gerçekleşmiştir (Bulut & Bulut, 2021, s. 107). Her ne kadar savaşın taraflarını İsrail ve Hizbullah oluştursa da, savaş daha geniş çerçevede Lübnan, Suriye, İran başta olmak üzere Irak ve bölgede terörizme karşı savaş kavramı çerçevesinde politikalar yürüten ABD'yi de kapsamıştır (Mengüaslan, 2018, s. 108). Hizbullah ile İsrail arasında daha önceden süregelen gerilimler yaşanmıştır. 12 Temmuz 2006 tarihinde iki İsrail askerinin kaçırılması ve 8 askerinin öldürülmesiyle Lübnan'da kısa süren sükûnet, yerini kana ve kargaşaya bırakmıştı (Bağlıoğlu, 2008, s. 33). Lübnan merkezli bir Şii militan grubu olan Hizbullah, İsrail'in kuzeyine ara sıra roket saldırıları düzenlemiş ve geçmişte İsrail askerlerini kaçırmıştır (Şengül, 2019, s. 29). Böylece savaş Hizbullah tarafından tetiklenmiştir. Buna karşılık İsrail, Lübnan'da Hizbullah'a karşı askeri bir kampanya başlatmıştır. Tarafların bu eylemleri gerilimi artırarak istikrarsızlığa yol açmıştır.

Lübnan-İsrail Savaşı'nda, Hizbullah ile İran yakın ilişkiler kurarak İsrail'e karşı mücadele etmiştir (Göksün, 2016, s. 11). Böylece Lübnan-İsrail Savaşı, Lübnan'daki derin siyasi ve mezhepsel bölünmeleri de tetiklemiştir. Lübnan hükümeti, Batı yanlısı gruplar karşısında Lübnan hükümetinde güçlü bir varlığa sahip olan ve kendi silahlı kuvvetleri olan Hizbullah ile bir ayrışma yaşamıştır. Bu ayrışmalar Lübnan'da, şiddete açık olan kırılğan bir siyasi manzara yaratmıştır. Lübnan-İsrail Savaşı; toplamda 34 gün sürmüştür.³³ İsrail hava saldırıları, deniz ablukaları ve kara operasyonları

---

³³ Ayrıca bkz.

gerçekleştirirken, Hizbullah İsrail'in kasaba ve şehirlerine roket saldırıları düzenlemiştir (Topal, 2012, s. 112). Bir aydan fazla süren çatışmaların ardından BM Güvenlik Konseyi'nin 1701 sayılı kararı uyarınca, 14 Ağustos'ta taraflar saldırılarını durdurmuştur (Bağlıoğlu, 2008, s. 32).

2.3.6.1. Hizbullah'ın Tarih Sahnesinde Yükselişi

1982 yılında Lübnan'da bulunan Şiiler'in temsilcisi olarak kurulan Hizbullah, İran-İsrail ilişkilerinde en önemli aktörlerden biridir (Ayhan, 2023, s. 52). 1979 İran İslam Devrimi'nin ardından İran dış politikasının ana motivasyonu olan devrim ihracı politikası, İran toprakları dışında yer alan Şii nüfuzu etkilemeyi amaçlamıştır (Martin, 2003, s. 158). Lübnan'da bulunan Filistinli mülteciler ve Lübnan Şiiler'i kendilerini Marunîler ve Sünniler tarafından dışlanmış hissetmiştir. Lübnan İç Savaşı esnasında, 1979 yılında İran'da Şii mezhepli bir İslami rejimin ortaya çıkması Lübnan'daki Şii grupları cesaretlendirmiştir (Elhan, 2009, s. 7). Hizbullah'ın örgütsel bir boyuta taşınması sürecinde, Lübnan'ın heterojen yapısının bir sonucu olarak kimlik ve mezhep çatışmaları etkili olmuştur (Ayhan, 2023, s. 68). Filistinli mülteciler meselesinden doğan Lübnan İç Savaşı sırasında İsrail, 1978'de ve 1982'de Filistinliler'i Lübnan coğrafyasından uzaklaştırmak için Lübnan'ı işgal etmiştir (Andırırbu, 2022, s. 248). Hizbullah, 1982 yılında İsrail'in Lübnan'ı işgal etmesi sonucunda tarih sahnesine ilk olarak, EMEL Örgütü çatısı altında çıkmıştır (Cuzdan & Koca, 2021, s. 430). EMEL Hareketi içindeki anlaşmazlıklar, bazı üyelerin; ilerleyen süreçte EMEL Hareketi'nden uzaklaşmasına ve giderek İran ile daha yakın ilişkiler geliştirmesi sonucunda Hizbullah'ı kurmalarına neden olmuştur (Dalgıç, 2014). Özellikle 1979 İran İslam Devrimi sonrasında İran'ın, 1982 yılında Hizbullah'ın kuruluşuyla birlikte Lübnan'daki siyasi etkinliği artmış ve Hizbullah Lübnan'da önemli bir siyasi aktör konumuna gelmiştir (Bulut & Bulut, 2021, s. 111). Lübnan'da bulunan başta Şiiler olmak üzere diğer gruplara da sosyo-ekonomik yardımlarda bulunarak siyasallaşmayı başarmıştır. Bu siyasallaşma beraberinde sorumlulukların artmasına neden olmuştur. Dolayısıyla Hizbullah, Lübnan'da var olan otorite boşluğunun, kanlı savaşların ve vekâlet savaşları sürdüren devletlerin ulusal çıkarlarının bir eseri olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Hizbullah'ın önderliğini Hasan Nasrallah yapmıştır (Duman, 2018, 157).

Hizbullah, İnan'da İslam rejiminin önderliğini yapan Humeyni'yi bir ilham kaynağı olarak görmüş ve Lübnan'da bir İslami bir devlet kurmayı hedeflemiştir (Bozkurt, 2014, s. 604). Humeyni liderliğinde gerçekleşen devrim ihracı politikası, Ortadoğu bölgesinde anti-emperyalist bir tutum sergilenmesini, İslamcı rejimlerin kurulmasını, İslamcı hareketlerin desteklenmesini ve İsrail'in işgaline karşı İslami bir mücadele verecek olan örgütlerin güçlenmesini sağlamıştır (Ayhan, 2023, s. 56). Bu girişim doğrultusunda İnan, İsrail'in 1982'de Lübnan topraklarını işgali sonrasında Hizbullah adına savaşanları eğitmek adına Lübnan'a 1.500 Devrim Muhafızı askeri göndermiştir (Elhan, 2019, s. 10). Hizbullah, İsrail işgalini önlemek için İnan'la zamanla daha da güçlü ilişkiler kurmuş hatta aynı çıkarlar doğrultusunda mücadele vermiştir (Acar, 2023, s. 76). 1985 yılında yayınlanan 'Açık Mektup'ta dini hükümlere ve şeriata dayalı olmadığı gerekçesiyle Lübnan siyasal sistemine dâhil olmayı ve Lübnan devletiyle anlaşmayı reddetmiştir (Atrissi, 2007, s. 88). Ancak 2009 yılına gelindiğinde Hizbullah; Lübnan'daki heterojen yapıdan dolayı Açık Mektup'ta belirttiği söylemlerinden vazgeçmiştir (Ayhan, 2023, s. 54). Hizbullah, Lübnan'daki siyasal sürece dâhil olmak istemiş ve mevcut kimliğini yeniden tanımlayarak seçimlere gitmiştir.

Hizbullah, 1990'lı yıllarda İsrail'e ve Lübnan Ordusu'na karşı askeri operasyonlar düzenlemiştir (Bozkurt, 2014, s. 600). Ancak İsrail'in güçlü bir şekilde Hizbullah'a karşılık vermesine rağmen Hizbullah varlığını sürdürmeye devam etmiştir. İsrail, 1989 yılında Taif Anlaşması'nda alınan karar doğrultusunda Lübnan'dan askerlerini 2000 yılına kadar çekmemiştir (Bağlıoğlu, 2006, s. 32). İsrail'in 2000 yılında son askerini Lübnan'dan çekmesindeki en önemli aktör Hizbullah olmuştur (Peterson, 2006). Araplar'ın ve özellikle Şiiiler'in güvenini kazanan ve bölgede popülaritesi artan Hizbullah, İsrail'e aktif olarak Lübnan-Suriye-İsrail sınırındaki Şeba Çiftlikleri üzerinden saldırmıştır (Ayhan, 2023, s. 52). Çünkü İsrail; Lübnan'dan çekilse de Şeba Çiftlikleri'nden çekilmemiştir. Dolayısıyla Hizbullah; bu saldırıyı meşrulaştırmak için sınır bölgesine yakın olan Şeba Çiftliği'ni İsrail'in işgal etmeye devam ettiğini iddia etmiştir (Norton, 2007, s. 483). Öte yandan Suriye; artan baskılar sonucu 2005 yılında Lübnan'daki askerlerini çekerken, Mayıs 2005'te Lübnan'da yapılan seçimler sonucu Fuad Sinyora yeni başbakan olarak seçilmiştir (Özkoç, 2006, s. 311). Hizbullah'ın

giderek İran Şiiliğini merkeze alarak radikalleşmesi bölgedeki Sünni devletleri endişelendirmiştir. İran'ın bölgedeki Şii nüfusu etkileyebilme gücü, Sünni devletlerin kendi rejim güvenliği için bir tehdit unsuru yaratmıştır. Sonuç itibariyle Ürdün Kralı Abdullah'ın 2004'te "Şii Hilali" vurgusunda bulunması söz edilen endişenin bir ifadesi olmuştur (Ayhan, 2023, s. 59).

2000 tarihinde İsrail hükümetinin Lübnan topraklarından çekilmesini sağlayan, hatta 2006'da İsrail'in kendine olan güvenini tam anlamıyla yok eden Hizbullah, başta Sünni dünya olmak üzere ezilmiş olan toplumların kahramanı olmuştur (Bozkurt, 2014, s. 623). 1948 Arap-İsrail Savaşı'ndan itibaren Arap topraklarını işgal eden İsrail, Hizbullah tarafından 2000 yılında Arap topraklarından çekilmeye zorlanmıştır (Oruç, 2017, s. 179). 2000 yılında Lübnan'ın İsrail askerlerinden arındırılmış olması, Hizbullah'ın popülaritesini artıran dönüm noktalarından biri olmuştur (Swanson, 2008, s. 30). Öte yandan 2000 tarihinde İsrail hükümeti Lübnan'ın Güney'inden çekilmiş olmasına karşın, Hizbullah'ın yaratmış olduğu imajının uluslararası sınır ihlali suçlamaları ve askerlere yönelik baskılarla lekelenmesini istemiştir (Bulut & Bulut, 2021, s. 108). Nasrallah, 2000 yılında yaptığı bir konuşmada İsrail'e karşı zafer kazanılmasında İran'ın ve Suriye'nin büyük katkıları olduğunu aynı zamanda Filistinli mültecileri ve Lübnan halkının koruyuculuğunu üstlenmeye devam edeceğini bildirmiştir (Ayhan, 2023, s. 60). Arap toplumunun bütününe seslenen Hizbullah'ın lideri Nasrallah, başarısıyla birlikte Arap toplumunun güvenini kazanmayı başarmıştır. Hatta Suudi Arabistan Prensi Emir Abdullah Bin Abdülaziz, Lübnan ziyaretinde Hizbullah'ın İsrail'e karşı direnişini övmüştür (Kahraman, 2019, s. 134). Hizbullah'ın 12 Temmuz 2006'da üç İsraili askeri öldürüp iki askeri daha kaçırmasının ardından İsrail, 34 gün boyunca Güney Lübnan'ı işgal etmiştir (Bağlıoğlu, 2008, s. 32). Lübnan-İsrail Savaşı ile birlikte İsrail, Lübnan halkı tarafından 1982 işgalinden farklı olarak, Lübnan içerisindeki Hıristiyan Marunîleri ve hatta Sünniler ile Şiiileri rahatsız eden bir varlığa (FKÖ'ye) karşı değil, 1990'dan beri yeni yeni toparlanmakta olan Lübnan'ın bizatihi kendisine yönelik bir savaş başlatmış olarak algılanmıştır (Özkoç, 2006, s. 313). Dolayısıyla İsrail, 2000 yılında mağlup edemediği Hizbullah'ı 2006 yılında mağlup etmeye çalışmıştır. Bu nedenle Hizbullah'ın irtibat bölgelerini tespit ederek, o bölgeleri bombalamıştır. Ancak 11 Ağustos 2006 tarihinde BM'nin almış olduğu 1701 sayılı

karar doğrultusunda İsrail Lübnan'dan geri çekilmesine karar verilmiştir (Bulut & Bulut, 2021, s. 108). Karar, 14 Ağustos 2006 tarihinde uygulamaya geçirilmiş ve İsrail Lübnan'dan geri çekilmiştir (Cicioğlu, 2006, s. 165).

2006'da İsrail'in Lübnan'dan çekilmesi Hizbullah'ın yeniden bir kurtarıcı rol üstlenmesine neden olmuştur (Bozkurt, 2014, s. 614). Hizbullah Filistin davasına ve İsrail işgaline karşı elde ettiği zafer Arap toplumunda Hizbullah'ın siyasi bir aktör olmasının kabullenişini kolaylaştırmıştır. İsrail'in Lübnan'dan çekilmesinin ardından İran, Hizbullah'ı değerli bir vekil ve bölgedeki nüfuzunu genişletmenin bir aracı olarak görerek desteğini artırmıştır (Gök, 2021, s. 737). İran, Lübnan'a Devrim Muhafızları askerleri göndererek Bekaa Vadisi topraklarındaki Hizbullah adına savaşanları eğitmiş hatta Hizbullah örgütüne askeri teçhizat ve füze göndermiştir (Akgül, 2020, s. 10). Ayrıca Hizbullah'ın gelişmiş gerilla savaşı taktikleri ve yetenekleri de geliştirilmiştir. Filistin'de Hamas'ın, Lübnan'da ise Hizbullah'ın artan etkinlikleri ve İsrail'e karşı sergiledikleri mücadele, şüphesiz İran'ın elini bölgede güçlendirmekte olan faktörler olarak dikkat çekmiştir (Bilgenoğlu & Ağır, 2021, s. 262). Askeri yardımın ötesinde, İran ve Hizbullah ortak ideolojik ve siyasi hedefleri paylaşmıştır. Her iki taraf da İsrail ve ABD'ye karşı "direniş" ilkesine bağlılıklarıyla birleşmiş ve İsrail'in Lübnan'daki ve özellikle Ortadoğu'daki varlığına sürekli olarak karşı çıkmışlardır (Alagha, 2007, s. 161). Ayrıca Hizbullah'ın İran İslam Devrimi'nden ilham aldığı Şii Müslüman kimliği ortak paydasında, işbirliği içerisinde olmaya devam etmişlerdir.

2.3.6.2. Lübnan-İsrail Savaşı'nın Yarattığı Sonuçların Bölgesel Yansımaları

Lübnan-İsrail Savaşı; Lübnan'daki ve daha geniş Ortadoğu'daki gerilimleri artırmış ve mezhepsel bölünmeleri derinleştirmiştir. Bölgede artan istikrarsızlığa katkıda bulunan Şii liderliğindeki Hizbullah ile Sünni ağırlıklı siyasi gruplar arasındaki güç mücadelesi tetiklenmiştir (Danış, 2016, s. 5). Öte yandan önemli sayıda sivil kayıplara ve zorunlu göçe neden olmuştur. Binlerce Lübnanlı ve İsraili sivil, evler, yollar ve kamu hizmetleri de dâhil olmak üzere ciddi kayıplar yaşamıştır (Köse, 2007, s. 66). Çatışma, uluslararası yardım ve yardım gerektiren insani bir krize yol açmıştır (Bağlıoğlu, 2008, s. 33). İsrail'in Lübnan'da Hizbullah'ı zayıflatmayı amaçlayan askeri harekâtı, hava saldırılarının şiddeti ve yoğunluğu nedeniyle uluslararası toplumun dikkatini çekmiştir.

İsrail'in hava saldırılarındaki şiddeti ve sivil toplumu hedef alınması gibi kullanılan taktikler, İsrail'in eylemlerinin orantılılığı ve yasallığı konusunda endişelere yol açmıştır.³⁴

Şeba Çiftlikleri'nin, Lübnan-Suriye-İsrail sınırına yakın bir bölge olması nedeniyle İsrail'in Lübnan'dan geri çekildiği günden itibaren çatışma sürmüş ve Hizbullah, İsrail hükümetine yönelik vermiş olduğu mücadeleyi meşru kılmak adına İsrail hükümetinin Şeba Çiftlikleri üzerinde ve başka bölgelerdeki devam eden işgallerini bir neden olarak sunmuştur (Ayhan, 2023, s. 52). Hizbullah'ın İsrail'e yönelik iddiaları, İsrail'in Lübnan'ın güneyindeki Şeba çiftliklerinden hiçbir zaman tamamen çekilmemesi nedeniyle kanıt niteliği taşımıştır (Norton, 2007, s. 479). Bu durum, Hizbullah'ın Arap ve Müslüman dünyasındaki konumunu güçlendirmiş ve Hizbullah'ın etkisini Lübnan sınırlarının ötesine yaymasını sağlamıştır. İran'ın hem silah hem de siyasi destek Hizbullah'a verdiği destekle bir vekâlet savaşı yürütmesi, İran'ın bölgesel bir güç olarak rolünün güçlenmesine neden olmuştur (Avcı, 2021, s. 648). Özellikle İran'ın bölgesel emellerine karşı çıkan İsrail ve Körfez ülkeleri arasında büyük bir endişe yaşanmıştır (Shapir, 2017, s. 67). BMGK tarafından sağlanan ateşkesin ardından Hizbullah, silah ambargosu uygulanmasını ve Güney Lübnan'a uluslararası barış gücü konuşlandırılmasını içeren 1701 sayılı kararı kabul etmiştir. (Bulut & Bulut, 2021, s. 108) Uluslararası toplumun Hizbullah'a olan bu müdahalesi, Lübnan'da daha fazla yaşanacak bir gerilimi önlemeyi ve bölgede istikrarın korunmasını amaçlamıştır (Köse, 2006, s.29).

Lübnan'daki çatışma, Ortadoğu bölgesinde Türkiye de dâhil olmak üzere komşu ülkelerin istikrarını etkileyen değişken bir duruma sebebiyet vermiştir. Şiddet tırmandıkça, çatışmanın diğer ülkelere sıçrayabileceği ve bölgede gerilimin ve istikrarsızlığın artmasına yol açabileceği endişesi Türkiye'yi de sarmıştır. Türkiye, savaşın çözümüne ve ateşkes sağlanmasına yönelik diplomatik çabalarda aktif bir rol oynamıştır (Benli Altunışık, 2007, s. 25-26). Bölgesel bir güç ve NATO üyesi olarak Türkiye, diplomatik girişimlerde bulunarak bölgede istikrar ve barışı sağlamaya çalışmıştır (Akgül, 2022, s. 430). Verilen karar doğrultusunda; çatışmanın sona ermesi,

³⁴Ayrıca bkz.

<https://www.tuicakademi.org/nedenleri-ve-sonuclari-ile-2006-israil-lubnan-savasi/>

Lübnan'daki BM Barış Gücü olan UNIFIL ordusunun Lübnan'ın Güney'ine konuşlandırılması, Lübnan topraklarındaki işgal yerlerinde İsrail'in geri çekilmesi, Hizbullah örgütünün silahlanmasının engellenmesi, Lübnan hükümetini Lübnan'ın yönetmesi ve kontrolünde ordusu yok Litani Nehri'nin Güney bölgesinde başta Hizbullah olmak üzere diğer başka askeri örgütlerin bulunmaması içerikleri yer almıştır.³⁵ Bölgesel barışın yeniden sağlanabilmesi ve devam ettirilmesi için uluslararası bir gücün Lübnan'a yerleştirilmesi ve oluşturulacak bu güce Türkiye'nin de katkı sağlaması kapsamında; Türkiye havaalanlarını ve limanlarını UNIFIL'e kuvvet veren ülkelere açılmıştır (Tomrukçu, 2011). Türkiye'nin bu tutumu bölgesel siyasette arabulucu bir rol üstlenmesine neden olmuştur (Durmaz & Gül, 2022, s. 413). 2006 Lübnan- İsrail Savaşı'nın devam ettiği esnada ve sonrasında Lübnan'a gönderilmiş olan insani yardımların Türkiye-Lübnan ilişkilerinin toplumsal düzeyde gelişmesinde oldukça önemli bir rol oynamıştır (Boran, 2020, s. 30).

Lübnan-İsrail Savaşı'nda Suriye; Hizbullah'a siyasi, askeri ve lojistik destek sağlayarak İsrail kuvvetlerine karşı saldırılar düzenlemesine destek vermiştir (Bulut & Bulut, 2021, s. 106-107). Bu destek, Suriye'nin Hizbullah ile olan ittifakını pekiştirirken, İsrail ve ABD ile ilişkilerini daha da gerginleştirmiştir. Suriye'nin Hizbullah'a verdiği destek; birçok Batılı ve Arap ülkesi tarafından kınanmasına onu bölgeyi istikrarsızlaştırmakla suçlamasına neden olmuştur (Cuzdan & Koca, 2021, s. 437). 2000 yılına gelindiğinde İsrail'in 1982'den beri işgal ettiği Lübnan topraklarından çekilmesiyle, Birleşik Devletler ve Suriye'nin de Lübnan'daki askeri varlığını sonlandırmasına yönelik talepler de dile getirilmeye başlanmıştır (Özkoç, 2006, s. 310). Böylece İran'ın Lübnan üzerindeki etkisi artmış ve Hizbullah ile olan ilişkileri daha da güçlenmiştir (Koç, 2020, s. 177). Ancak yine de 2006 yılında yaşanan savaş; Suriye'nin bölgesel bir aktör olarak rolünü ve Lübnan'daki olayları etkileme gücünü göstermiştir (Ayhan, 2023, s. 58). Açıkça belirtmek gerekirse Suriye'nin Hizbullah gibi vekil grupları destekleme kapasitesini ve İsrail'in bölgedeki etkisine karşı koyma istikrarını göstermiştir (Köse, 2006, s. 32). Ancak savaş esnasında, önemli diplomatik baskılarla karşı karşıya kaldığı ve İsrail'in Hizbullah'a karşı yürüttüğü askeri harekâtın

³⁵ Ayrıca bkz.

<https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N06/465/03/PDF/N0646503.pdf?OpenElement>

engellenememesi, Suriye'nin zayıf noktalarını ve sınırlarını da ortaya çıkarmıştır. Neticesinde 2006 Lübnan Savaşı'nın Suriye için çeşitli sonuçları olmuştur. Suriye'nin Hizbullah ile ittifakı güçlenmişse de İsrail ve ABD; İran ve Suriye'nin Hizbullah'ı destekleyerek bir vekâlet savaşı gerçekleştirdiğini iddia etmiştir (Bulut & Bulut, 2021 s. 108). Sonuç olarak, 2006 Lübnan-İsrail Savaşı'nın Lübnan sınırlarının ötesinde geniş kapsamlı sonuçları olmuştur. Savaş, Ortadoğu'daki bölgesel istikrarsızlaşmaya katkıda bulunmuş, Ortadoğu'da devam eden gerilimleri ve jeopolitik rekabeti artırmıştır (Duman, 2018, s. 142).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

2011 ARAP BAHARI SONRASI İRAN-İSRAİL İLİŞKİLERİ VE ORTADOĞU

2006 Lübnan İç Savaşı ile 2011 Arap Baharı arasında Ortadoğu'da özellikle Lübnan'da birçok önemli gelişme yaşanmıştır. Mayıs 2008'de Lübnan'da, Batı yanlısı hükümetin müttefikleri ile Hizbullah liderliğindeki muhalefet arasında silahlı çatışmalar doğrultusunda siyasi bir krizle karşı karşıya kalınmıştır (Atlıoğlu, 2008). Arap ülkeleri krizi çözmek adına duruma müdahale ederek Doha Antlaşması'nı imzalamışlardır (Bağlıoğlu, 2008, s. 34). Lübnan'ın daha önceki yıllarda başbakanlık görevini yapan Refik Hariri, 14 Şubat 2005'te Beyrut'ta kasten gerçekleşen bombalı bir suikastle birlikte öldürülmüştür (Atmaca, 2012, s. 67). Suikast, Lübnan'daki Suriye etkisinin sona ermesini talep eden Sedir Devrimi olarak bilinen yaygın protestoları ateşlemiştir (Cuzdan & Koca, 2021, s. 419). Hariri'nin yakın çalışma arkadaşı Fuad Sinyora'nın Başbakanlığında yeni hükümetin kurulmasının ardından gündeme gelen BM'nin, Hariri Suikastı'nı araştırması ve ardından bir uluslararası mahkeme kurma girişimleri Suriye ve Suriye yanlısı grupların yoğun tepkisini çekmiştir (Atmaca, 2012, s. 68). Bu olay siyasi gerilimleri artırmış ve Refik Hariri'nin 2005 yılında öldürülmesini soruşturmak üzere Birleşmiş Milletler çatısı altında Lübnan Özel Mahkemesi kurulmuştur.³⁶ Ülke içindeki gerilimler ve bölünmeler tırmanmaya devam etmiştir. Aynı zamanda 2009'da Lübnan'da parlamento seçimlerine gidilmiştir (Yamak & Diğerleri, 2020, s. 374). Lübnan topraklarında uzun süredir hâkimiyet kuran Suriye Devleti'nin 2005'te Lübnan'dan çekilmesinin ardından, Lübnan'ın iç politikasında Suriye taraftarı 8 Mart Bloku ve Suriye muhalifi 14 Mart Bloku adı verilen ittifak şekillenmeleri kurulmuştur (Ayhan, 2023, s. 52). 2009 seçim sonuçlarına göre Lübnan seçimlerini kazanan 14 Mart İttifakı olmuştur (Köse, 2006, s. 12). Batılı ülkeler tarafından desteklenen 14 Mart İttifakı parlamentoda seçimi kazansa da, Hizbullah ve müttefiklerini temsil eden kişi sayısı artmıştır. Suriye 2005'te Lübnan'dan çekildikten sonra Lübnan'da siyasi

³⁶ Ayrıca bkz.

<https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-53815585>

bağımsızlığın artmasına ve Lübnan'ın siyasi dinamiklerini yeniden şekillendirmesine neden olmuştur (Ayhan, 2023, s. 53). Özellikle Hizbullah; bu dönemde ve sonrasında, Lübnan'daki siyasi etkinliğini artırmıştır. Lübnan parlamentosunda sandalye kazanmış ve ulusal siyasette önemli bir rol oynayarak ülkenin güç yapısında etkili bir aktör haline gelmiştir (Ayhan, 2009, s. 50).

2010'un sonlarından başlayıp 2011'e kadar devam eden, topluca Arap Baharı olarak bilinen, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'ya yayılan bir protesto ve ayaklanma dalgası yaşanmıştır (Karakaya & Çelik, 2021, s. 159). Tunus'ta Aralık 2010 protestolarının Kuzey Afrika ve Orta Doğu'yu kasıp kavuran geniş bir kitle hareketlerine evrilerek bazı devletlerde uzun süredir iktidarını devam ettiren liderlerin iktidardan düşürmesi, İsrail ve bölgede yer alan diğer devletlerin tahmin edebileceği bir gelişme değildi (Cankara, 2021, s. 5659). Bu popüler hareketler dizisi; Tunus, Mısır, Libya, Yemen ve Suriye gibi ülkelerde siyasi reform, sosyal adalet ve otoriter yönetime son verme arayışı sebebiyle meydana gelmiştir (Demirtaş, 2014, s. 13).

Arap Baharı, Aralık 2010'da Tunus'ta protestoların patlak vermesiyle başlamış ve sonunda Ocak 2011'de Cumhurbaşkanı Zeynel Abidin Bin Ali'nin devrilmesiyle sonuçlanmıştır.³⁷ Tunus devrimi, diğer Arap ülkelerindeki ayaklanmaların bir öncüsü olmuştur. Tunus'taki olaylardan esinlenen Mısır'da Ocak 2011'de yaklaşık otuz yıldır iktidarda olan Cumhurbaşkanı Hüsnü Mübarek'in görevden alınması talebiyle kitlesel protestolar gerçekleştirilmiştir (Bekaroğlu & Kurt, 2015, s. 4). Protestolar Ortadoğu'da, Şubat 2011'de Mübarek'in istifasıyla doruğa ulaşmıştır.³⁸ Bu gelişmeler doğrultusunda Arap Baharı diğer ülkelerde de büyük ayaklanmalara ve çatışmalara sahne olmuştur. Libya'da, uzun süredir diktatör olan Muammer Kaddafi'nin devrilmesiyle sonuçlanan bir iç savaş yaşanmıştır (Erdurmaz, 2013, s. 49). Yemen, bir iç savaşa yol açan uzun süreli bir güç mücadelesiyle karşı karşıya kalmıştır. Suriye, bölgeyi şekillendirmeye devam eden yıkıcı bir iç savaşa sürüklenmiştir.

³⁷ Ayrıca bkz.

<https://www.indyturk.com/node/295466/arap-bahar%C4%B1-10-ya%C5%9F%C4%B1nda-mert-i%C5%9Fi-gibi-tunusun-da-bir-ba%C5%9Far%C4%B1-hikayesi-yok>

³⁸ Ayrıca bkz.

https://www.insamer.com/tr/misir-kriz-raporu-bir-darbenin-muhasebesi_443.html

2006 Lübnan İç Savaşı ile 2011 Arap Baharı arasında dönemde yaşanan bu gelişmeler; Ortadoğu'daki siyasi ittifakları yeniden şekillendirerek, mevcut güç yapılarına meydan okuyarak ve bugün bölgeyi etkilemeye devam eden çatışmaları tetikleyerek Ortadoğu'ya önemli değişikliklere sebep olmuştur.

3.1. Arap Baharı

Arap Baharı, 2010'un sonlarında başlayıp 2011'e ve sonrasına kadar devam eden, Arap dünyasının çeşitli ülkelerinde meydana gelen bir dizi demokrasi yanlısı ayaklanma ve siyasi protesto sonucunda meydana gelmiştir (Mencütek & Diğerleri, 2015, s. 2). Arap Baharı'yla ilgili bu konuya dair önemli bir soru sormak gerekmektedir. İnsanlar sokaklara çıkarak içinde buldukları baskıcı otoriter rejimlere karşı ayaklanmaları, Arap Baharı süreciyle beraber kırılan suskunluk sarmalı neden o zamana kadar beklemiştir?³⁹ Zaten Ortadoğu 100 yılı aşkın bir süreçte; devletleşme, bağımsızlaşma ve egemenleşme süreciyle ilgili sorunlar yaşamıştır (Coşgun & Zarplı, 2015, s. 194). Bir anda neden Arap devletleri Aralık 2010'da ayaklanmış ve bu hareket bir halk zincirine dönüşerek Arap Baharı olarak tanımlanmıştır? Tunus, Yemen, Cezayir, Libya, Irak, Bahreyn, Mısır ve İran gibi Ortadoğu'da ve Kuzey Afrika'da yer alan ülkelerde yaşanan işsizlik, enflasyon, sosyal refahın olmayışı, siyasi anlamda yozlaşma, gıda eksikliği, düşünce özgürlüğünün yokluğu ve yolsuzluk sorunları Arap dünyasındaki protesto hareketlerinin artmasına ve giderek yayılmasına neden olmuştur (Dede, 2011). Dolayısıyla Arap toplumundaki bu aydınlanma, bir bahar olarak adlandırılmıştır.

Arap Baharı'yla birlikte Ortadoğu'nun en önemli meselelerinden biri olan İsrail-Filistin sorunu dahi uluslararası gündemden düşmüş ve İsrail, artık Ortadoğu'da bölgesel istikrarsızlığa neden olan devletlerden biri olarak görülmemeye başlamıştır (Cankara, 2021). Birçok Arap ülkesi; siyasi özgürlükleri kısıtlayan, muhalefeti bastıran ve sivil özgürlükleri sınırlayan uzun süredir devam eden otoriter rejimler tarafından yönetilmiştir (Akbaş, 2012, s. 54). Bu baskıcı rejimlere yönelik hayal kırıklığı ve öfke, halk ayaklanmalarına yol açmıştır. Aynı zamanda o dönemde birçok Arap ülkesinde;

³⁹ Arap Baharı'ndaki suskunluk sarmalı için ayrıca bkz.

https://www.researchgate.net/profile/Onur-Taydas-2/publication/295073298_Suskunluk_Sarmali_Kurami_Baglaminda_Toplumsal_Hareketler_ve_Sosyal_Medya/links/56c6c93608ae03b93ddb1325/Suskunluk-Sarmali-Kurami-Baglaminda-Toplumsal-Hareketler-ve-Sosyal-Medya.pdf

https://www.researchgate.net/profile/Onur-Taydas-2/publication/295073298_Suskunluk_Sarmali_Kurami_Baglaminda_Toplumsal_Hareketler_ve_Sosyal_Medya/links/56c6c93608ae03b93ddb1325/Suskunluk-Sarmali-Kurami-Baglaminda-Toplumsal-Hareketler-ve-Sosyal-Medya.pdf

yüksek işsizlik oranları, enflasyonun artması, gelir eşitsizliği ve yolsuzluk yaygın bir şekilde yaşanmıştır (Erduramaz, 2013, s. 45). Bu ekonomik zorluklar, Arap ülkelerinde gençlere yönelik fırsatların yaratılmamasıyla birlikte toplumun rejimlere yönelik hoşnutsuzluğunu körüklemiş ve protestolar için verimli bir ortam sağlamıştır (Buzkıran & Kutbay, 2013, s. 149). Özellikle sosyal medya platformlarının ortaya çıkışı ve internete erişimin artması, Arap Baharı'nda çok önemli bir rol oynamıştır (Tarkowski, 2011). Sosyal ağlar, birey ve toplum olgusunun algısını değiştirdiği bir aşamaya gelmiştir (Kırık, 2012, s. 89). Bu teknolojiler, geleneksel devlet kontrolündeki medyayı atlayarak ve hükümet baskısının bilgi ve görüntülerinin küresel bir izleyici kitlesine yayılmasını kolaylaştırarak protestoları organize etmek ve harekete geçirmek için bir platform sağlamıştır. Dolayısıyla medya, Arap Baharı'nda önemli bir araç olarak kullanılmıştır.

Arap Baharı; bir sokak satıcısı olan Mohamed Bouazizi'nin kendini yakmasının ardından Aralık 2010'da Tunus'ta başlamıştır (Koçak, 2012, s. 24). Protestoların oldukça etkili olması sonucunda; Ocak 2011 tarihinde, Tunus Devlet Başkanı Zeynel Abidin Ben Ali istifa etmiştir (Kırık, 2012, s. 90). Tunus'taki protestolar; benzer sorunlar yaşayan ülkelerde domino etkisi göstererek yayılmıştır (Buzkıran & Kutbay, 2013, s. 149). Özellikle Tunus ve Mısır'daki gösteriler ve otoriter liderlerin devrilmesi, Libya, Yemen, Suriye ve Bahreyn gibi ülkelerde bir katalizör görevi görmüş ve benzeri yaşanacak hareketlere ilham vermiştir. Libya'da, Muammer Kaddafi rejimine karşı protestolar Şubat 2011'de başlayarak bir silahlı çatışmaya dönüşmüştür (Duman, 2022, s. 24). Uluslararası güçlerin desteğiyle, Libya'daki protestolar oldukça şiddetli yaşanmıştır. Muammer Kaddafi, isyancılar tarafından yakalanıp yargısı dahi olmadan idam edilmiştir (Buzkıran & Kutbay, 2013, s. 152). Libya'daki isyancılar sonunda Ekim 2011'de Kaddafi'yi devirmeyi başarmıştır. Yemen, 2011'in başlarında otuz yılı aşkın bir süredir iktidarda olan Cumhurbaşkanı Ali Abdullah Salih'in istifasını talep eden yaygın protestoların sahnesinde yer almıştır (Mercan, 2014, s. 22). Aylarca süren huzursuzluk ve bir iktidar geçiş anlaşmasının ardından Salih, Şubat 2012'de istifasını vermiştir. Suudi Arabistan, Kuveyt, Cezayir ve Irak gibi bölgedeki diğer ülkeler de, yukarıda bahsedilen ülkeler kadar büyük bir huzursuzluk yaşanmasa da, bu süre zarfı içerisinde farklı derecelerde protestolara ve huzursuzluklara tanıklık etmişlerdir.

Arap Baharı; rejimler ve liderler değiştikçe Suriyeli isyancıları da harekete geçirerek ülke çapındaki protestolar sonucunda kamuya ait olan malların hasar görmesine neden olmuştur (Buzkıran & Kutbay, 2013, s. 153). Suriye’de protestolar ilk olarak Mart 2011’de patlak vermiştir (Karkın & Yazıcı, 2015, s. 206). Protestolarda siyasi reformlar ve Devlet Başkanı Beşar Esad rejimine son verilmesi çağrısında bulunulmuştur (Gökçe, 2021, s. 36). Suriye’deki durum, çeşitli aktörlerin çatışmaya dâhil olduğu, bugüne kadar devam eden tam anlamıyla bir iç savaşa dönüşmüştür (zdemir, 2016, s. 83). Dolayısıyla Arap Baharı; birçok Ortadoğu ülkesinde siyasi istikrarsızlığa ve otoriter rejimlerin yıkılmasıyla birlikte bir g boşluğuna neden olmuştur (Koraltan, 2016, s. 35). Suriye ve Yemen gibi ülkelerde uzun yıllar boyunca devam eden g mücadeleleri ve çatışmalar aynı zamanda insani kayıpların yaşanmasına da neden olmuştur (Yılmaz, 2020, s. 26). Özellikle Arap Baharı’ndan sonra; Sünni-şii çatışmaları derinleşmiş, İşlamcı hareketler Ortadoğu’da artmaya başlamış, hatta Müslüman Kardeşler Mısır’da, ordu darbe gerçekleştirinceye kadar kısa süreliğine iktidara gelmiştir. İşlamcı partiler, birçok Ortadoğu ülkesinde siyasi nüfuz kazanmıştır. (Bingöl, 2013, s. 36- 39). Dolayısıyla bu durum, uluslararası toplumun endişelenmesine yol açmıştır.

3.1.1. İşan Perspektifinden Arap Baharı

Ağrılıklı olarak şii Müslüman bir ülke olan İşan, Arap Baharı ‘na kendi jeopolitik çıkarları ve başta Suudi Arabistan olmak üzere bölgedeki Sünni oğunluklu ülkelerle rekabet etme perspektifinden bakmıştır (Kılıç, 2020, s. 114). İşan hükümeti başlangıçta Arap toplumundaki ayaklanmaları, nüfuz etkisini ve devrimci ideolojisini ilerletmek için potansiyel bir fırsat olarak görmüş ve değerlendirmiştir. Öncelikli olarak Arap devrim hamlelerine tepki vermeyen İşan, Tahrir Meydanı’nda Amerikan yandaşı Hsn Mübarek’e karşı gerçekleştirilen ayaklanmayı İşlam Devrimi’nin bir uzantısı olarak göstermeye çalışmıştır (şen, 2012, s. 100). Dolayısıyla İşan, Arap Baharı’nı 1979’daki kendi İşlam Devrimlerinin bir yansıması olarak görmüş ve Arap Baharı’nı bir ‘İşlami Uyanış’ olarak nitelendirmiştir (Cankara, 2021, s.5666). 2010 yılı sonlarında Ortadoğu’da yaşanan ve "Arap Baharı" olarak adlandırılan bir sürecin başlangıcında

Tunus, Mısır, Yemen ve Bahreyn'deki tüm rejim-karşıtı ayaklanmaları “Batı-destekli yönetimlere karşı İslami bir uyanış olarak yorumlayan Tahran yönetimi, bu ülkelerdeki devrimci protestoları destekleyen bir tutum benimsemiştir (George, 2012). Hatta Arap Baharı'nın bölgede benzer düşüncelere sahip olan Şii hükümetlerin ortaya çıkmasına yol açacağını ümit etmiştir.

Arap Baharı'ndaki protestoların giderek diğer Arap devletlerine sıçraması İran'ın Batı karşıtlığını artırmıştır (Oğuzlu, 2011, s. 14). Sünni bir monarşi tarafından yönetilen Şii yoğunluklu bir nüfusa sahip olan Bahreyn'deki ayaklanmalar, İran için özel bir zorluk teşkil etmiştir. İran hükümeti, Bahreynli yetkilileri protestoları bastırmakla eleştirmiş, aynı zamanda Şii muhalif grupları destekleyerek Bahreyn'in iç işlerine karışmakla suçlanmıştır (Kocatepe, 2017, s. 86). Mart 2011 yılında Körfez İşbirliği Konseyi çerçevesinde Bahreyn'e düzenlenen bir askeri müdahale, Saddam Hüseyin'den sonraki süreçte Körfez'deki egemenliğini sağlamlaştıran İran'ın Şii nüfusunun lehine sonuç verecek şekilde toplumsal uyum yoluyla Körfez'de yeni güç alanlarının ve manipülasyon faaliyetlerinin önlenmesi ve statükonun korunması gayesini taşımıştır (Şen, 2012, s. 104). İran ile Suudi Arabistan arasındaki rekabet, Arap Baharı sırasında özellikle Bahreyn ve Suriye gibi ülkeler üzerinde artmıştır. 1979'daki İslam Devrimi'nden sonra geliştirilen Velayet-i Fakih doktrinine göre Irak, Yemen, Suudi Arabistan ve Bahreyn gibi ülkelerde yaşayan Şii'lerin, İran'ın dini liderliğine bağlılık göstermeleri istenmiştir (Çırakoğlu, 2017, s. 103). Dolayısıyla Bahreyn'deki protestolar sonucunda Suudi Arabistan; Şii liderliğindeki bir hükümetin İran'la daha yakın işbirliği yapacağından endişe etmiş ve İran'a karşı Şii çoğunluğun önderliğindeki protestoları bastırma konusunda, iktidardaki Sünni monarşiyi desteklemiştir (Kocatepe, 2017, s. 86). Arap Baharı'nda Suudi Arabistan ve İran, İran'ın Şii temelli bölgesel nüfuzunu yayma isteğine karşı gerginlik yaşamıştır. Yemen'de Husiler'i (İran'a ideolojik ve dini en yakın grup) ve Suriye'de Esad rejimini destekleyerek bölgedeki nüfuzunu güçlendirmenin yanı sıra bölgenin şekil almasında etkin bir rol oynamıştır (Çırakoğlu, 2017, s. 102). Suudi Arabistan; Suriye'de İran'a karşı avanta sağlamak ve Tahran hükümetini kontrol altına almak amacıyla Beşar Esad rejimine muhalif olan isyancılara destek vermiştir (Koç, 2020, s. 251). İran ise Suriye ve Irak gibi ülkelerdeki Şii toplulukları desteklemeye odaklanmıştır.

Arap Baharı süreci içerisinde İran ve Suudi Arabistan arasındaki ilişki; derin bir bölgesel ve jeopolitik rekabete damgasını vurmuştur (İnat, 2016, s. 19). İran ve Suudi Arabistan, Ortadoğu'da İslam'ın farklı mezheplerini temsil eden ve farklı jeopolitik çıkarlara sahip olan iki büyük bölgesel gücü oluşturmuştur. İran ağırlıklı olarak Şii Müslümanlar, Suudi Arabistan ise Sünni İslam'ı takip etmiştir (Tarik, 2019, s. 76) Arap Baharı, her iki ülkeye de etkilerini artırma ve ortaya çıkan siyasi ortamı kendi lehlerine çevirme fırsatı yaratmıştır. Suudi Arabistan, İran'ın bölgede daha güçlü bir yer edinmemesi için Sünni liderliğindeki hükümetleri desteklemiş ve İran'la potansiyel bağları olan hareketlere karşı çıkmıştır (Torabi, 2012, s. 109). İran ise Arap Baharı'ndaki Şii toplulukları destekleyerek Bahreyn, Irak, Lübnan ve Suriye gibi ülkelerde Şii liderliğindeki hükümetleri güçlendirmeye çalışmıştır (Akdoğan, 2012, s. 472). Dahası İran, Suriye aracılığıyla nüfuzunu Lübnan'a ulaştırmış, Hizbullah ve Hamas ile Suriye üzerinden ilişki kurmuş ve böylelikle Körfez'deki tarihi ve stratejik öneminin yanı sıra Ortadoğu siyasetinin en temel meselelerinde önemli bir siyasi aktör olmuştur (Şen, 2012, s. 107). Öte yandan sınırlı siyasi özgürlüklere ve muhafazakâr bir monarşi yönetimi anlayışına sahip olan Suudi Arabistan, Arap Baharı'nı kendi istikrarı ve bölgesel çıkarları için potansiyel bir tehdit olarak algılamıştır. (Akdoğan, 2012, s. 467). Hatta protesto dalgasının kendi ülke sınırları içerisinde benzer siyasi reform taleplerine ilham verebileceğinden ve potansiyel olarak iktidardaki monarşinin otoritesine meydan okunabileceğinden endişe duymuştur (Efegil, 2013, s. 110). İran ile Suudi Arabistan arasındaki rekabet ve vekâlet savaşları; Ortadoğu'daki mezhepsel gerilimleri körükleyerek bölgedeki mevcut bölünmeleri şiddetlenmesine yol açmıştır (Kılıç, 2020, s. 115). Ayrıca, Arap Baharı'ndan etkilenen çeşitli ülkelerdeki çatışmaları çözme ve ayaklanmalara barışçıl çözümler bulma çabalarını da karmaşık hale getirmiştir. Netice itibarıyla, Arap Baharı sırasında İran ve Suudi Arabistan arasındaki ilişki; rekabet, jeopolitik manevralar ve bölgedeki muhalif gruplara destek verilmesi ile karakterize edilmiştir (Kılıç, 2020, s. 114). Bu rekabet bugün Ortadoğu'nun dinamiklerini şekillendirmeye devam etmektedir.

İran'ın Arap Baharı'nı yorumlama şekli, Yemen ve Suriye'deki çatışmaların artmasıyla birlikte gelişim göstermeye başlamıştır. İran, Suriye'de Beşar Esad hükümetini

destekleyerek Suriye'yi İsrail ve Batı nüfuzuna karşı bölgesel stratejisinde önemli bir müttefik ve temel taşı olarak görmüştür (Kocatepe, 2017, s. 79). Suriye ayaklanmasını varoluşsal bir tehdit olarak görmüş ve isyanı bastırmak için askeri ve mali yardım sağlayarak Esad rejimini aktif olarak desteklemiştir (Sinkaya, 2011, s. 40). Benzer şekilde İran Yemen'de, hükümete karşı savaşan Husi isyancılarına destek vermiştir. İran'ın Husiler'i desteklemesi; Yemen hükümetini destekleyen Arap devletlerinden oluşan bir koalisyona liderlik eden Suudi Arabistan ile bölgesel rekabetinin bir parçasını oluşturmuştur (İnat, 2016, s. 31). Yemen'deki çatışma, İran ile Suudi Arabistan arasındaki mezhep ayrımını daha da derinleşmesine yol açmıştır.

Arap Baharı döneminde İran, İsrail'e yönelik politikalarını ise uzun süredir devam eden tutumundaki tutarlılığı ile korumuştur. İran, tarihsel olarak İsrail'i sesli bir şekilde eleştirerek İsrail'in bölgedeki politikalarına güçlü bir şekilde karşı çıktığını ifade etmiştir. Ayrıca İran'ın Lübnan'da Hizbullah ve Gazze Şeridi'nde Hamas gibi İsrail karşıtı gruplara destek vermesi Arap Baharı'nda aynı tutarlılıkta devam etmiştir (Tür, 2015, s. 90). İran'ın Hizbullah Hamas ve Suriye'yle birlikte sergilemiş olduğu Batı karşıtlığı, İsrail ve ABD'ye yönelik politikalarında son derece mühim bir koz haline gelmiştir (Şen, 2012, s. 107). Genel olarak İran, herhangi bir bölgede nüfuz sağlayabilmek ve politikalarını rahat şekilde uygulayabilmek için kargaşa ortamına ihtiyaç duymakta, şartlar olgunlaştıkça da bölgeye direkt müdahil olarak Hizbullah başta olmak üzere destek verdiği örgütler ve müttefiklerinin de yardımıyla bölgesel amaçlarını gerçekleştirmeye çalışmaktadır (Çırakoğlu, 2017, s. 100). İran için bu Şii gruplar, İsrail'e karşı "Direniş Ekseni" nin bir parçası olmuştur (Akdoğan, 2012, s. 478). Öte yandan İran Arap Baharı'nı, bölgedeki nüfuzunu genişletmek ve Batı destekli rejimlerin egemen olduğu statükoya meydan okumak için uygun bir ortam olarak değerlendirmiştir (Çırakoğlu, 2017, s. 103). İran hükümeti, Batılı güçleri sözde müdahaleleri ve çifte standartlarıyla eleştirirken, kendisini uluslararası topluma karşı Filistin davasının ve Arap Baharı hareketlerinin destekçisi olarak resmetmiştir (Uygur, 2012, s. 23).

Sonuç olarak; Arap Baharı öncelikle Arap ülkelerindeki iç dinamiklere odaklanmış ve protestocuların birincil şikâyetlerinin ve taleplerinin; temel insani haklar, yolsuzluk ve

sosyo-ekonomik konularla ilgili olduğunu vurgulayan bir süreç olmuştur. (Erdurmaz, 2013, s. 45). Arap Baharı, öncelikle İsrail karşıtı duygular tarafından yönlendirilmemiş veya İsrail-Filistin çatışmasını ele almayı amaçlamamıştır. Bu nedenle, İran'ın İsrail'e yönelik politikaları tutarlı kalırken, Arap Baharı İran ile İsrail arasındaki dinamikleri önemli ölçüde değişmesine neden olmamıştır (Cankara, 2021, s. 5666).

3.1.2. İsrail Perspektifinden Arap Baharı

Camp David'de başlayan süreçle birlikte İsrail en azından kademeli olarak Mısır'la var olan meselelerini çözmüş, ilk defa bir Arap Devleti tarafından olarak varlığının kabul edilmesini, hatta Mısır'ın İsrail'e karşı bir tehdit olmaktan çıkmasını sağlamışken İsrail, Arap Baharı'nda sınırlı yerel ittifaklarını kaybetme korkusuna kapılmıştır (Cankara, 2021, s. 5659). Dolayısıyla İsrail, bölgesel istikrar ve güvenlik tehditlerine ilişkin endişeleri nedeniyle Arap Baharı'ndaki gelişmeleri yakından takip etmiştir. Arap toplumundaki protestolar; birçok Arap devletinde uzun süredir devam eden otokratik rejimlerin çökmesine yol açmış ve otorite boşlukları yaratmıştır (Can, 2020, s. 29). Dolayısıyla Ortadoğu'daki radikalleşme, siyasi istikrarsızlık ve terörizm riskini artmıştır (Yılmaz, 2020, s. 13). Böylece İsrail, özellikle İslamcı grupların potansiyel yükselişinden veya İran'ın bölgedeki etkisinin güçlenmesinden endişe etmeye başlamıştır (Bingöl, 2013, s. 39). İsrail'in endişesi; eski müttefiklerinden yeni düşmanlar edinmesi, bilinen düşmanlarının ortadan kaybolarak bildiği düşmanlarının yerine yeni, beklenmedik düşmanlarının gelmesi ihtimali olmuştur (Byman, 2011, s. 127). Çünkü İsrail Ortadoğu'da demokrasiyle yönetilen tek devlet olduğu imajını vermiştir (Cankara, 2021, s. 5661). Netenyahu, Arap Baharı'na karşı söylemlerini dile getirirken İsrail'in demokratik rejimini sık sık vurgulamıştır (Kökçam, 2019, s. 41). Ortadoğu'da kalıcı bir barışın sağlanamamasını, demokratik yönetimlerin olmayışı olarak açıklamıştır. Ancak İsrail, özellikle 11 Eylül'den sonra her ne kadar demokratikleşme sürecini desteklese de Arap devletlerinin bir dönüşüme uğradığı takdirde rejiminin zarar görme ihtimalinden endişe duymuştur (Bingöl, 2013, s. 38).

İsrail'in Arap Baharı'nın başlangıcında gelişmeleri yakından takip etme politikası, bölgede özellikle İslami grupların etkinliğinin artmasıyla birlikte değişiklik göstermiştir. Mısır'da bir anda rejim değişikliğine gidilmesi ve Ürdün'de protestoların giderek

şiddetlenmesi İsrail'in giderek tedirgin olmasına neden olmuştur (Cankara, 2021, s. 5663). Çünkü İsrail, Arap Baharı'nda Mısır ve Ürdün ile barış anlaşmalarını sürdürmüştür. Öte yandan Arap Baharı'ndan kısa bir süre önce Lübnan'da Hizbullah'ın desteğiyle birlikte yeni hükümet kurulmuştur. İsrail, bu olay sonrasında ve Arap Baharı esnasında demokratikleştirilme sürecini, bir güvenlik krizi olarak yorumlamıştır (Zacharia, 2011).

3 Temmuz 2013 tarihinde Mısırlı General Abdulfettah el-Sisi liderliğindeki bir darbeyle Muhammed Mursi'nin iktidarının sona erdirilmesiyle Müslüman Kardeşler statüsünü kaybetmiş ve Suriye'deki kaos ortamı bir iç savaşa sürüklenerek uluslararası toplumun bundan sonra İsrail'i Ortadoğu'daki istikrarsızlığı yaratan bir devlet olarak görmeyip aynı zamanda Ortadoğu'dan bahsedildiğinde Filistin mücadelesinden değil de Arap Baharı'nda yaşanan olaylardan söz edilmeye başlanmıştır (Cankara, 2021, s. 5666). Mısır'daki geçiş, Mısır'ın gelecekte belirleyeceği yönü ve İsrail-Mısır ilişkileriyle ilgili tutumu hakkında İsrail'in kaygıları oluşmaya başlamıştır ancak yine de temkinli bir yaklaşım sürdürerek istikrarlı ve demokratik bir Mısır'ı desteklediğini ifade etmiştir (Göngen, 2014, s. 11-12). Öte yandan Suriye'de bir iç savaş yaşanmaya başlamasıyla birlikte artık İsrail, uluslararası toplum tarafından Ortadoğu'da istikrarsızlığa neden olan bir aktör olarak görülmemeye başlanmıştır. Ayrıca uluslararası gündemden Ortadoğu'daki İsrail-Filistin mücadelesi düşmüş, yerini Arap Baharı almıştır. Böylece İsrail-Filistin arasında kalıcı bir barış sağlanması, bölgenin en önemli sorunlarından biri olmaktan çıkmıştır (Gire, 2016, s. 52). Dolayısıyla iki tarafında birbirine yönelik politikaları ve stratejiler, İsrail'de Filistin'le kalıcı barış sağlamak isteyen partilerin rolünün artması, Hamas ve El-Fetih'in bölünmüşlüğü gibi konular gündemin dışında kalmıştır (Cankara, 2021, s.1).

İsrail, artan huzursuzluk potansiyeli ve bunun İsrail-Filistin ilişkileri üzerindeki olumsuz bir etki yaratacağını düşünse de Arap Baharı, İsrail-Filistin dinamiğinde önemli değişikliklere yol açmamıştır (Pratt, 2013, s. 31). İsrail, İran'ın bölgesel emelleri hakkındaki ortak endişeleri nedeniyle, başta Körfez İşbirliği Konseyi üyeleri dâhil olmak üzere birçok Körfez ülkesiyle gizli ve resmi olmayan anlaşmalar imzalamıştır (Koç, 2020, s. 251). Arap Baharı sırasında İsrail, bölgedeki istikrarı ve kendi güvenliği

üzerindeki etkileri anlamaya çalışarak yaşanan gelişmeleri izlemeyi tercih etmiştir. Ayrıca 1979 yılından itibaren İsrail'in Ortadoğu bölgesinde algılamış olduğu temel kaygılarından biri; Arap Baharı'nı kendi lehine olacak şekilde değerlendiren İran'ın giderek bölge güçlü ve etkili olmaya başlamış olmasıdır (Tür, 2015, s. 90).

3.2. 2011 Suriye İç Savaşı

Suriye'de özellikle Hafız Esad döneminde Baas rejimiyle başlayan otokratik bir yönetim anlayışı politik baskıların yaşanmasına neden olmuştur. 1963 darbesinden sonra Baas Partisi Suriye'de tek resmi parti olarak faaliyet göstermiştir (Özdemir, 2016, s. 85). Bu durum, Suriye'de güçlü bir muhalefet yaratmıştır. Hafız Esad döneminde “Şam Baharı” adı verilen hareket olmak üzere çeşitli gruplardan muhalif sesler yükselmeye başlamıştır (Landis & Pace, 2007, s. 47). Suriye'deki muhalefetin başını çeken en önemli muhalif grup Müslüman Kardeşler, Hafız Esad'ın yıllarca politik baskılarına maruz kalmış ve bu muhalefet Suriye'den ihraç edilme kararıyla karşı karşıya kalmıştır (Gökçe, 2021, s. 44). Arap Baharı'ndan sonra, *Damascus Spring* adı verilen Şam Baharı'nda halkın biriktirdiği talepler, son 30 yılın baskıcı rejiminden ziyade daha ılımlı ve daha demokrasi kurallarını içeren bir rejime geçişi ihtiva etmiştir (Kuzu, 2019, s. 28). Hafız Esad döneminde “Şam Baharı” adı verilen hareket olmak üzere çeşitli gruplardan muhalif sesler yükselmeye başlamıştır (Landis & Pace, 2007, s. 47). Benzer şekilde Hafız Esad'dan sonra 2000 yılı itibariyle iktidara gelen oğul Beşar Esad; siyasi muhalefetin bastırın, insan hakları ve özgürlüklerini kısıtlayan otoriter bir rejim olmaya devam etmiştir (Acar, 2013, s. 132). Dolayısıyla Suriye'de bulunan rejim muhalifleri, giderek Esad yönetiminden hoşnutsuz ve şikâyetçi olmaya başlamıştır. Ancak muhalif grupların her biri Esad yönetimi tarafından sert bir şekilde bastırılmıştır (Gökçe, 2021, s. 38). Bu durum muhalif grupların radikalleşmesine ve çatışmanın daha da tırmanmasına yol açmıştır (Akkan & Aksu, 2023, s. 172). Güvenlik güçleri tarafından aşırı güç kullanımı, keyfi tutuklamalar ve işkence muhalefetin öfkesini körüklemiş ve silahlı bir isyanın başlamasına neden olmuştur (Atacan, 2014, s. 111). Arap Baharı'nın Ortadoğu'da beklenmedik bir etki yaratmasıyla birlikte Suriye'deki muhalefet bastırılmamaya başlamıştır. Esad rejimi, Suriye'de hızla yayılmaya başlayan protestoların önüne geçememiştir.

Suriye İç Savaşı'nda Esad rejimi; kimyasal silah kullanımı, işkence etme, keyfi tutuklamalar ve insani müdahaleyle ilgili konularda uluslararası toplum tarafından insan hakları ihlali yaptığı gerekçesiyle suçlanmış ve kınanmıştır (Kökçam, 2019, s. 79). Güvenlik güçleri ayırt etmeksizin veya yasa dışı olarak cinayetlere ve siyasi kayıplara neden olmakla birlikte mahkûmlara da işkence yapmıştır (Özdemir, 2016, s. 92). Esad rejiminin bu uygulamaları, Suriye'deki insani krize katkıda bulunmuş, Suriye'de önemli sayıda sivil kayıplar ve yerinden edilmeler yaşanmıştır. Uluslararası kınamaya rağmen Esad, başta Rusya ve İran olmak üzere belirli ülkelerden desteğini almayı başarmıştır (Scheller, 2012). Süleymani'nin 24 Temmuz 2015 tarihinde Moskova'ya gerçekleştirdiği gizli ziyaretin ardından Eylül 2015 itibariyle Rusya'nın da savaşa müdahil olması, İran destekli Şii milislerin sahadaki etkinliğinin artmasında kayda değer bir ivme yaratmıştır (Okalan & İşyar, 2023, s. 26). Rusya ve İran, Esad'ın güçlerini destekleyerek Suriye'deki isyancı grupları ve muhalif güçleri bastırmak için askeri yardım göndermiştir (Çağlar Hekimoğlu, 2021, s. 1444). Suriye'deki iç savaş ortamı, İran'ın yıllardır bölgede uyguladığı vekâlet stratejisi kapsamında mezhepsel bir propaganda ile seferber ettiği milis gruplar üzerinden etki artırabileceği yeni bir nüfuz alanını teşkil etmiştir (Okalan & İşyar, 2023, s. 30). İran'ın Şii yoğunluklu bir devlet olması, Suriye'yi desteklemesindeki ana unsurlardan biri olmuştur. Çünkü Esad yönetimi, Şii İslam'ın bir kolu olan Alevi mezhebine bağlı olmuştur (Orhan, 2011, s. 11). Dolayısıyla Esad yönetiminin Alevilerle kurduğu yakın ilişkiler ve diğer mezheplerin Aleviler'in kayırıldığını düşünmesi, karmaşık bir ittifaklar zincirine ve mezhepsel gerilimleri körüklenmesine neden olmuştur. Böylece Cumhurbaşkanı Beşar Esad'a yönelik ayaklanmalar sırasında Sünni ve Alevi mezhepleri arasında var olan farklılıklar giderek hız kazanmıştır (Kuzu, 2019, s. 23).

Suriye iç savaşının bir sonucu olarak Irak Şam İslam Devleti (İŞİD-DEAŞ) Örgütü, Demokratik Birlik Partisi (PKK-PYD), El Nusra Cephesi, El Kaide gibi terör örgütleri farklı talepleri olan çeşitli gruplar tarafından desteklenerek kurulmuştur (Tatlı & Ağır, 2020, s. 44). İŞİD, Beşar Esad liderliğindeki Suriye hükümeti ile çeşitli isyancı gruplar arasındaki çatışmanın yarattığı güç boşluğundan ve istikrarsızlıktan yararlanmışır (Arıkan, 2017). 2014 yılında İŞİD, Suriye'deki topraklar üzerindeki kontrolünü,

özellikle Rakka da dâhil olmak üzere ülkenin doğu kesimine doğru genişletmiştir (Öner & Acun, 2014, s. 3). IŞİD'in temel amacı, Irak ve Suriye'de olduğu gibi doğalgaz ve petrol bulunduran devletleri kontrol altına almak ve istikrarsızlık yaşayan devletlerdeki düzenin yeniden tesis edilmesini sağlamaktır (Tatlı & Ağır, 2020, s. 50). Dolayısıyla IŞİD, önemli mali kaynakları ve silahları biriktirerek stratejik yerleri, petrol sahalarını ve altyapıyı ele geçirmek için Suriye'deki istikrarsızlık durumundan yararlanmışır (Kerman & Efegil, 2017, s. 164). IŞİD'in toprak kazanımları hem Suriye'nin hem de Irak'ın istikrarını tehdit etmiştir. Ayrıca IŞİD'in yükselişi, uluslararası toplumun dikkatini çekmiş ve 2014 yılında ABD liderliğinde bir koalisyonun kurulmasına yol açmıştır. IŞİD karşıtı koalisyona gelince, ABD Esad hükümeti karşıtı isyancıları silahlandırarak uluslararası koalisyonun 2014'ten beri DEAŞ hedeflerini bombalamasına liderlik etmiştir (Aljazeera, 2018). Çok sayıda Arap ve Batılı ülkenin yer aldığı koalisyon, hem Suriye hem de Irak'taki IŞİD hedeflerine hava saldırıları düzenlemiştir (Çağlar & Aksu, 2019, s. 532). Kürt liderliğindeki Suriye Demokratik Güçleri, Suriye'de IŞİD'e karşı mücadelede de önemli bir ortak haline gelmiştir (Kerman & Efegil, 2017, s. 177). Suriye İç Savaşı'nın bölge üzerindeki yansımalarından biri olarak İran, Rusya, Türkiye, Suudi Arabistan ve ABD gibi ülkeler, kaotik bir jeopolitik manzaraya yol açan farklı grupları desteklemeye başlamıştır. Rusya, başta ABD, İngiltere ve Fransa olmak üzere diğer Batı ülkeleri ve İran'ı destekleyen vekil güçler ve çeşitli aktörler bölgeye konuşularak etkin bir rol oynamıştır (Tatlı & Ağır, 2020, s. 44).

Mart 2011'de tarih sahnesinde yer alan Suriye iç savaşında kilit bir figür olarak, ordudan ayrılan ve isyancılara katılmak için silahlanan askerleri, devletin halkına karşı tavrının bir ifadesi olarak 2011'de ilk silahlı isyancı grup olan Özgür Suriye Ordusu'nu kurmuştur (Kuzu, 2019, s. 32). Türkiye savaş esnasında tıpkı Özgür Suriye Ordusu (ÖSO) gibi çeşitli Suriyeli muhalif gruplara ve diğer isyancı grupları da destekleyerek onlara askeri, mali ve lojistik destek sağlamıştır (Kadioğlu, 2020, s. 2181-2182). Öte yandan Türkiye, mülteci akını ve Kürt grupların Güney sınırında izleyeceği politik hamlelerden endişe duymuştur. Sınır güvenliğini sağlamak ve Kürt grupların kontrolü ele geçirmesini önlemeye çalışmıştır. Türkiye de bölgesinde önemli bir aktör olarak özellikle 24 Ağustos 2016'da başlattığı Fırat Kalkanı Harekâtı ile askeri güç kullanarak hem kendi güvenliğini koruma hem de Suriye iç savaşında bir sınır komşusu olarak

oynadığı rolün ağırlığını arttırmak üzere hamleler yapmıştır (Bayraktar, 2019, s. 1). Ayrıca terör örgütlerine karşı da politik hamlelerde bulunmuştur. Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK), 20 Ocak 2018 tarihinde yaptığı açıklama ile “Suriye’nin kuzeybatısında Afrin bölgesinde PKK/KCK/PYD-YPG ve IŞİD’e (Türkiye’de DEAŞ olarak da bilinen) mensup teröristleri etkisiz hale getirmek amacıyla” Zeytin Dalı Harekâtı adıyla bir askeri operasyon başlatmıştır (Bayraktar, 2019, s. 2). Öte yandan Suriyeli mültecilere ve ülke içinde yerinden edilmiş kişilere insani yardım sağlamış, milyonlarca Suriyeli mülteciyi sınırları içinde barındırmış ve temel ihtiyaçlarını karşılama konularında aktif olarak yer almıştır (AFAD, 2014, s. 4). ABD, Suriye’de IŞİD’e karşı mücadelede ön saflarda yer alan Kürt liderliğindeki bir ittifak olan Suriye Demokratik Güçleri’ne silah ve askeri eğitim alanında destek sağlamıştır (Gibbons-Neff & Diğerleri, 2017). Ayrıca Suriye’deki IŞİD mevzilerine yönelik hava saldırıları düzenlemiş ve bölgedeki DEAŞ varlığının geriletilmesi ve ortadan kaldırılması için çalışmalar yürütmüştür (Çağlar & Aksu, 2019, s. 532). Öte yandan El Kaide bağlantılı diğer terör grupları da ABD’nin hedefi olmuştur. ABD, savaşa kara kuvvetlerini dâhil etme konusunda temkinli davranarak öncelikle yerel müttefikleri desteklemeye odaklanmıştır. Bir yandan da çatışmaya siyasi bir çözüm çağrısında bulunmuş ve Cenevre Barış Görüşmeleri de dâhil olmak üzere diplomatik çabalarda bulunmuştur (Aksoy, 2021, s. 105).

30.05.2012-22.01.2014 tarihleri arasında İsviçre’nin Cenevre şehrinde Suriye’nin geleceği konusunda gerçekleştirilen toplantılara bile davet edilmeyen Tahran yönetimi, kendi kontrolündeki Şii milislerin bölgede başarılarının da etkisiyle 2015 Kasım’ında yapılan Viyana toplantısına çağırılmıştır (Kuzu, 2019). Ancak Moskova yönetimi için durum farklı olmuştur. Cenevre müzakereleri, Moskova ve Şam hükümetleri tarafından ciddiye alınmamıştır (Tatlı & Ağır, 2020, s. 46). Rusya, Suriye İç Savaşı’nda Beşar Esad liderliğindeki Suriye hükümetinin önemli bir müttefiki haline gelmiştir (Dilek, 2017, s. 75). Rusya Suriye hükümetinin ve Suriye’deki kendi konumunu güçlendirmek için hava desteği, topçu ve danışmanlar da dâhil olmak üzere kapsamlı askeri destek sağlamıştır (Harunoğulları, 2021, s. 51). Rusya, askeri müdahalesinin bir parçası olarak başta IŞİD ve El Kaide bağlantılı terörist grupları hedef aldığını iddia etmiştir. Ancak Rusya’nın sivilleri ve ılımlı muhalif grupları hedef aldığına dair iddialar ortaya

atılmıştır. Dolayısıyla Tıpkı ABD gibi Rusya da Suriye'deki kaos ortamına siyasi bir çözüm bulmak amacıyla diplomatik çabalarda aktif bir rol oynamıştır (Aksoy, 2021, s. 105). Müzakereleri ve ateşkesleri kolaylaştırmayı amaçlayan Astana süreci gibi girişimlerde Türkiye ve İran da dâhil olmak üzere diğer aktörlerle yakın işbirliği kurarak mücadele etmiştir. Nihayetinde 20 Aralık 2016 yılında İran, Türkiye ve Rusya'yla Astana sürecini başlatan Moskova Deklarasyonu'nu kabul etmiştir (Sinkaya, 2017, s. 55).

Sonuç olarak iç savaş sonrasında Suriye'de, çok sayıda tarihi ve arkeolojik yapılar çatışmalar sırasında ciddi şekilde hasar görmüş veya yok edilmiştir.⁴⁰ Halep, Palmyra ve daha pek çok antik kent, yalnızca Suriye'ye değil, bir bütün olarak insanlığa ait paha biçilmez kültürel mirasın kaybına yol açan büyük hasar görmüştür. Milyonlarca Suriyelinin yerinden edilmesinin dünya çapında mülteci krizlerine yol açmıştır (Bozkurt, 2018, s. 62). Suriye ekonomisi, ticaretin aksamasıyla savaştan ciddi bir şekilde etkilenmiş, Suriye'deki işsizlik ve enflasyon oranı da artmıştır (Salmaşur, 2020, s. 88). Suriye'deki savaş uluslararası ilişkilerde aktörler arasındaki ilişkilerin gerilmesine ve bir çözüm bulmaya yönelik diplomatik çabalar için zorluklar yaratmıştır. Uluslararası aktörler tarafından çok sayıda barış süreci ve müzakere girişiminde bulunulmuştur (Zartman & Touval, 2007, s. 39) Ancak kapsamlı ve kalıcı bir çözüm bulma konusunda zorlanılmıştır. Bu da Suriye halkının çektiği ıstırapın uzamasına neden olmuştur. Suriye İç Savaşı'nın sonuçlarının çok yönlü ve birbiriyle bağlantılı olduğunu, bu durumun Suriye'de ve Ortadoğu bölgesinde uzun vadeli etkileri olan bir krize dönüştüğünü belirtmek son derece önemlidir.

3.2.1. Suriye İç Savaşı'nda İran ve Hizbullah'ın Rolü

İran, 2011'de patlak veren Suriye İç Savaşı'nda Suriye'ye destek vermiş ve savaş sırasında en etkili aktörlerden biri olmuştur. İran'ın Suriye İç Savaşı'na dâhil olması, öncelikle bölgesel ve jeopolitik çıkarları tarafından bir motive kaynağı oluşturmuştur (Polat & Kaya, 2022, s. 5). Savaş esnasında İran Devrim Muhafızları Kolordusu

⁴⁰ Ayrıca bkz.

https://www.insamer.com/tr/suriye-ic-savasinda-yok-olan-kulturel-miras-ve-uluslararasi-hukuk_376.html

(IRGC), Suriye silahlı kuvvetlerine askeri danışmanlar, eğitim ve teçhizat sağlayarak çok önemli Beşar Esad rejiminin muhalif güçlere karşı koymasını ve ülkenin kilit bölgeleri üzerinde kontrolü sürdürmesini sağlamıştır (Okalan & İşyar, 2023, s. 17). İran'ın Suriye'de tugaylar şeklinde 15 farklı milis grubunun olduğu söylenmektedir. 2016'da İran Devrim Muhafızları Ordu Komutanı Şii hilali stratejisi kapsamında bölgede görev yapmak üzere 200.000 silahlı milis gücü yetiştirdiklerini açıklamıştır (Kuzu, 2019, s. 43). Esad rejimi, Dera merkezli sivil protestoların ülke geneline yayılmasını bastıramamış ve Suriye'de bir iç savaş yaşanmıştır (Özdemir, 2016, s. 83). Böylece İran; Suriye'ye Şii milis güçlerini göndermiş ve Suriye İç Savaşı aynı zamanda mezhepsel bir çatışmaya evrilmiştir (Korkmaz, 2015, s. 40).

İran, Beşar Esad liderliğindeki Suriye rejimini destekleyerek bölgedeki önemli bir müttefiki olan Suriye ile ittifakını Suriye İç Savaşı'nda güçlendirmiştir. Bu durum, İran'ın gücünü yansıtmaya ve nüfuzunu Akdeniz bölgesi boyunca genişletmesine, rakip bölgesel güçlere karşı konumunu güçlendirmesine olanak tanımıştır (Kökçam, 2019, s. 45). Şii yerleşimlerin özellikle Irak ve Lübnan sınır bölgeleri ile Şam ve çevresinde yoğunlaştırılması, Tahran-Akdeniz karayolu bağlantısını sağlayan hattın kontrolünün garanti altına alınmasına hizmet etmiştir (Okalan & İşyar, 2023, s. 29). Öte yandan İran'ın savaşa dâhil olmasında; Suudi Arabistan ve Türkiye gibi bölgesel rakiplerinin etkisine meydan okuması ve Akdeniz'de bir güç oluşturma düşüncesi etkili olmuştur (Dersan Orhan, 2016, s. 96). Ayrıca Suriye İç Savaşı İran'a; Ortadoğu bölgesindeki etkinliği artırmak, Suudi Arabistan ve İsrail gibi bölgesel rakiplerine karşı mücadele etmek için bir geçit sağlamıştır. Suriye, İran'ın İsrail'e karşı "direniş ekseninde" hayati bir bağlantı görevi görmüştür (Sinkaya, 2015, s. 48). İran; Suriye üzerinden Hizbullah'a silah transferi yapılması için Suriye'de bir kanal oluşturarak İran'ın bölgedeki düşmanlarına karşı güç göstermesini sağlamıştır (Bilgetürk, 2018, s. 403). İran Suriye'ye yalnızca Alevi kimliğinden dolayı destek vermemiştir. İran'ın ABD, İsrail ve bölgedeki Sünni blok karşısında direniş cephesine liderlik eden pozisyonunun korunmasında ve Doğu Akdeniz'e ulaşma stratejisinin sürdürülmesinde kritik öneme sahip olan bölgesel vekil gücü Lübnanlı Hizbullah ile bağlantısını Irak ve Suriye üzerinden gerçekleştirdiği hesaba katılmalıdır (Okalan & İşyar, 2023, s. 16). Dolayısıyla İran; Suriye rejimini destekleyerek İsrail'e karşı stratejik bir derinlik

yaratmaya ve potansiyel olarak İsrail sınırlarına daha yakın yerlerde daha güçlü bir askeri varlık kurmaya çalışmıştır. Bu da İran'ın İsrail üzerinde baskı kurmasına ve bir çatışma durumunda caydırıcılık kapasitesini artırmasına olanak tanımıştır. Yaklaşık 8 yıldır süren Suriye iç savaşı, Esad yönetimine Rusya ve İran'ın askeri ve ekonomik desteği ve ABD'den Türkiye'ye, Fransa ve Katar'a kadar muhalif güçlere verilen çeşitli boyutlarda destekler ile bir vekâlet savaşı hâlini almıştır (Kuzu, 2019, s. 39).

Suriye İç Savaşı, ağırlıklı olarak Sünni muhalefetin Alevi liderliğindeki Esad hükümetine karşı savaşıyla büyük ölçüde mezhepsel bir boyut kazanmıştır (Akkan & Aksu, 2023, s. 156). İran, Alevi Esad rejimini destekleyerek, Sünni İslamcı grupların yükselişini ve etkilerinin bölgeye seyretilmesini engellemeye çalışmıştır (Kocatepe, 2017, s. 75). Suriye ordusunun silahlı muhalifler karşısında zayıf kalması üzerine rejime bağlı milis güçleri ortaya çıktı. İran'ın desteği ile bir taraftan Seyyide Zeyneb türbesinin savunulması adına farklı ülkelerden Şii milisler seferber edilirken, diğer taraftan çoğunluğu Suriyeli Alevilerden oluşan 'Milli Savunma Güçleri' oluşturuldu (Sinkaya, 2017, s. 55). İran, Esad hükümetinin yanında savaşmak için çeşitli vekil Şii milisleri seferber etmiştir. Suriye İç Savaşı'nda İran'ın desteklediği en önde gelen vekil güç, Lübnan merkezli bir Şii militan grubu olan Hizbullah olmuştur (Ayhan, 2023, s. 53). Hizbullah özellikle Lübnan ve Şam sınırına yakın bölgelerde, Suriye'deki muharebe operasyonlarına aktif olarak katılmıştır (Kazdal, 2018). Bu strateji aynı zamanda Lübnan'daki Şii toplulukları korumaya ve Sünni cihatçı gruplara karşı savunucu imajını göstermeye hizmet etmiştir. Böylece İran, Hizbullah üzerinden Suriye'deki etkisini güçlendirmiş ve gücünü sınırlarının ötesine taşımıştır (Okalan & İşyar, 2023, s. 20). İran'ın iç savaş sırasında uyguladığı politikalarında mezhepsel faktörler etkili olsa da, İran'ın hedefleri mezhepsel çıkarlarının ötesine geçmiştir.

Hizbullah; Suriye İç Savaşı'ndaki gidişatı Esad rejiminin lehine çevirmiştir (Özay, 2019, s. 136). Hizbullah ayrıca; 2013 yılının ikinci yarısında Şam ve Humus 'ta yürütülen saldırı operasyonlarıyla eş zamanlı olarak, Halep'in kuzeyindeki Şii çoğunluklu Nubul ve Zehra köylerini çevreleyen bölgelerde de askeri varlığını artırmış ve rejimin kuzeydeki Menah Hava Üssü'ne erişiminin sağlanmasına katkıda bulunmuştur (Okalan & İşyar, 2023, s. 21). Hizbullah yıllarca İsrail'le Lübnan

topraklarında verdiği mücadeleden edindiği deneyim sonucunda, Suriye İç Savaşı'ndaki taktiklerini şekillendirmiştir. Hizbullah isyancı güçlere karşı koymak için vur-kaç saldırıları, pusular ve yer altı tünel ağları gibi gerilla savaşı stratejilerini kullanmıştır.⁴¹ Bu yaklaşım, Hizbullah'ın çatışmanın değişken doğasına uyum sağlamasına ve çeşitli muhalif gruplara karşı dirençli olmasını sağlamıştır. Suriye İç Savaşı'nda Hizbullah, Suriye'deki müdahalesini çevreleyen anlatıyı şekillendirmek için medyayı ve propagandayı aktif olarak kullanmıştır (Lewitt, 2007, s. 14). Al-Manar TV gibi Hizbullah'ın medya kuruluşları; Hizbullah'ın Şii inancının savunucusu olduğunu ve terörizme karşı koruyucu olduğunu tasvir etmiştir (Giritli, 1995, s. 85). Medyanın kullanılmasıyla muhalefet gruplarının güvenilirliğini baltalarken, Lübnan içinde ve Ortadoğu'daki Şii toplulukların güvenilirliği artmıştır.

Hizbullah, başta İran ve Rusya olmak üzere Suriye çatışmasına dâhil olan diğer aktörlerle stratejik ittifaklar kurmuştur (Çağlar & Aksu, 2019, s. 530). İran, Hizbullah'a mali ve askeri destek sağlarken, 2015 yılında Rusya, Suriye'ye askeri müdahalede bulunarak Esad rejiminin savaş alanındaki konumunu güçlendirmeye yardımcı olmuştur (Harunoğulları, 2021, s. 51). Rusya, müdahale etmesindeki başlıca nedenlerini terörle mücadele ve Suriye'deki durumu istikrara kavuşturma ihtiyacı olarak göstermiştir (Pickles, 2015). Rusya, Esad rejimine silahlar ve Birleşmiş Milletler'de diplomatik koruma dâhil olmak üzere kapsamlı askeri ve diplomatik destek sağlamıştır. Rusya'nın desteğini alan İran, BM Güvenlik Konseyi'nin Suriye'nin aleyhine olacak bir karar almasını engellemiştir (Sinkaya, 2017, s. 55). Hem Hizbullah'ın hem de Rusya'nın Esad rejimini desteklemesine rağmen işbölümü konusunda farklılaşmışlardır. Rusya'nın birincil müdahalesi, Suriye hükümet güçlerine hava desteği sağlayan, isyancı gruplara ve IŞİD'e karşı hava saldırıları düzenleyen askeri operasyonlar aracılığıyla olmuştur (Tellal, 2015, s. 1047). Ancak İran'ın kara kuvvetlerinin ve Rusya'nın hava kuvvetlerinin desteği olmadan rejimin hangi derecede askeri güce sahip olabileceği sorusu anlaşılır bir şekilde tartışmalıdır (Kuzu, 2019, s. 29). İran destekli Hizbullah'ın rolü ise daha çok kara operasyonları üzerinden olmuştur. Hizbullah'ın savaş deneyimi ve taktikleri, özellikle şehir savaşlarında Suriye ordusu için değerli olmuştur. Bu ittifaklar, Hizbullah'ın koordinasyondan, istihbarat paylaşımından ve gelişmiş silahlara

⁴¹ Ayrıca bkz.

<http://www.thetower.org/4814oc-hezbollah-cements-control-of-lebanon-with-beirut-drug-raids/>

erişimden yararlanmasını sağlayarak Suriye'deki askeri yeteneklerinin daha da gelişmesini sağlamıştır (Çalışkan Polat, 2013) Ancak Hizbullah'ın Suriye'ye müdahalesi; Esad rejiminin topraklarını geri kazanmasına yardımcı olurken, aynı zamanda kaynaklarını zorlamış ve onu özellikle Sünni çoğunluklu devletler ve İsrail ile bölgesel rekabete maruz bırakmıştır.

3.2.2 Suriye İç Savaşı'nda İsrail'in Rolü

Suriye İç Savaşı, tarih sahnesinde kendini göstermeye başladığında İsrail, yaşanan gelişmelerden endişe duymuştur. IŞİD'in bölgedeki varlığı, isyancıların bölgedeki bazı yerlerde gücü elinde bulundurması ve buradaki konuşlanmalarına eşlik eden İran-Hizbullah bağlantısı nedeniyle İsrail bir sonraki adımın nasıl şekilleneceğini ön görmeye çalışmıştır (Cankara, 2021, s. 5667). Dolayısıyla İsrail, iç savaşın nereye sürükleneceğine dair rasyonel bir hesaplama çalışmaları yürütmüştür. İsrail'in Esad rejimine karşı muhalif grupları desteklemesi durumunda, Suriye'nin parçalanabilme ihtimalini değerlendirmiştir. Öte yandan İsrail, bölgede güçlü bir Suriye Devleti'nin var olması ihtimaline karşı, Suriye'nin güçsüz ve başka ülkelere bağımlı olacak bir mikro devlete bölünme ihtimali durumunda hangi ortamın oluşacağını hesap etmiştir. Suriye'nin mikro bir devlete bölünmesi olasılığında İsrail, hemen yanı başında radikal Sünni örgütlerin tıpkı IŞİD gibi Suriye'de yönetimi ele geçireceği ihtimalinden endişe duymuştur. Bu senaryonun, hem kendisi hem de o dönemde yakın ilişkiler kurduğu Ürdün'e bir tehdit oluşturacağını düşünmüştür. Suriye'deki güçlü ve etkin bir isyancı örgüt olan Müslüman Kardeşler'in iktidara gelmesinden Beşar Esad'ın siyasi sistemi kontrol etmesinin daha akıllıca olacağına inanan Ariel Şaron "bilinen düşman" olarak bir tanımlama yapmıştır (Azoulay, 2013). Dolayısıyla İsrail, Arap Baharı'nın başlangıcında ve Suriye İç Savaşı'nda aynı ifade üzerinden stratejilerini geliştirmiştir. İsrail politika elitlerinin bir kısmı "tanınan düşman" olarak nitelendirdikleri Esad rejiminin varlığını sürdürmesi yönünde politika izlemişlerdir (Kökçam, 2019, s. IV). Esad, Suriye'de radikal veya aşırılık yanlısı bir rejim kurmaktan ziyade İsrail tarafından kabul edilebilir bir rejim olarak analiz edilmiştir. Suriye'de savaş esnasında kimyasal savaş başlığı, gelişmiş füze sistemleri ve Scud füzeleri vardır. İsrail, Suriye'nin gelişmiş olan karadan havaya füze sistemlerini, SCUD füzelerini bununla birlikte kimyasal savaş

başlıklarını da göz önüne aldığında, Beşar Esad'ın iktidarda kalmasının daha az zarar vereceğini düşünmüştür (Cankara, 2021, s. 5668).

İsrail yenilediği Suriye politikasında; Suriye'de bulunan Hizbullah ve Kudüs Gücü örgütlerinin Suriye'de kurmaya çalıştığı askeri kuruluşları imha etmek, Hizbullah'a silah sevkiyatında bulunan İran'ın sevkiyat güzergâhını engellemek aynı zamanda Golan Tepeleri üzerinde yeniden hâkimiyet kurmak isteyen Esad rejiminin hamlelerini işlevsizleştirmek amacıyla bölgedeki isyancıları desteklemişse de bunu uluslararası kamuoyunun bilgisi olmadan yapmıştır (Cankara, 2021, s. 5676). İsrail için bölgesel bir rakibi olan İran'ın Suriye'de nüfuzunu artırması ve Suriye'de Alevi bir rejimin inşa edilmesi İsrail'in analizleri sonucunda olumsuz bir senaryo niteliği taşımıştır (Kuzu, 2021, s. 166). Dolayısıyla İsrail, sınıra yakın bir bölgede bir Dürzî devletin kurulması olasılığını değerlendirmeye başlamıştır. İsrail'in bu olasılığı değerlendirmesinin nedeni Dürzî nüfusun, Golan Tepeleri'nde yoğunlukta bulunmuş olmasıdır. Ayrıca mikro bir Dürzî devletin kurulmasıyla Ürdün ve İsrail arasında bir tampon bölge oluşması ihtimalini de değerlendirmiştir. Ancak Golan Tepeleri'nde yaşayan Dürzî nüfusun, İsrail'e bölgesel bir tehdit oluşturacağını düşünmüş ve onlara yardım etmiştir (The Times of Israel, 2015). İsrail'in Suriye İç Savaşı'na dâhil olmasındaki en önemli unsur, Golan Tepeleri'nin Suriye İç Savaşı boyunca güvenli halde tutmak istemiş olmasıdır (Süvari & Salihi, 2022, s. 94). Çatışma yoğunlaştıkça, Özgür Suriye Ordusu ve cihatçı gruplar da dâhil olmak üzere muhalif gruplar, Golan Tepeleri'nin bazı kısımlarına ve Güney Suriye'ye kadar ilerlemiştir.⁴² İsrail kamuoyu Golan Tepeleri'nin hemen yanında ki bu Dürzi köyünü koruma konusunda isteksiz davranmıştır (Kökçam, 2019, s. 72). Bu gruplar, Esad rejimine karşı saldırılar başlatmak ve potansiyel olarak İsrail'e sızmak için bölgenin stratejik avantajlarını kullanmaya çalışmıştır. Öte yandan savaştan kaçan Suriyeli sığınmacıların Golan Tepeleri'ne doğru ilerlemesi, zaten İsrail ve Suriye arasında 1967'den beri tartışmalı olan bu bölgenin İsrail tarafından radikal ve aşırılık yanlısı grupların eline geçmesinden endişe duyulmuştur (Cankara, 2021, s. 5669). Golan Tepelerinde yaşayan Dürzîler, uzun yıllar Suriye ile birleşme talebinde

⁴² Ayrıca bkz.

<https://www.al-monitor.com/tr/contents/articles/originals/2017/04/syria-south-opposition-defection-army-israel.html>

bulunmuştur.⁴³ Bennett konuşmasında Golan'daki İsrail nüfusunun büyüklüğünü ikiye katlama sözü vermiştir; şu anda yaklaşık 20.000 olan bu sayı, Suriye'ye sadakatini sık sık ifade eden Dürzi Arap topluluğunun nüfusuna neredeyse eşittir (Williams, 2021). Dolayısıyla Suriye İç Savaşı'nın yarattığı istikrarsızlık ve savaşın Golan Tepeleri 'ne kadar uzanması, İsrail'in Suriyeli sığınmacıları bir tehdit olarak algılamasına neden olmuştur.

İsrail son çare olarak askeri taktiklerine başvurmuştur. İsrail, 2012 yılında Suriye'den Golan Tepeleri'ne havan mermisi attığını bildirerek, Esad rejiminin yönetimindeki Suriye Ordusu'na tank atışı yapmıştır.⁴⁴ Suriye Ordusu'nun tampon bölge oluşturan Golan Tepesi'ne gerçekleştirdiği askeri hamlesi uluslararası toplumun endişe duymasına neden olmuştur (Cankara, 2021, s. 5670). Daha sonraki yıllarda Suriye'den Golan Tepeleri'ne havan topları fırlatılmıştır. Aynı zamanda Suriye tanklarındaki askerler boşaltılarak sahaya ulaşım sağlanmıştır. Bunun karşılığında İsrail de Birleşmiş Milletler'e resmi bir şikâyette bulunarak yapılan ihlaller nedeniyle yanıtı kalmayacaklarını ifade etmiştir (Sherwood, 2012).

Suriye İç Savaşı'nda çatışmaların süreklilik göstermesinin bir sonucu olarak 2013'te Suriye sınırlarından İsrail sınırlarına ateş açılmıştır (Kökçam, 2019, s. 46). Aynı yıl Esad rejimi, Hizbullah'ın televizyon kanalı olan Al-Manar TV'de bir açıklama yaparak; İsrail tarafından işgal edilen Golan geri alınması konusunda Suriye halkının baskı yaptığını ifade etmiştir.⁴⁵ Esad'a bu kez yanıt, Suriye'deki durum kötüleşirken Esad'ı Golan Tepeleri'ndeki durumu bozmaması konusunda uyarın İsrail Genelkurmay Başkanı Beni Gantz'dan gelmiştir (Cankara, 2021, s. 5670). Suriye ve İsrail'in tampon bölgesini oluşturan Golan Tepeleri'nde yaşanan çatışmalar arttıkça İsrail'in Suriye'ye olan politik hamleleri değişim göstermeye başlamıştır (Fisk, 2016). İsrail o dönem bir açıklamada bulunmasa da İsrail'in güvenliğini korumak için Golan Tepeleri'nde önlemler almaya başlamıştır. İsrail'in o dönemki Golan Tepeleri çıkışı, Suriye'de devam

⁴³ Ayrıca bkz.

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/golanli-durzi-araplar-ana-vatanlarına-baglanmak-istiyor/906691>

⁴⁴ Ayrıca bkz.

<https://www.aljazeera.com.tr/haber/suriyeye-uyari-atesi>

⁴⁵ Ayrıca bkz.

https://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/05/130531_esad_almanar

eden iç savaştan yararlanma hamlesi olarak değerlendirilirken, Netanyahu da bu konuda aradığı uluslararası desteği bulamamıştır (AA, 2019). Ancak mücadele etmeye devam etmiş ve Netanyahu hükümeti aldığı önlemler doğrultusunda bazı politik hamlelerde bulunmuştur. İsrail, silahlı bir insansız hava aracını Golan Tepelerinde düşürmüş ve 2016 yılından itibaren İran ile Şii gruplar arasındaki silah sevkiyatının önüne geçmeye çalışmıştır (Mersinoğlu, 2019).

Hizbullah için Suriye yalnızca İran ile bağlantısını sağlayan önemli bir geçiş noktası olmayıp, ayrıca örgütün İsrail karşısındaki askeri kapasitesinin sürdürülebilirliği bakımından önemli olan çok sayıda askeri eğitim kampları ve silah depolarının bulunduğu bir güvenli bölgeyi temsil etmiştir (Okalan & İşyar, 2023, s. 20). Hizbullah'ın Suriye'deki aktif rolünün giderek artması üzerine İsrail, Hizbullah'ın düşmanca duruşu, İsrail karşıtı söylemi ve askeri müdahaleleri nedeniyle Hizbullah'ı önemli bir güvenlik tehdidi olarak görmeye devam etmiştir (Kökçam, 2019, s. 47). İsrail gelişmiş silahların; Suriye'den Lübnan'daki Hizbullah'a transferini, (Elhan, 2019, s. 12) Golan Tepeleri üzerinden engellemeye çalışmıştır.⁴⁶ İsrail, Hizbullah tarafından silah nakli için kullanıldığını düşündüğü tüm silah üretim tesislerini ve transfer yollarını hedef alarak Suriye içinde hava saldırıları düzenlemiştir. Hizbullah ve diğer İran destekli Şii milis grupların güneyde -özellikle de Golan Tepeleri 'nin bulunduğu sınır bölgelerinde- artan varlığının Tel-Aviv yönetiminde yarattığı güvenlik endişesi ise, İsrail'in Suriye'deki İran destekli milislere ait mevzilere hava saldırıları düzenlemeye başlamasına yol açmıştır (Okalan & İşyar, 2023, s. 26). Bu saldırılar, Hizbullah'ın askeri müdahalelerini azaltmayı ve silahlara erişimini engellemeyi amaçlamıştır. İsrail Suriye İç Savaşı'nın ilk beş yılında her ne kadar tarafsızlığıyla tutum sergilediğini ifade etse de; İran ile Hizbullah'ın silah ticaretinde bulunmasını, Suriye topraklarına Rusya'nın bir hava savunma füzesi olan S-300'ü konuşlandırmasını ayrıca İslamcı aşırılık yanlısı örgütlerin Suriye'nin devlet tarafından yönetilen teknolojik silah sistemleriyle kitle imha silahlarını ele geçirmesi olasılığını göz önüne aldığında; Suriye'de Esad rejiminin kalıcı olmasını tercih etmiştir (Cankara, 2021, s. 5671). Çünkü Suriye'de bir otorite boşluğu yaşanması durumunda, İran'ın Suriye'de nüfuzunu artırmasını istememiştir.

⁴⁶ Ayrıca bkz.

<https://www.jpost.com/opinion/preemption-has-always-been-part-of-israels-military-doctrine-612377>

İsrail, Esad rejiminin Golan Tepeleri'ni geri alma ihtimaline yönelik muhalifleri destekleyerek bölgedeki güvenliğini sağlamaya çalışmıştır (Özden, 2022). Golan Tepeleri'nin statüsü uluslararası bir anlaşmazlık konusu olmaya devam etmiştir. Çoğu ülke Golan Tepeleri'ni Suriye toprağı olarak görmekte ve BM Güvenlik Konseyi kararlarına dayanan müzakere edilmiş bir çözümü desteklemiştir. (Çınar, 2021, s. 20). Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, "İsrail'in Golan Tepeleri'ndeki egemenlik iddiaları yok hükmündedir" açıklamasında bulunmuş, Arap Birliği ile İslam İşbirliği Teşkilatı da Netanyahu'nun açıklamalarına tepki göstermiştir (AA, 2019). Golan Tepeleri, Suriye İç Savaşı esnasında çeşitli isyancı gruplar, Suriye hükümeti ve stratejik önemi nedeniyle Golan Tepeleri'ndeki kontrolü sağlamak adına dış aktörlerin de dâhil olduğu çekişmeli bir bölge haline gelmiştir (Çetintaş & Sönmez, 2023, s. 88). İsrail'e göre ise İran, Suriye iç savaşı boyunca Şam yönetimine verdiği destek karşılığında, İsrail'in işgal altında tuttuğu Golan Tepeleri yakınlarında askeri üs, Suriye'nin Akdeniz kıyısında da deniz üssü elde etmeyi planlamaktadır (Yüksel, 2019, s. 91). Dolayısıyla İsrail'in izlediği stratejilerin temelini; ulusal güvenlik kaygısı, Suriye çatışmasının bölgesel dinamikleri ve özellikle Hizbullah ile İran arasında yıllardır süren rekabet gibi faktörler etkili olmuştur.

Özetlemek gerekirse Suriye İç Savaşı'nın İsrail için artan güvenlik endişeleri, sınırlarına yakın İran nüfuzunun genişlemesi, insani kriz ve aşırılık yanlısı grupların potansiyel yükselişi dâhil olmak üzere geniş kapsamlı sonuçları olmuştur. İsrail çatışmadan etkilenen Suriye halkına sınırlı insani yardım sağlarken güvenlik çıkarlarını korumak için önlemler almıştır (Kökçam, 2019, s. 46). Suriye'deki durum İsrail'in tutumlarındaki değişkenliğini korumaya devam etmektedir.

3.3 2015 İran Nükleer Anlaşması

İran'ın nükleer çalışmaları özellikle Humeyni'nin 1980-1988 İran-İrak Savaşı'ndan sonra, insanlığa bir fayda sağlamadığı düşüncesiyle durdurulmuştur (Demir, 2018). Bununla birlikte devrimden hemen sonra yaşanan İran-İrak Savaşı esnasında İran'daki nükleer tesislerin çoğu Irak tarafından bombalanmıştır (Köse, 2008, s. 20). Uygulanan ABD ambargosu sebebiyle modern silahları tedarik edemeyen İran, Irak'a karşı

taktiksel bir hamlede bulunamamış böylece nükleer silaha sahip olmanın caydırıcı bir unsur olduğu kanaatine varmıştır (Yüksel, 2019, s. 36). Bu yüzden 1989 yılında Cumhurbaşkanı Haşimi Rafsancani'nin girişimiyle nükleer çalışmalar süreci yeniden canlandırılmaya çalışılmıştır (Oruç, 2015, s. 488). İran-İrak Savaşı'nda hasar gören nükleer tesislerin onarımı için Almanya, Hindistan ve Çin gibi ülkelerle görüşmeler düzenlense de ABD'nin bu ülkelere baskı uygulaması üzerine nükleer tesislerin onarımı tamamlanamamıştır (Jane, 2017, s. 273). 8 Ocak 1995 yılında İran ile Rusya arasında; "Nükleer İş Birliği Anlaşması" imzalanmış ve Rusya, İran'ın yanında yer aldığını tüm dünyaya göstermiştir (Kahraman, 2012, s. 50). Bu durum, özellikle 11 Eylül sonrasında yeniden biçimlenen ve caydırıcı politikalar izleyen ABD dış politikasını rahatsız etmiştir. Dolayısıyla İran da Rusya ve Çin ile yakınlaşmıştır (Kibaroglu, 2013, s. 3). ABD'nin Orta Asya ve Kafkasya'da etkinliğini artırma girişimleri karşısında İran, Rusya için stratejik bir ortak olmuştur. İran'ın jeopolitik konumu, Rusya'nın İran'la askeri ve nükleer alanda işbirliği yapmasına neden olmuştur (Akkoyunlu, 2007, s. 66). ABD'nin tüm tepkilerine karşı RF'nin Buşehr 'deki santralin yapımını tamamlaması, RF'nin ABD'den bağımsız bir güç olarak hareket ettiğini göstermesi açısından önemli olmuştur (Kahraman, 2012, s. 62).

ABD, ezeli rakibi olan Rusya'ya karşı İran'la nükleer bir işbirliği içerisinde olmasından dolayı baskı yapmış ve İran'ın nükleer silahlar bulundurduğuna dair ispatı olmayan istihbarat raporları yayınlamıştır (Hamzaoglu & Hoşfikirer, 2022, s. 554). Böylece Rusya ve İran arasındaki nükleer işbirliği çalışmalarını caydırmaya çalışmıştır. Ancak buna rağmen iki taraf arasındaki nükleer işbirliği 2002 yılına kadar herhangi bir BM denetimi olmadan devam etmiştir (Yeşiltaş, 2019, s. 3957). Ancak, 2002 yılında İran'ın gizli nükleer faaliyetleri gün yüzüne çıkmıştır (Gül & Karapınar, 2019, s. 280). 14 Ağustos 2002 tarihinde İran'daki İslami rejime muhalif olan Halkın Mücahitleri Örgütü'nün eski bir üyesinin Washington D.C.'de düzenlenen bir basın toplantısında İran'daki kaynaklara dayanarak yaptığı açıklamada, Natanz ve Arak'ta nükleer silah yapmaya yönelik gizli nükleer tesisler inşa edildiğini ileri sürmesi üzerine İran ile ABD, AB ve BM arasında sürecek olan nükleer kriz dönemi başlamıştır (Yalçın, 2015). 2003 yılında İran Cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi ülkesinin nükleer yakıt çevrimi çalışmaları yürüttüğünü açıklarken, UAEA Direktörü Baradey, İran'ın Natanz ve

Arak'taki çalışmalarını gizleyerek NPT'yi (Nükleer Silahların Yayılmasını Önleme Anlaşması) ihlal ettiğini belirtmiştir (Köse, 2018, s. 20). Bunun üzerine İran ile ABD, AB ve BM arasında 2015 İran Nükleer Anlaşması'na kadar bir nükleer kriz dönemi yaşanmıştır (Gül & Karapınar, 2019, s. 280). Öncelikli olarak Amerika Birleşik Devletleri ve Birleşmiş Milletler, İran'ın nükleer programını engellemeye çalışıp İran'ı 1970'te imzalanan NPT'nin (Nükleer Silahların Yayılmasının Önlenmesi Antlaşması) hükümlerine uymaya zorlamıştır. Bu baskıları reddeden İran'a, BM tarafından yaptırım uygulansa da İran nükleer çalışmalarına devam etmiştir. Nihayetinde 2015 yılına gelindiğinde anlaşmaya imza atan tarafların, niyetlerini belli eden bir çerçeve anlaşma imzalanmıştır.⁴⁷

Başta ABD ve İsrail olmak üzere bazı ülkeler, İran'ın nükleer silah üretme kapasitesine oldukça yaklaştığını iddia etmiştir.⁴⁸ Dolayısıyla BM üyesi ülkeler, İran'ın nükleer programını kısıtlamak ve İran yönetimini caydırmak amacıyla İran'a ekonomik yaptırımlarda bulunmuştur (Hacıoğlu, 2019, s. 128). İran, nükleer programının barışçıl olduğunu ileri sürse de yaptırımlardan kaçamamış ve bu ekonomik yaptırımlardan olumsuz etkilenmiştir. Yaklaşık üç yıl süren müzakereler sonucunda; İran yönetimi ile P5+1 ülkeleri olarak adlandırılan BM Güvenlik Konseyi'nin daimi üyeleri ABD, Rusya, Çin, İngiltere ve Fransa ile Almanya'nın yanı sıra Avrupa Birliği arasında Temmuz 2015'te müzakere yürütülmeye başlanmıştır.⁴⁹ Nihayetinde de 14 Temmuz 2015 tarihinde, nihai anlaşma olan Kapsamlı Ortak Eylem Planı (KOEP) üzerinde anlaşmaya varılmıştır (EEAS, 2015). KOEP; 20 Temmuz 2015 tarihinde BM Güvenlik Konseyi, 17 Eylül 2015 tarihinde ABD Kongresi ve 13 Ekim 2015 tarihinde İran Meclisi tarafından onaylamıştır (Gül & Karapınar, 2019, s. 88).

İran'a yönelik ekonomik yaptırımların kaldırılması, İran hükümetinin anlaşmayı kabul etmesi için teşvik etmiştir (Sinkaya, 2014, s. 23). P5+1 ülkeleri, Avrupa Birliği ile birlikte İran'la bir anlaşma müzakere etmek üzere bir araya gelerek, çok taraflı diplomasi etkinliğini ve ulusların karmaşık küresel sorunlar üzerinde birlikte çalışma

⁴⁷ Ayrıca bkz. https://edam.org.tr/wp-content/uploads/2017/02/EDAM_Iran_nukleer_anlasma.pdf

⁴⁸ Ayrıca bkz. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/duydu-bugune-iran-nukleer-anlasmasi/1139503>

⁴⁹ Ayrıca bkz. <https://tr.euronews.com/2018/08/25/iran-yeni-nukleer-santral-icin-rusya-ile-gorusmelere-basladi->

istekliliğini göstermiştir. İran Nükleer Anlaşması, İran ile P5+1 ülkeleri arasında İran'ın nükleer programıyla ilgili endişeleri gidermeyi ve programın barışçıl yapısını sağlamak amacıyla yapılmıştır (Şen, 2022). Yapılan anlaşmanın diğer bir amacı İran'ın nükleer silah geliştirmesini engellemek olmuştur. Anlaşmanın barışçıl kalmasını sağlamak için İran'ın nükleer programına önemli kısıtlamalar ve denetleme mekanizmaları getirmiştir (Ketenci, 2018, s. 76). Yeni BMGK kararı 10 yıl geçerli olacaktır.⁵⁰ Anlaşmada, İran nükleer tesislerini UAEA'nın denetimine açması ve nükleer faaliyetlerini sınırlandırması, bunun karşılığında İran'a uygulanan yaptırımlar kalkması ve İran'ın nükleer haklarının tanınması öngörülmüştür (Sinkaya, 2016, s. 4). Bu şeffaflık, İran'ın nükleer programının barışçıl doğası konusunda uluslararası toplumda güven oluşmasına yardımcı olmuştur. Böylece İran'ın nükleer hedeflerini dizginleyerek, küresel nükleer silahların yayılmasını önleme çabalarını artırmak hedeflenmiştir (Uzun, 2019, s. 252). Kapsamlı Ortak Eylem Planı (KOEP) olarak adlandırılan anlaşma ile İran'ın nükleer tesislerini uluslararası denetime açması ve nükleer faaliyetlerini belirli miktar ve sürelerle sınırlandırması karşılığında, nükleer ihtilaflar nedeniyle İran'a uygulanan BM, ABD ve AB yaptırımlarının kaldırılması ve İran'ın nükleer haklarının tanınması öngörülmüştür (Sinkaya, 2016, s. 2). Dolayısıyla daha önce uygulanan ekonomik ambargoların kaldırılmasıyla İran, petrol piyasasında görünür olmaya hak kazanmıştır. Öte yandan İran başka ülkelerde dondurulmuş olan varlıklarına erişme imkânına kavuşmuştur (Oruç, 2016, s. 490). Böylece İran'a bulunmuş olduğu zor durumdan çıkış yolları tanınmıştır. İran'ın anlaşmaya uyması durumunda BM; 10 yıl sonra yaptırım uygulamaya devam etmeyeceğini söylemiştir (Hamzaoğlu & Hoşfikirer, 2022, s. 560). Öte yandan ABD'de dondurulmuş olan İran kaynaklarından 2 milyar doların, 1983'te Beyrut'ta Amerikan askerlerine yapılan saldırıda İran'ın sorumluluğu olduğu gerekçesiyle saldırıda ölenlerin yakınlarına tazminat olarak verilmesi kararı almıştır (Sinkaya, 2016, s. 4).

İran, zenginleştirilmiş uranyum stokunu azaltmayı ve zenginleştirme seviyesini sınırlamayı kabul etmiştir. Uranyum zenginleştirme oranı 15 yıl boyunca yüzde 3,67'yi

⁵⁰ Nükleer anlaşma maddelerine ayrıca bkznz. <http://www.radikal.com.tr/dunya/iste-nukleer-anlasmanin-maddeleri-1397752/>, Erişim tarihi 12 Nisan 2023

geçmeyecektir.⁵¹ Anlaşma ayrıca İran'ın toplamda 15 yıl süreyle bu seviyenin üzerinde uranyum zenginleştirmeyeceğini de öngörmüştür (Jane, 2017, s. 297). İran'ın, Fordo nükleer tesisini bir teknolojik merkeze dönüştüreceğine, bu tesisteki santrifüjlerin izotop üretiminde kullanılacağına karar verilmiştir.⁵² Öte yandan, İran plütonyum üretimini önemli ölçüde azaltmak için Arak'ta yer alan ağır su reaktörünü yeniden tasarlamayı da kabul etmiştir.⁵³ Tahran yönetiminin gelecek 15 yıl içinde herhangi yeni bir ağır su reaktörü inşa etmeyeceğine,⁵⁴ Arak ağır su reaktöründe değişikliğe gideceğine karar verilmiştir. Değişiklikler, reaktörün yalnızca barışçıl amaçlarla kullanılabilmesini sağlamayı amaçlamıştır.

ABD Başkanı Donald Trump, 2015 yılında; başkanlık yarışı içerisinde girdiği süreçte, başladığında İran Nükleer Anlaşması'na itiraz etmiştir.⁵⁵ Obama yönetiminin imzaladığı anlaşmaya karşı çıkan Trump, Kasım 2016'daki başkanlık seçimi öncesi ve sonrasında anlaşmayı, "dünyanın en kötü anlaşması" olarak niteledi (AA, 2018). Anlaşmaya taraf olan Fransa ve Almanya gibi ülkeler Trump'ı anlaşmadan çekilmemesi için ikna etmeye çalışsa da⁵⁶ Trump 8 Mayıs 2018'de anlaşmadan çekilmiştir.⁵⁷ Trump'a göre bunun nedeni, İran'ın ABD'yi düşman olarak tanımlamış olmasıdır. Ayrıca yapılan anlaşmanın, İran'ın balistik füze denemelerini kapsamayışı ve anlaşmanın üzerinden 10 yıl geçtikten sonra İran'ın yeniden nükleer silah elde edebilme imkânı, Trump'ın anlaşmanın maddelerinde ciddi kusurların olduğunu ifade etmesine neden olmuştur.⁵⁸ Dolayısıyla Trump daha güvenli bir anlaşma yapılabileceğini iddia etmiş ve anlaşmadan çekilmiştir. Diğer yandan İran'a yönelik askıya alınan ekonomik yaptırımları, yeniden uygulamaya geçirme kararı almıştır.⁵⁹

⁵¹ Nükleer anlaşma maddelerine ayrıca bkz. <http://www.radikal.com.tr/dunya/iste-nukleer-anlasmanin-maddeleri-1397752/>, Erişim tarihi 12 Nisan 2023

⁵² Nükleer anlaşma maddelerine ayrıca bkz. <http://www.radikal.com.tr/dunya/iste-nukleer-anlasmanin-maddeleri-1397752/>, Erişim tarihi 12 Nisan 2023

⁵³ Ayrıca bkz. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-48935396>

⁵⁴ Nükleer anlaşma maddelerine ayrıca bkz. <http://www.radikal.com.tr/dunya/iste-nukleer-anlasmanin-maddeleri-1397752/>, Erişim tarihi 12 Nisan 2023

⁵⁵ Ayrıca bkz. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/dunden-bugune-iran-nukleer-anlasmasi/1139503>

⁵⁶ Ayrıca bkz <https://www.haberturk.com/almanya-ingiltere-ve-fransa-trump-i-ikna-etmeye-calisiyor-1936056>

⁵⁷ Ayrıca bkz. <https://www.setav.org/analiz-nukleer-anlasma-sonrasi-abdnin-iran-politikasi/>

⁵⁸ Ayrıca bkz <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/iranla-nukleer-anlasmada-balistik-fuze-krizi/1133263>

⁵⁹ Ayrıca bkz. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/trumpin-iran-kararina-dunyadan-tepki-yagdi/1139510>

P5+1 ülkeleri, İran'ın bölgesel faaliyetleri veya balistik füze programıyla ilgili diğer endişeleri ele almadığına inanan bazı tarafların tıpkı Trump gibi eleştirilerine maruz kalmıştır (Ketenci, 2018, s. 81). Bununla birlikte, anlaşmada yalnızca nükleer konuya odaklanılmış ve İran'ın nükleer hedeflerini dizginleme ve nükleer silahların yayılmasının riskini azaltma konusunda önemli bir diplomatik başarı sağlanmıştır.

3.3.1 Rusya'nın Anlaşmaya Yönelik Tutumu

İran'da nükleer çalışmalar Soğuk Savaş'ın bir sonucu olarak 1957'de ABD'nin desteğiyle başlamıştır (Jane, 2017, s. 266). İran 1989 Haziran ayında nükleer yardımlar ve teknoloji transferi için SSCB'yle bir anlaşma imzalamıştır (Kahraman, 2012, s. 50). Rusya bunun neticesinde 1990'ların ortalarından başlamak üzere, İran'ın nükleer programına şekil veren ülke konumuna gelmiştir (Kamalov, 2012, s. 8). Özellikle ABD'nin sert tepkilerine rağmen Rusya, açık bir şekilde İran'a nükleer teknoloji desteği vermekten vazgeçmemiştir. Rusya Federasyonu ve İran arasında nükleer işbirliği görüşmelerinin temeli 1989 yılında atılmış ve nükleer işbirliğiyle ilgili ikinci anlaşma 1992 yılında imzalanmıştır (Veliev, 2005, s. 8). 1992'de imzalanan bu anlaşmaya göre Rusya'nın İran'da bir enerji santrali kurmasına, her iki tarafın da nükleer enerjinin sivil kullanımıyla ilgili işbirliği yapacağına karar verilmiştir.

Yine Rusya'nın açık bir şekilde İran'a nükleer silahlanma çalışmasında destek verdiğini gösteren 'Nükleer İşbirliği Anlaşması' 1995'te iki taraf arasında imzalanmıştır (Bilgenoğlu & Ağır, 2021, s. 249). Özellikle 1995 yılında iki ülke üst düzey yetkilerinin görüşmeleri sırasında, RF ve İran arasında nükleer, petrol ve doğal gaz zincirleri, imalat sanayi, ulaştırma ve haberleşme, inşaat ve Hazar'daki kaynakların ortak kullanımı gibi ekonomi alanlarında stratejik ortaklık kurulmasının temelleri atılmıştır (Kahraman, 2012, s. 41). Bu anlaşmayla Rusya, İran'daki nükleer araştırma merkezlerini geliştirilmesine ve kurulmasına yardım etmiştir. ABD'nin isteksizliğine rağmen, Tahran hükümeti son yıllarda nükleer programıyla işbirliği yapacak yeni müttefikler edinmiş aynı zamanda nükleer programını daha da geliştirmek için Rusya ve Çin ile anlaşma imzalamıştır (Kibaroglu, 2013, s. 3). İran-Irak Savaşı esnasında vurulmuş olan Buşehr nükleer santralini 1995 yılında restore ettirmek için İran, Rusya'yla bir anlaşmaya gitmiş

hatta Çin hükümetinden kendi balistik füze ve nükleer programlarına yardım almıştır (Şahin, 2023, s. 36). İran, Müslümanlık propagandası yapmayacağına dair Rusya'ya güvence vermiştir (Kahraman, 2012, s. 51). Böylece Rusya, askeri ve nükleer işbirliği doğrultusunda İran'ı kontrol edebilme gücüne kavuşmuştur. İran ise devrim sonrasında yeniden nükleer faaliyetlerine başlayabilme imkânına kavuşmuştur. Buşehr Santralinin yapımı 2010 yılı itibariyle tamamlanmış, (Uzun, 2013, s. 67). 2012 yılında ise tamamen faaliyete geçmiştir.⁶⁰ Rusya, İran'ın santraldeki reaktörler aracılığıyla nükleer güç elde etmesini barışçıl olarak karşılamış ve ABD'nin karşısında İran'a destek verdiğini açıkça belirtmiştir.

İran, nükleer silahlara sahip olarak bölgesel etkinliğini artırmayı hedeflemiş, böylece bölgedeki diğer devletlere karşı daha üstün bir konuma geleceğini düşünmüştür. Aynı zamanda başta ABD olmak üzere İsrail'e karşı da caydırıcılığını artırmak istemiştir (Arı, 2012, s. 25). Putin iktidarıyla birlikte dünyada tekrar söz sahibi olmak isteyen Rusya, enerji ve ticaret alanında İran'la stratejik ortaklık ilişkilerini geliştirmeye odaklanmıştır. İran bu ortaklık ilişkisine bölgesel bir mücadele içerisinde olduğu için ılımlı yaklaşmıştır. İran, Kafkasya ve Orta Asya'da Rusya'yı tedirgin edecek adımlardan her zaman kaçınmış, bölgede ABD/Batı ve Türkiye'nin nüfuzunun yerleşmesinin engellenmesi için Rusya ile birlikte hareket etmiştir (Sinkaya, 2016, s. 24). İran Cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi'nin 12-15 Mart 2001'de Moskova'ya yaptığı resmi ziyaret Rusya-İran ilişkilerinin yeniden canlanması açısından bir dönüm noktası olarak kabul edilebilmektedir (Derman, 2017, s. 12). Yapılan ziyaretin bir sonucu olarak İran ve Rusya, "Karşılıklı İlişkilerin Temelleri ve İş birliği İlkeleri Antlaşması" na imza atmışlardır. İran ve Rusya hava taşımacılığı, enerji, petrol ve gaz gibi önemli stratejik alanlarda da ikili iş birliğinin geleceği üzerine anlaşmışlardır (Derman, 2017, s. 12). Hatemi'nin Moskova ziyareti, beraberinde yedi milyar dolar civarında bir ticaret fırsatı da ortaya çıkarmış ve İran'a bazı modern Rus silahlarının teslimatına olanak sağlamıştır (Gafarlı, 2012). Böylece İran ile Rusya arasındaki ekonomik, teknolojik ve askeri iş birliği süreci yeniden canlanmaya başlamıştır. Fakat İran ve Rusya arasında imzalanan silah satış anlaşmaları nedeniyle İran giderek Rusya'nın silah ticaretinde bağımlı olmuştur (Freedman, 2012, s. 272). ABD, Rusya'nın

⁶⁰ Ayrıca bkz. <https://www.tuicakademi.org/nukleer-enerji-politikalarinin-iran-abd-iliskilerine-yansimasi/>

İran'ın nükleer silah teknolojisini desteklemesine büyük ölçüde tepki göstermiştir. Özellikle 11 Eylül 2001 olaylarında İran'ı, terör gruplarını destekleyen ülkeler listesinin başına almıştır (Semiz & Akgün, 2005, s. 164). 11 Eylül 2001 sonrası dönemde, ABD Başkanı George W. Bush'un İran'ı, Irak ve Kuzey Kore'nin yanında, Şer Ekseni'nde (Axis of Evil) göstermesiyle, iki ülke arasındaki gerginlik tırmanma sürecine girmiştir (Kahraman, 2012, s. 53). Bu nedenle ABD, İran'ın gizli nükleer tesislerinin 2002'de ifşa edilmesinden sonra, İran'ın nükleer politikasını en büyük tehdit olarak göstermiştir.

Rusya, ABD'nin eleştirilerine ve sert söylemlerine aldırış etmeyerek İran'ı desteklemeye devam etmiştir (Özbay, 2006). Tahran'daki Hatemi rejiminden Ahmedinejad rejimine geçişle birlikte uluslararası toplum, İran'ın devrimci politikalarına geri döndüğüne inanmış hatta yeniden Ahmedinejad rejiminin baş göstermesi üzerine İran 2005 yılında İsfahan'da uranyumu zenginleştirmeye çalışmıştır (Şahin, 2023, s. 36). Yaşanan gelişmeler üzerine ABD 2005 yılında, İran üzerindeki baskısını artırmıştır (Kahraman, 2012, s. 54). İran 2006'da ilk defa uranyumu zenginleştirme çalışmalarında başarılı olduğunda, Cumhurbaşkanı Ahmedinejad, "Bugün, İran nükleer güçler topluluğuna dâhil oldu." ifadelerini kullanmıştır (Şahin, 2023, s. 35). Öte yandan İran, o dönemde sahip olduğu uranyumu zenginleştireceğini açıkladığı için AB ile yaptığı müzakerelerden sonuç alamamıştır (Akbaş & Baş, 2013, s. 29). Fakat Rusya, İran'ın bu açıklamasına ve hedefine açıkça destek vereceğini söylemiştir. Dolayısıyla Putin'in İran'a vereceği destek ve İran'ın uranyumu zenginleştirme hedefi, Batı dünyasının tepkisine yol açmıştır.

Şanghay İşbirliği Örgütü'nün 2006'da yapılan yıllık toplantısında bir araya gelen Putin ile Ahmedinejad arasında gerçekleşen toplantı taraflara birçok önemli konuda tartışma ve anlaşma olanağı sağlamıştır (Gafarlı, 2012). 2006 yılında BMGK, 1737 sayılı karar doğrultusunda; İran'a yönelik yaptırım kararı almıştır (Aksu & Güngör, 2019, s. 47) Rusya bu kararın uygulanmasına karşı çıkmış, İran'a uygulanan ambargonun etkisiz olacağından bahsetmiştir. Hatta Rusya, İran'ı UAEA (Uluslararası Atom Enerji Ajansı) ve Avrupa'daki devletlerle işbirliğine davet etmiştir (Kahraman, 2012, s. 55). Böylece Batı dünyasının İran'a yönelik baskılarını azaltmaya çalışmıştır. Fakat Rusya'nın tüm çabalarına rağmen BMGK'nin İran'ın uranyumu zenginleştirme faaliyetlerini kısıtlayan

kararı, 2008 yılında oybirliği sonucunda onaylanmıştır (Sinkaya, 2009, s. 70). 2009 yılında ABD’de Barack Obama’nın başkan olması ve yeni başkanın İran ile müzakerelere öncelik verme politikası çerçevesinde, 5+1 grubu Nisan 2009’da yeni bir öneri paketi hazırlayarak İran’a sunmuştur (Kahraman, 2012, s. 55). Ancak İran bu öneri paketi teklifini reddetmiştir. 2011 yılında P5+1 ülkeleriyle İran arasında yapılan müzakereler sonuçsuz kalsa da 12 Mart 2012 tarihinde İran’a yönelik AB Ekonomik Yaptırım Kararı kabul edilmiştir (Arıkan, 2012). Bu ekonomik yaptırımlar İran’ın ekonomisine darbe vurmuştur. İran, AB’ye sert eleştirilerde bulunarak yönünü tamamen Rusya’ya ve Çin’e çevirmiştir.

Arap Baharı sonrasında Ortadoğu’da ortaya çıkan yeni jeopolitik denklemde en dikkat çeken gelişmelerden birisi İran ile Rusya arasındaki yakınlaşma olmuştur (Sinkaya, 2016, s. 23).. İran’ın 2013 yılında başa gelen yeni Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani ile birlikte, hem İran, hem de ABD yönetimlerinin sorunun diplomatik yollardan çözümü konusunda kararlı bir tutum almaları ve yapıcı yaklaşımı sonucunda, son 10 yıl boyunca dünya gündemini meşgul eden İran’ın nükleer çalışmaları konusu 14 Temmuz 2015 tarihinde yapılan anlaşmayla diplomatik yollarla çözülmüştür (Gordon & Sanger, 2015). Bu anlaşmayla İran’ın nükleer programının barışçıl olması hedeflenmiştir. İran programının barışçıl olacağı güvencesini vererek, uluslararası toplum tarafından kendisine uygulanan ekonomik yaptırımları kaldırtmıştır (Özdemir, 2021, s. 765).

Gelinen noktada yapılan anlaşmayla birlikte RF içindeki uzmanlar arasındaki görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır (Kahraman, 2012, s. 57). Rusya’daki bazı uzmanlar İran’a yönelik yaptırımın kalkmasıyla ABD’nin İran’a daha çok yatırım yapacağını, böylece Rusya’nın İran üzerindeki etkisinin azalacağını belirtmiştir. Dolayısıyla 2015’te imzalanan nükleer anlaşmanın Rusya’nın çıkarlarına aykırı olduğunu iddia etmişlerdir. Diğer uzmanlar ise bu anlaşmanın Rusya ile İran’ın ilişkilerinin sağlam olduğunu, bu anlaşmadan etkilenmeyeceğini belirtmiştir. Rusya içerisinde yaşanan görüş ayrılıkları, Rusya’nın BMGK’nin İran’a yönelik yaptırım kararını veto etmemesi nedeniyle oluşmuştur. 2008 yılında taraflar anlaşmaya gitse de Rusya yaptırımlar neticesinde İran’a S-300’lerin satışını durdurmuştur (Sinkaya, 2016, s. 23). Bu gelişmeler üzerine İran kamuoyunda Rusya’nın güvenilir bir ortak olup olmadığı tartışılmaya başlanmıştır.

RF'nin Güvenlik Konseyi'ndeki pozisyonunu ve İran ile ilişkilerini kendi menfaatleri doğrultusunda suiistimal ettiği dile getirilmiş, hatta bazı İranlı uzmanlar, RF'nin İran ile P5+1 grubu arasında sürdürülen müzakerelere dâhil olmasının büyük bir hata olduğunu ileri sürmüştür (Kahraman, 2012, s. 57). Fakat Hasan Ruhani'nin iktidara gelmesiyle birlikte İran ve Rusya arasındaki işbirliği devam etmiştir. Rusya ve İran ilişkileri Putin ve Ruhani döneminde tarihte görülmemiş bir iş birliği düzeyine ulaşmıştır (Derman, 2017, s. 15). Rusya Kasım 2014'te İran'la anlaşma yaparak Buşehr'de iki nükleer santral daha inşa etmiştir (Sinkaya, 2016, s. 24). Aynı zamanda Rusya ile İran arasındaki S-300 füze krizi, 2016 yılında Rusya'nın ilk S-300 füzelerini İran'a sevk etmeye başlamasıyla çözülmüştür.⁶¹

3.3.2.İsrail'in Anlaşmaya Yönelik Tutumu

İran dış politikasında İsrail'e yönelik kırılma noktası, 1979'da gerçekleşen İran İslam Devrimi'yle birlikte olmuştur (Yetgin & Çakmak, 2021, s. 281). İran'da yaşanan İslam temelli bir devrim, beraberinde İran-İsrail ilişkisinde bir dönüşümü de getirmiştir. Şah rejiminin sona ermesiyle iktidara gelen Humeyni, Batı'yla olan ilişkisine mesafe koyarak Batı'nın bir müttefiki olan İsrail'le diplomatik ilişkilerini kesmiştir (Yüksel, 2019, s. 20). Böylece İsrail ve İran arasında bölgesel bir mücadele başlamıştır. Her iki tarafta kendi güvenlikleri ve ulusal çıkarları adına birbirlerine karşı dış politika stratejileri geliştirmiştir (Güzel, 2018, s. 57). 1990'larda İran, nükleer silah programı, balistik füze edinme çabaları ve aşırılık yanlısı İslami yönetimi nedeniyle İsrail ve ABD hükümetlerince bir tehdit olarak algılanmıştır (Kıbaroğlu, 2013, s. 3). İsrail'in en büyük endişelerinden biri, İran'ın Ortadoğu'da bir nükleer güç kapasitesine erişebilme imkânı olmuştur (Özcan, 2006, s. 17). Bu durum, İsrail'in güveniksizleşmesine yol açacağından dolayı İsrail, İran'ın nükleerleşme faaliyetlerinin önüne geçmek istemiştir (Bilgenoğlu & Ağır, 2021, s. 246). İsrail'in İran'ın nükleer silah edinme çalışmalarına dair agresif tutumundaki motivasyon kaynaklarını yalnızca İran'ın anlaşmaya itaat etmeyerek yine de nükleer silah edinme ihtimali değil aynı zamanda ulusal güvenlik kaygıları, bölgesel ve küresel ölçekteki duruşu gibi hususlar da etkilemiştir.

⁶¹ Ayrıca bkzn. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/04/160411_rus_fuzeleri_iran

İsrail, 2015'te imzalanan Nükleer Anlaşma'nın İran'ın nükleer silahlara erişebilme imkânı yarattığını belirtmiş ve bununla birlikte İran'ın Ortadoğu'daki güç dengesini bozacağını iddia etmiştir. Ancak o dönem Ortadoğusu'nda yalnızca İsrail'de nükleer silah bulunmasına rağmen kendisi dışında bölgede bulunan diğer ülkelerde nükleer silahların bulunması durumunda güç dengesinin bozulacağını ifade etmiştir (Oruç, 2016, s. 493). İsrail'in bahsettiği güç dengesinde sadece kendisinde nükleer silah olması söz konusuysa komşularının bu yönde bir talepte bulunmaları dengeyi bozacak bir unsur olarak sunulmuştur (Yalçın, 2015). Bunun nedeni, İran'ın sahip olduğu nükleer gücü İsrail'e karşı kullanması bir olasılık ise diğer devletlerin de herhangi bir mücadele durumunda aynı güce başvurabilme potansiyeline sahip olabileceği durumu olmuştur. Dolayısıyla İsrail, kendine tehdit oluşturabilecek bölgedeki hiçbir devlette nükleer silahların bulunmasını istememiştir (Kibaroglu, 2013, s. 4). Ayrıca İran, nükleer silahlara sahip olması durumunda, ABD ve İsrail'e karşı caydırıcılığını kuvvetlendireceğini düşünmüştür. (Keskin, 2005, s. 56).

Ortadoğu coğrafyasına girişinden itibaren pek çok çatışmanın sebebi ve tarafı olması hasebiyle, İsrail'in şimdiye kadar hiç de alışık olunmadığı bir şekilde, hem de kendi varlığına tehdit olduğunu ileri sürdüğü bir anlaşmanın onaylanmasını engelleyememesi, artık Ortadoğu'da bazı dengelerin değişmeye başladığını göstermesi açısından önem arz etmiştir (Oruç, 2015, s. 484). 2015 yılında anlaşma imzalanmadan önce, İsrail'de bir genel seçime gidilmiştir. Likud Partisi'nden olan Netanyahu, seçim kampanyalarında İran'ın nükleerleşme faaliyetlerine dair iç politikada bir İran korkusu yaratmıştır. ABD'nin tüm karşı propagandasına rağmen, seçim propagandasında İran'ın nükleer anlaşmasına izin verilmeyeceği yönünde teminat veren Netanyahu liderliğindeki Likud Partisi, toplumu buna ikna etmiş ve beklentinin aksine seçimde birinci parti olmuştur (Oruç, 2015, s. 494). Ancak Netanyahu, İsrail toplumuna; Hitler'in 1933-1945 yılları arasında yaptığı, Holokost adı verilen Yahudi soykırımını hatırlatarak seçimleri kazanmıştır (Ağdemir, 2016, s. 75). Öte yandan Netanyahu'nun seçimi kazanarak yeniden iktidara gelmesinden sonra Nükleer Anlaşma'nın yapılması engellenememiş ve İsrail toplumunun Netanyahu'ya olan güveni zedelenmiştir. İsrail, Ortadoğu'da İran'ın nükleer silah edinmesi durumunda güç dengelerini bozacağından bahsetmiştir (Maher, 2020). Ancak bu durum, bölgedeki ve uluslararası toplumdaki devletler açısından kabul

edilebilir bir gerekçe olmamıştır. Nükleer Anlaşma'nın bir sonucu olarak İsrail'in sahip olduğu ve söylemlerinde belirttiği nükleer silahların, yok edilmesi gerektiği söylenmişse de İsrail, bunu kabul etmek istememiştir (Çatı & Çamlıdağ, 2023, s. 312).

1979 yılından itibaren Batı kampından ayrılarak daha tarafsız bir politika izlemeye çalışan ve son dönemlerde radikal İslamcı akımları desteklemesi ve nükleer program geliştirmesi nedeniyle, ABD, AB ve BM'nin yaptırımlarına maruz kalan İran'ın tekrar Batı'ya eklenmesi ihtimalinin ortaya çıkması pek çok ülkede olumlu karşılanırken, İsrail'in göstermiş olduğu agresif tavrın gerçekten güvenlik kaygılarından kaynaklandığı hususunda tam bir fikir birliği bulunmamıştır (Oruç, 2015, s. 484). İsrail İran'ın; Lübnan, Irak ve Suriye'deki Şii gruplara destek vereceğini ve bölgesel güç mücadelesinde avantajlı konuma geleceğini iddia etmiştir (Mercan, 2021). Aynı zamanda İran'ın Şii Hilali oluşturabilme imkanına erişmesinden bahsetmiş ve bu durum hem İslam dininin iki mezhebi arasındaki dengeyi bozmuş hem de ABD ve müttefiklerine karşı bir meydan okumaya yol açmıştır (Wittstock, 2011). Öte yandan İsrail, anlaşmayla birlikte uluslararası yaptırımların ortadan kalkması durumunda İran'ın büyük bir avantaj sağlayacağını düşünmüştür. Diğer tarafta, başta İsrail gibi, bazı şahinler bu anlaşmanın aslında hiçbir kazanç getirmediğini, aksine İran üzerindeki baskı ve ambargoları kaldırarak İran'ı rahatlattığını, dolayısıyla da bugünün dünden daha tehlikeli olduğunu düşünmüştür (Yalçın, 2015).

İsrail, İran'ın giderek güç bir bölgesel rakip olacağını ve Batı'ya eklenmesi durumunda İsrail'in Batı desteğinden mahrum bırakılacağı algısına kapılmıştır. İran'ın anlaşmayla tekrar Batı kampına eklenmesi halinde, 1979'dan beri Batı'nın bölgedeki yegâne ortağı olan İsrail için durum eskisi gibi olmayacaktır (Oruç, 2015, s. 495). Dolayısıyla Batı dünyası İran'ı dengelemek adına İsrail'i desteklemiş ve bir ayrıcalık yaratmıştır. Çünkü İran, nükleer silah edinmesi durumunda, bölgesel dengeleri kendi lehine çevirecektir (Kibaroglu, 2013, s. 6). Sonuç olarak anlaşmaya İsrail karşı çıksa da Obama'nın bir konuşmasında ifade etmesi üzerine İran Nükleer Anlaşması, yapılabilecek en iyi anlaşma olmuştur (The Washington Post, 2015).⁶² Basitçe söylemek gerekirse, anlaşma yapılmaması, Ortadoğu'da daha fazla savaş şansı

⁶² Ayrıca bkz. <https://www.washingtonpost.com/news/post-politics/wp/2015/08/05/text-obama-gives-a-speech-about-the-iran-nuclear-deal/>

anlamına gelmiştir (Whitehouse, 2015). İran'la bir uzlaşmaya varılmaması durumunda sonuçlarının nereye varacağı bilinmeyen bir savaşlar silsilesi yaşanma ihtimali ortaya çıkmıştır. Özellikle İran'ın İslami anlamda bir savaş çıkartma potansiyeli, uluslararası toplumun endişesini artırmıştır.

3.3.3 Suudi Arabistan'ın Anlaşmaya Yönelik Tutumu ve İsrail ile Stratejik Ortaklığı

Aralarında Katar, Umman, Kuveyt, Suudi Arabistan, Bahreyn ve Birleşik Arap Emirlikleri (BAE)'nin de bulunduğu Körfez ülkeleri, İran ve Batılı devletlerarasında yapılan müzakereleri ve ardından İran Nükleer Anlaşması'nın uygulanmasını yakından takip etmiştir. Bu ülkeler İran'la jeopolitik rekabetler ve mezhepsel gerilimleri içeren bir rekabet yaşamış, yaşamaya da devam etmektedir. (Özev, 2016, s. 94). İlerleyen süreçte Obama'nın İran hükümetiyle bir nükleer anlaşmaya giderek sonunda imzalamasıyla İran'ın uluslararası sisteme dâhil edilmesi, Körfez ülkeleri tarafından bir tehdit olarak algılanmıştır (Erboğa, 2020). Bundan dolayı Körfez ülkeleri, İran'ın bölgesel nüfuzu ve gelecekte nükleer silah geliştirme potansiyeli konusunda endişe duymuştur (Jane, 2017, s. 276). Öte yandan anlaşmanın İran'ın nükleer hedeflerini dizginlemedeki etkinliğine şüpheyle yaklaşmış hatta İran'ın nükleer silah edinmesi durumunda kendi nükleer programlarını geliştirmeyi düşündükleri için, Ortadoğu'da potansiyel bir silahlanma yarışı çıkabileceğinden güvenliksiz hissetmişlerdir (Barzegar, 2009, s. 27). Ayrıca, Nükleer Anlaşma'nın imzalanmasının ardından İran'ın yeniden silahlanmasını engelleme ve agresif davranışını azaltma anlamındaki iyi niyetin boşa çıkması ve İran'ın giderek silahlanarak saldırganlaştığı vurgulanmıştır (Akdoğan, 2021, s. 494). Özellikle bu anlamda İran'ın en büyük bölgesel rakiplerinden biri olan Suudi Arabistan İsrail'le stratejik bir ortaklık geliştirmiştir. Her iki taraf da dikkatlice geliştirilen işbirliğini İran'ı uyarmak için kullanmayı umarken, Suudi Arabistan halkı İsrail ile daha yakın ilişkiler kurmaya şimdiden hazırlanmaktadır.⁶³

⁶³ Suudi Arabistan ve İsrail'in 'örtülü ittifakı' Jonathan Marcus Savunma ve Diplomasi Muhabiri 25 Kasım 2017 <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-42109959> Erişim tarihi 22 Mayıs 2023)

14 Temmuz 2015'te İran ile P5+1 ülkeleri arasında bir Nükleer Anlaşma'nın imzalanmasından sonra Suudi Arabistan ve İsrail'in İran'la olan ilişkileri daha da gerginleşmiştir (Acar, 2022, s. 176). İran, yapılan anlaşma doğrultusunda ABD ve BM ile barışçıl bir nükleer programın tesisi için çalışmalar yürütmüştür. Böylece İran'ın dış politikadaki manevra kabiliyetinden ve nüfuzunu artırma girişimlerinden endişe duyan Suudi Arabistan ve İsrail'in güvenlik endişeleri artmıştır (Podeh, 2018, s. 564). Öte yandan, Lübnan Hizbullahı'nın askeri eğitimli ve iyi donanımlı bir güce sahip olmasının bölgeyi istikrarsızlaştırmasından korkmaktadır.⁶⁴ Dolayısıyla Suudi Arabistan ve İsrail, İran'ın bölgesel güç kapasitesini artırması durumunda bölgesel rakipleri olan İran'ın, kendilerine yönelik sergileyeceği strateji konusundaki kaygıları giderek derinleşmiştir (Al Jazeera, 2015).⁶⁵ Bu faktörler, başta Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri'nin özellikle ulusal güvenliklerine yönelik tehditlerle mücadele etmeleri için benzer araç ve teknikleri kullanarak İran'a karşı mücadele vermelerine neden olmuştur (Erboğa, 2020). Bu kaygının derinleşmesi sonucunda Suudi Arabistan ve İsrail, aralarında herhangi bir diplomatik ilişki bulunmamasına rağmen İran'ın anlaşma doğrultusunda bölgesel denkleme edindiği konum karşılığında İran'a ve anlaşmaya karşı çıkararak stratejik bir ortak haline gelmişlerdir (Rakipoğlu & Kurt, 2019, s. 111). Suudi Arabistan ve İsrail, İran'ın ulusal güç kapasitesinin önüne geçmek ve uluslararası yaptırımların yeniden İran'a uygulanması için Nükleer Anlaşma'nın iptal edilmesini istemiştir (Akdoğan, 2021, s. 481). Her ikiside başta kendi toplumunu daha sonra uluslararası toplumu ikna etme çalışmalarına yönelmiştir. Her iki tarafın da belirledikleri stratejik hedeflere ulaşması için İran'ı uluslararası kamuoyuna karşı "sorunun kökü" olarak tanımladıkları gözlemlenmiştir (Akdoğan, 2021, s. 481).

Suudi Arabistan yapılan anlaşmanın; bölgedeki İran tehdidini dengelemek için kendi nükleer programlarını geliştirmeye çalışan diğer ülkelerle birlikte bölgede bir nükleer silahlanma yarışına yol açabilme ihtimalinden endişe duymuştur.⁶⁶ Öte yandan İsrail'in de ifade ettiği gibi Suudi Arabistan da İran'ın vekil grupları desteklemekle ve Ortadoğu'da istikrarı bozan faaliyetlerde bulunmakla ilgili politik hamlelerde

⁶⁴ Suudi Arabistan ve İsrail'in 'örtülü ittifakı' Jonathan Marcus Savunma ve Diplomasi Muhabiri 25 Kasım 2017 <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-42109959> Erişim tarihi 22 Mayıs 2023)

⁶⁵ Ayrıca bkz. <https://www.aljazeera.com/news/2015/4/14/why-saudi-arabia-and-israel-oppose-iran-nuclear-deal>

⁶⁶ Ayrıca bkz. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/03/150316_suudi_arabistan_iran

bulunabileceğini dile getirmiştir (Abdulaziz, 2020).⁶⁷ İsrail, Lübnan Hizbullah'ının askeri eğitilmiş ve iyi donanımlı güçlerinin bölgeyi istikrarsızlaştırmasından endişe duymuştur.⁶⁸ Dolayısıyla Suudi Arabistan ve İsrail, Nükleer Anlaşma'nın; İran'ın Lübnan, Suriye, Yemen ve Irak gibi ülkelerdeki militan gruplara verdiği desteği ele alması gerektiğini de vurgulamıştır. Suudi Arabistan ve İran, Ortadoğu'daki nüfuz etkilerini ve güç kapasitelerini artırma konusunda uzun süredir devam eden bir rekabet içerisindedir (Cavlak & Gök, 2021, s. 2132). Suudi Arabistan, bir nükleer anlaşmanın İran'ı cesaretlendirebileceğinden, bölgede nüfuz uygulama yeteneğini artırabileceğinden, potansiyel olarak Suudi Arabistan ve müttefikleri için bir güvenlik tehdidi oluşturabileceğinden endişe etmiştir. İran hakkında inşa edilen stratejik anlatıya bakıldığında; “güvenlik”, “egemenlik”, “terörizm”, “silahlanma”, “yayılma”, “uluslararası ekonomi”, “uluslararası ulaşım”, “uluslararası hukuk”, “insan hakları” ve “yaptırım” kategorilerinde olmak üzere oldukça geniş bir yelpazede ortak anlatı üretiminde bulunduğu görülmüştür (Akdoğan, 2021, s. 499). Dolayısıyla Suudi Arabistan ve İsrail uluslararası topluma İran'ın dizginlenmesi gereken bir aktör olduğu mesajını vererek, Nükleer Anlaşma'nın iptal edilmesi konusunda çeşitli stratejik hamlelerde bulunmuştur.

3.4. 2020 İbrahim Anlaşmaları

İbrahim Anlaşması, 13 Ağustos 2020 tarihinde Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) ve Bahreyn'in İsrail ile diplomatik ilişkilerini normalleştirme kararı alması üzerine imzalanmıştır. Anlaşma, ABD'nin arabuluculuğunda Trump'ın da dâhil olduğu bir müzakere süreci sonucunda imzalanmıştır. ABD Başkanı Donald Trump'ın ev sahipliğinde Beyaz Saray'da düzenlenen törende, İsrail Başbakanı Binyamin Netanyahu, BAE Dışişleri Bakanı Abdullah bin Zayid Al Nahyan ve Bahreyn Dışişleri Bakanı Abdullatif bin Raşid ez-Zeyani hazır bulunmuştur.⁶⁹ Törene katılan liderlere teşekkür eden Trump, "Bugün, tarihin yönünü değiştirmek için buradayız. Yıllar süren bölünme ve

⁶⁷ Ayrıca bkz. <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N20/246/12/PDF/N2024612.pdf?OpenElement>

⁶⁸ Suudi Arabistan ve İsrail'in 'örtülü ittifakı' Jonathan Marcus Savunma ve Diplomasi Muhabiri 25 Kasım 2017 <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-42109959> Erişim tarihi 22 Mayıs 2023)

⁶⁹ İsrail, BAE Ve Bahreyn Arasında Varılan İlişkilerin Normalleştirilmesi' Anlaşması İmzalandı. <https://tr.euronews.com/2020/09/15/israil-bae-ve-bahreyn-aras-nda-var-lan-iliskilerin-normallestirilmesi-anlasmas-abd-de-imza> (Erişim Tarihi 04.06.2023)

çatışmadan sonra, yeni Ortadoğu'nun şafağındayız" ifadesini kullanmıştır.⁷⁰ Beyaz Saray'da İsrail, Birleşik Arap Emirlikleri ve Bahreyn arasındaki ilişkileri normalleştirme anlaşması imzalanmıştır. Beyaz Saray'da gazetecilere konuşan Trump, İbrahim Anlaşması'nın çok önemli olduğunu ve İsrail ile diğer Orta Doğu ülkeleri arasındaki barış müzakerelerinin devam süreceğini söylemiştir (Şahin & Güzel, 2021, s.22). İbrahim Anlaşması, Trump'ın aşırı İsrail yanlısı olmasının bir sonucu olarak da imzalanmıştır. Bunun en önemli göstergesi, İsrail'in başkentini Kudüs olarak kabul etmiş olmasıdır. Öte yandan İbrahim Anlaşması'ndan sonra Sudan ile İsrail arasında da diplomatik bir atılım gerçekleşmiştir. Bunun üzerine Trump, ABD'deki seçim kampanyaları boyunca Bahreyn-BAE-İsrail ve daha sonrasında ise Sudan'ın İsrail'le bir anlaşma yapmaya gitmesindeki en önemli etkenin, kendisinin arabuluculuk rolündeki başarısı olarak tanımlamıştır. Bahreyn ile anlaşma, Trump'ın da tanıklığıyla, Başbakan Netanyahu ile Dışişleri Bakanı Abdullatif al-Zayani arasında imzalandı (Baysan, 2020). Dolayısıyla bu üç Körfez İşbirliği Konseyi üyesinin İsrail'le anlaşma yapmasının, kendi başarısı olduğunu uluslararası topluma duyurmaya çalışmıştır.

İbrahim Anlaşmaları, Körfez'deki Arap toplumu ve İsrail için bir dönüm noktası olmuştur. Ancak öte yandan gelinen noktadaki dönüm noktası, Ortadoğu'daki aktörler arasında zaten var olan bölünmeyi daha da derinleştirebilir. Körfez ve İsrail'in çıkarlarının uyumlu hale getirilmesi kazan-kazan senaryolarının önünü açarken, aynı zamanda diğer bölgesel aktörler olan Türkiye, Katar, İran ve Rusya arasında alternatif bir blok oluşumunu katalize edebilir (Cafireo & Albayrakoğlu, 2020). Öte yandan Bahreyn, BAE ve Sudan diğer Körfez ülkelerini İsrail'le olan ilişkilerini normalleştirmeleri için baskı yapabilir. Suudi mevkidaşına Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) ve İsrail ile Bahreyn arasında imzalanan normalleşme anlaşmasına katılmaları çağrısında bulunduğunu kaydeden Pompeo, "Umuyoruz ki Suudi Arabistan da İsrail ile ilişkilerde normalleşmeyi değerlendirir. Kendilerine İbrahim Anlaşması'na verdikleri destekten dolayı da teşekkür ediyoruz." demiştir.⁷¹ Öte yandan İsrail tarafından da bir baskı hissedilmesi de Körfez ülkeleriyle Katar arasındaki Katar Krizi'ni ileri seviyeye

⁷⁰ <https://www.bbc.com/turkce/live/haberler-turkiye-54157290>

⁷¹ Pompeo Suudi Arabistan'ı İsrail'le ilişkilerini normalleştirmeye davet etti Burak Ortahamamcılar Son güncelleme: 14/10/2020 <https://tr.euronews.com/2020/10/14/pompeo-suudi-arabistan-israil-le-iliskilerini-normallestirmeye-davet-etti>

taşıyabilir. Dolayısıyla İbrahim Anlaşmaları'nın Ortadoğu'daki denklemleri değiştirebilecek bir nitelik taşıdığı söylenebilir.

3.4.1. 2015-2020 Yılları Arasında Körfez Ülkeleri ile İsrail İlişkisi

ABD'nin arabuluculuğunda imzalanan İbrahim Anlaşması'ndan beş yıl önce Körfez Arapları ile İsrail arasındaki işbirliği açık bir hal almaya başlamıştır. ABD'nin aracılık ettiği İbrahim Anlaşmalarından önceki beş yıl boyunca Körfez Arap-İsrail uyumu, koordinasyonu, etkileşimi ve iş birliği daha açık hale gelmiştir. 2015-2020 dönemi boyunca, Tel Aviv ile KİK ülkeleri (Kuveyt hariç) arasındaki ilişkiler bir şekilde normalleşme yönünde ilerlemiştir (Cafireo & Albayrakoğlu, 2020). Bu ülkeler arasında ön planda tutulan unsur genellikle güvenlik konusu olmuştur. Bunun en somut örneğini ise İsrail'in 2019 yılında Akdeniz'de İran'ın desteklediği muhalif gruplara karşı saldırmasını ve bu saldırıyı BAE ve Bahreyn'in desteklemesi oluşturmaktadır. 1979'da Mısır ve 1994'te Ürdün'den sonra İsrail ile normalleşme anlaşması imzalayan üçüncü Arap devleti, Birleşik Arap Emirlikleri, dördüncüsü ise Bahreyn olmuştur.⁷² Bahreyn, İran'ın Lübnan'daki Hizbullah'ı ve Yemen'deki Husiler'i Körfez Ülkeleri'ne karşı destekleyerek savaş ilan ettiğini savunarak, verdiği desteği meşrulaştırmaya çalışmıştır. Dolayısıyla 2015-2020 yılları arasında KİK ve İsrail'in ilişkilerini yakından takip edenler için 2020 yılında imzalanan İbrahim Barış Anlaşması büyük bir şaşkınlık yaratmamıştır.

Trump'ın 2017 yılında İsrail'in başkentini Kudüs olarak kabul etmesi üzerine Bahreyn, bu kararın Filistin'in aleyhine içerdiğini belirtmek yerine bu kararın Bahreyn için ikinci planda kalan bir mesele olduğunu belirterek görmezden gelmiştir. Filistin Yönetimi, Filistin-İsrail davasının uzun süredir bir Arap-İsrail davası olduğunu belirterek bu sebeple Arap ülkelerinden her türlü destek aldığını ileri sürmüş ve İsrail ve Birleşik Arap Emirlikleri arasında imzalanan normalleşme anlaşması üzerine Birleşik Arap Emirlikleri'ni sert bir şekilde eleştirerek Filistin'e ihanet etmekle itham

⁷²Ayrıca bkz. İsrail, BAE Ve Bahreyn Arasında Varılan 'İlişkilerin Normalleştirilmesi' Anlaşması İmzalandı. <https://tr.euronews.com/2020/09/15/israil-bae-ve-bahreyn-aras-nda-var-lan-iliskilerin-normallestirilmes-i-anlasmas-abd-de-imza>.

etmiştir.⁷³ Bahreyn yaptığı bu açıklama sonrasında İsrail'i ziyaret etmiş ve iki taraf arasındaki diplomatik ilişkilerin normalleştirilmesi adına İsrail'le görüşmeler yapmıştır. Öte yandan 2019 yılının Şubat ayına gelindiğinde, ABD öncülüğünde Varşova'da gerçekleşen Ortadoğu Konferansı'nda Bahreyn, Filistin meselesinden önce Ortadoğu'da güncelliğini koruyan İran tehditine karşı mücadele etmenin gerekliliğini vurgulamıştır. Bu konferanstan yaklaşık birkaç ay sonra ABD, Filistin ve İsrail arasındaki "barış" süreciyle ilgili "Refah için Barış Zirvesi" ni düzenlemiştir. Trump'ın damadı olan ve başdanışmanlığını yapan Jared Kushner, Refah için Barış planı için 50 milyar dolarlık bütçe ayırdıklarını açıklamıştır.⁷⁴ Hatta bu zirveye ev sahipliği yapan ülke Bahreyn olmuştur. "Filistin ve Orta Doğu için şu ana kadar ki en kapsamlı ekonomi planını hazırladık" diyen Kushner, Filistinliler'e seslenerek ABD'nin onlardan vazgeçmediğini ve onlar için kapsamlı bir ekonomi planı hazırladığını ifade etmiştir.⁷⁵

İsrail ile Suudi Arabistan, Veliht Prens Muhammed bin Selman'ın (MbS) ülke yönetimindeki etkisinin artmasından bu yana ilişkilerini üstü kapalı bir şekilde güçlendirmiştir (Baysan, 2020). 2015'te uluslararası kamuoyuna İbrahim Anlaşmaları'nın duyurulmasıyla birlikte BAE, KİK ülkelerine İsrail'le işbirliği geliştirmek adına önderlik etmiştir. Bunun üzerine Umman Sultanlığı, İsrail'le işbirliği geliştirmek adına KİK üyesi ülkelere katılmıştır. 2018 yılında Netanyahu ve Sultan Kâbus arasında Umman'ın başkenti Maskat'ta bir ziyaret gerçekleşerek bölgesel barışı sağlama konusunda görüşmeler yapılmıştır. Öte yandan BAE ve İsrail lojistik, teknoloji, ticaret ve güvenlik alanlarında işbirliği yaparak ilişkilerini daha da geliştirmiştir. Bu ziyaret sonrasında nadir bir örnek olarak İranlı yetkililer -her zaman İran dostu bir KİK üyesi olan- Ummanlı mevkidaşlarını eleştirmiştir (Cafireo & Albayrakoğlu, 2020).

Özetleyecek olursak, 13 Ağustos 2020 tarihinde Bahreyn ve BAE, İsrail'le olan işbirliği ilişkilerini resmileştirmiştir. Daha önce de belirtildiği üzere Körfez'de bulunan

⁷³ Ayrıca bkz. İbrahim Anlaşması'nın Filistin Meselesine Etkisi22/12/2020

(<https://www.gazetebirlik.com/yazarlar/ibrahim-anlasmasin-filistin-meselesine-etkisi/>)

⁷⁴ Ayrıca bkz. Kushner 50 milyar dolarlık "Refah için Barış" planını açıkladı

<https://tr.euronews.com/2019/06/26/kushner-israil-filistin-icin-50-milyar-dolarlik-refah-icin-baris-planini-acikladi>

⁷⁵ Ayrıca bkz. Kushner 50 milyar dolarlık "Refah için Barış" planını açıkladı

<https://tr.euronews.com/2019/06/26/kushner-israil-filistin-icin-50-milyar-dolarlik-refah-icin-baris-planini-acikladi>

Arap devletlerinin İsrail’le olan ilişkilerini yakından takip edenler bu duruma şaşırmamıştır (Cafireo & Albayrakoğlu, 2020). İbrahim Anlaşması’yla birlikte Körfez’deki çoğu Arap hükümeti artık Filistin davasını ikincil bir mesele olarak görmeye başlamıştır. Arap devletlerinin Filistin söylemindeki farklılık ve Filistin'e yönelik gerçekleşen mali yardımda hızlı bir düşüşün olması, İbrahim Anlaşmaları ‘nın Filistinliler için İsrail ile ilişkilerini normalleştirmesinden ziyade istenmeyen sonuçlara yol açabileceğini göstermektedir.⁷⁶ Hatta Bahreyn ve BAE, İsrail’in yıllardır Siyonist ve sömürgeci karakterlerinden taviz vermeyi reddettiği Arap bölgesinde bir yıpratma savaşını kazandığı fikrini kabul etmiştir.

3.4.2. İbrahim Anlaşmaları ‘nın İran’a Yansımaları ve Olası Sonuçları

BAE ve İsrail’in üzerinde uzlaştıkları tek husus, İran ile yaşamış oldukları fikir ayrılığı olmuştur. Dolayısıyla İran’da bir nükleer programın var oluşuna karşı çıkan ve özellikle İsrail için en büyük tehdidi oluşturan bu duruma, BAE destek vermiştir (Şahin & Güzel, 2021, s.20). İran hükümeti, İsrail ile Bahreyn ve BAE’nin ilişkilerini resmileştiren İbrahim Anlaşmaları ‘na oldukça büyük bir tepki göstermiştir. İran Genel Kurmay Başkanı Mohammad Bagheri, Basra Körfezi sınırlarına veyahut İran’ın ulusal güvenliğine tehdit oluşturacak bir gerilim yaşanırsa bunun sorumlusunu BAE olarak adlandıracağını ifade etmiştir.⁷⁷ Ayrıca İran’daki dini lider Ayetullah Ali Hamaney de yapılan anlaşma sonucunda BAE’ye tepki göstermiştir. BAE’nin İslam dünyasına ihanet ettiğini vurgulamıştır. Öte yandan İran Cumhurbaşkanı Ruhani, yapılan İbrahim Anlaşması’nın Ortadoğu bölgesinde İsrail’in etkisini artırması sonucunda İran’ın vereceği karşılığın çok büyük olacağını ifade etmiştir. İsrail ile Birleşik Arap Emirlikleri arasında siyasi ilişkiler kurulmasına yönelik gerçekleşen anlaşma İran Dışişleri Bakanlığı tarafından "stratejik aptallık" olarak nitelendirildi ve şiddetle kınandı.⁷⁸ İran’ın jeopolitik çıkarları gereği büyük bir önem taşıyan Basra Körfezi’ndeki gelişmeler oldukça önemlidir. Dolayısıyla Körfez ülkelerinin dış

⁷⁶ Ayrıca bkz. ABD’nin dönüşen İsrail-Filistin Politikası https://www.insamer.com/tr/abdnin-donusen-filistin-israil-politikasi_3801.html 12/03/2021

⁷⁷ Ayrıca bkz. İsrail ve BAE arasındaki anlaşma ;Tümgeneral Bagheri: İran'ın ulusal güvenliğinin tehlikeye atılmasına müsamaha göstermeyeceğiz. <https://www.bbc.com/persian/iran-53797243>

⁷⁸ Ayrıca bkz. İsrail ve BAE arasındaki anlaşma ;İran ve Filistin Yönetimi kınadı, Bahreyn memnuniyetle karşıladı. <https://www.bbc.com/persian/iran-53777289>

politikasında uyguladığı politikalardan İran da etkilenmektedir. İslam Cumhuriyeti zaten ABD'nin yoğun baskısı altında olduğundan, Tel Aviv ile Sünni Arap ülkeleri arasında Tahran'a karşı artan koordinasyon potansiyeli İran'ın güvensizlik hissini arttırıyor (Cafireo & Albayrakoğlu, 2020). Bu durum senaryosu ihtimali sonucunda İran, tüm suçlunun BAE olacağını ve buna müsaade etmeyeceğini duyurmuştur.

İran tarihsel olarak İsrail'in varlığına karşı çıkmış, Hamas ve Hizbullah gibi İsrail karşıtı militan grupları desteklemiştir. Bu nedenle, İran'ın İsrail ile Körfez ülkeleri arasındaki İbrahim Anlaşmaları'nı veya benzeri herhangi bir anlaşmayı onaylamadığını ifade etmesi gayet doğaldır. Dini Lider Ayetullah Ali Hamaney ve Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani de dâhil olmak üzere İranlı yetkililer, normalleşme anlaşmalarını Filistin davasına ve daha geniş ölçüde Müslüman dünyasına ihanet olarak algılamış ve tepki göstermiştir. İran, hala İsrail'in işgalci bir güç olduğunu belirtmiş ve İsrail'den devamlı "Siyonist rejim" olarak bahsetmiştir. Dolayısıyla İran hükümeti, Körfez ülkelerini eylemlerinin olası sonuçları konusunda uyararak, İsrail'e yönelik yaklaşımlarını eleştirmiştir. İran'ın İbrahim Anlaşmalarına olan muhalefeti, İsrail ile uzun süredir devam eden jeopolitik rekabetinden ve Ortadoğu'da baskın bölgesel güç olma arzusundan kaynaklanmaktadır. Ayrıca İsrail, en güçlü bölgesel rakibi olan İran için "doğal" bir faaliyet alanı olan Körfez bölgesindeki devletlerden yeni müttefiklik ilişkileri kurarak Tahran hükümetiyle olan rekabetinde yeni mücadele alanı açmıştır.⁷⁹ İran ayrıca bölgedeki Şii Müslüman topluluklar üzerindeki etkisini sürdürmeye ve kendisini Batı emperyalizmi ve İsrail yayılcılığı olarak algıladığı direnişin lideri olarak konumlandırmaya çalışmıştır.

İran medyası İsrail'in Ortadoğu bölgesinde var olma çabasına atıfta bulunan çözüm önerilerini dikkate almamıştır (Akdoğan&Umuş&Yılmaz, 2021, s.101). İranlı devlet adamları, İbrahim Anlaşmaları'nı ABD ve İsrail baskısına bir teslimiyet olarak tasvir etmiştir. Öte yandan İbrahim Anlaşmaları'nın barışa yol açmayacağını, aksine İsrail'in Filistinliler'e yönelik işgalini ve saldırganlığını sürdürmesi için cesaretlendireceğini savunmuştur. Dolayısıyla İran, Müslüman ülkeleri ve uluslararası toplumu İbrahim

⁷⁹Ayrıca bkz. Birinci Yıldönümünde İbrahim Anlaşmaları: Bölgeyi Nasıl Değiştirdi? <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/perspektif/batu-coskun/2021/09/18/birinci-yildonumunde-ibrahim-anlasmalari-bolgeyi-nasil-degistirdi>

Anlaşmaları'nı reddetmeye ve Filistin'in kendi kaderini tayin etme mücadelesini desteklemeye çağırıştır. Bu anlaşmanın İsrail ve ABD ortaklığında kurulan bir plan olduğunu ve bu plana karşı Müslümanların birlik ve beraberliğine olan ihtiyacı vurgulamıştır. İran, Türkiye, Katar özellikle bu bölgede Filistin sorununun gündemde kalması için işbirliği yapmanın önemini vurgulamıştır.⁸⁰ Bu nedenle Katar, Türkiye ve İran'ın Filistin'e verdiği destek doğrultusunda Filistin davasının ilerleyen zamanlarda nasıl şekilleneceği, ABD Başkanı Biden'ın bu konudaki tutumuyla ilgili değişiklik gösterecektir.⁸¹ Öte yandan İbrahim Anlaşmaları, İran tarafından bölgede İran'ı daha da izole eden ve etkisini zayıflatan stratejik bir yeniden yapılanma olarak görülmüştür. İran bu gelişmeyi, İran etkisine karşı koymayı ve ülkeyi kuşatmayı amaçlayan ABD öncülüğündeki bir koalisyonun parçası olarak tanımlamıştır. İsrail, ABD ve BAE'nin uygulamış olduğu dış politikada ortak düşman olarak gördükleri İran'a yönelik üstünlük kurma mücadelesi çerçevesinde işbirliği yapmaları beklenen bir olaydır (Şahin & Güzel, 2021, s.25). Dolayısıyla Anlaşmaların imzalanması başta BAE ve Bahreyn olmak üzere Körfez ülkeleri ile İran arasındaki gerilimi tırmandırmıştır. İran, bu ülkeleri potansiyel olarak ABD ve İsrail'in İran'a karşı eylemleri adına kullanılacak olan birer aktör olarak yorumlamıştır.

Anlaşmayı destekler yayınlar yapan BAE merkezli kuruluşlar, Filistin halkının yararına olacak, aynı zamanda bölgeye barış, istikrar ve refah getirecek “normalleşmeye” tümünden karşı çıkan Filistin yönetiminin davranışının kabul edilebilir bir tarafı olmadığına vurgu yapıyorlar. (Baysan, 2020) Diğer taraftan İran, İbrahim Anlaşmaları 'ndan en fazla kazancı sağlayan aktör olarak tarih sahnesine çıkabilir. İbrahim Anlaşması'nın imzalanmasıyla, Filistinliler arasında yaygın bir öfke hakim ve Hamas kendisini Filistinlilere İran ve Katar da dahil olmak üzere Tel Aviv ile ilişkilerini normalleştirmeyi reddeden devletlerle uyumlu bir fraksiyon olarak sunarak muhtemelen bu öfkeden yararlanacaktır (Cafireo & Albayrakoğlu, 2020). Bunun gerçekleşmesi durumunda muhtemelen Hamas 'ın İran'la olan ilişkileri giderek bir gelişme süreci gösterecek ve aralarındaki bağlılık artacaktır. Hamas sözcüsü Kasım,

---

80

<https://www.tehrantimes.com/news/452187/Iran-Turkey-and-Qatar-can-form-alliance-Hamas-representative>

⁸¹Ayrıca bkz. İbrahim Anlaşması'nın Filistin Meselesine Etkisi.

<https://www.gazetebirlik.com/yazarlar/ibrahim-anlasmasin-in-filistin-meselesine-etkisi/>

BAE'nin İsrail ile ortaklık kurma çabalarının aslında bir normalleşme süreci olarak adlandırıldığını ve bu çaba doğrultusunda İsrail'in agresif ve yayılmacı doğasını tanımadıklarını ifade etmiştir.⁸² Dolayısıyla Hamas, İran'ın jeopolitik çıkarlarını desteklemek adına ABD ve İsrail'e karşı mücadele verecektir. ABD'nin ve İsrail'in, İran'ın Filistin davasından herhangi bir fırsatı yakalama çabalarını reddetmesine rağmen, İran Gazze'de olan nüfuz etkisini daha da artıracaktır. İsrail süreci öyle bir noktaya getirmiştir ki, yegâne muhatabı olan Filistinlilerle oturup bir barış anlaşması yapmak yerine, Filistin dışındaki tüm aktörlerle görüşüp anlaşarak, Filistin'i dışarıda bırakmış ve direncini kırmıştır.⁸³ İlerleyen zamanda özellikle Körfez'deki Arap devletlerinin çoğu Filistin davasını ikincil bir mesele olarak görmeye devam ederse ve Filistin'i desteklemezse, İran kendini Filistin davasının en reel savunucusu olarak tanımlayacaktır. Ancak bu durum karşısında da Körfez'deki İran karşıtı Arap devletleri, kendini Pan-Arabizm liderliğini üstlenen ve Pan-İslamcı davaların savunucusu olarak tanımlayan İran'ın meşruiyetini sorgulayacaktır.

82

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/hamas-sozcusu-kasim-bae-buyukelcisinin-siyonist-gazetede-yayinlanan-makalesini-esefle-kiniyorum/1875197>

⁸³ Ayrıca bkz. İbrahim Anlaşması'nın Filistin Meselesine Etkisi.

<https://www.gazetebirlik.com/yazarlar/ibrahim-anlasmasinin-filistin-meselesine-etkisi/>

SONUÇ

Soğuk Savaş döneminin ilk yıllarında İsrail'in Ortadoğu'da kurulması ile birlikte Ortadoğu'daki güç dengeleri önemli ölçüde değişmiştir. Özellikle Arap milliyetçiliği ideolojisi adı altında İsrail'e karşı birleşen Arap dünyası ile İsrail arasında 1948, 1967 ve 1973 yılları arasında Arap-İsrail Savaşları yaşanmıştır. Bu savaşlarda ABD'nin İsrail'e olan desteği, Ortadoğu siyasetinin değişmesinde önemli bir rol oynamıştır. İran Şah döneminde, Arap-İsrail Savaşları'nda aktif bir rol oynamamış, ABD ve İsrail ile diplomatik ilişkilerini geliştirmek istemiştir. Ancak İran İslam Devrimi'nden sonra Ortadoğu'da yaşanan iç karışıklıkların etkisi; yalnızca bölgesel değil, küresel düzeyde de görülmüştür. Devrimle birlikte İran; Şii İslam ilkeleriyle yönetilen teokratik bir yapıya dönüşmüş ve Ortadoğu'daki Şii nüfus üzerindeki etkisini artırmak için rejim ihracı politikası yürütmüştür. Rejim ihracı politikası üzerinden direniş eksenini ya da Şii eksenini olarak adlandırdığı Ortadoğu ülkelerinde nüfuz etkisini artırmaya çalışarak aynı zamanda bölgesel güç kapasitesini de genişletmeye çalışmıştır. Ancak devrim; İran'ın ittifak ilişkilerinde de büyük bir değişikliğe yol açmıştır. 1979 yılında yaşanan İran İslam Devrimi'nin bir sonucu olarak; İran-İsrail ilişkileri bir evrimleşme süreci geçirmiş ve iki ülke arasındaki ilişkiler, gerginlik açısından zirve noktasına ulaşmıştır. 1950'li ve 1960'lı yıllarda Amerikan müttefikliği üzerinden gelişen İran-İsrail stratejik ortaklığı, 1979'da bir muhalefet ilişkisine dönüşmüştür. Şah'ın ılımlı dış politikalarının aksine devrimle iktidara gelen Humeyni, başta İsrail ve ABD olmak üzere Batı dünyasını düşman olarak ilan etmiştir. Humeyni; "Ne Doğu Ne Batı" söylemi ve rejim ihracı stratejisiyle çatışmacı bir dış politika izlemiş ve ABD'yi büyük şeytan, İsrail'i küçük şeytan olarak tanımlamıştır. Humeyni'nin bu söylemleri, Müslüman dünyasında İsrail ve Amerikan karşıtlığına neden olmuştur. Dolayısıyla Şah'ın ABD ile olan müttefikliği ve İsrail ile olan stratejik ortaklığı; Humeyni'nin devrimle iktidara gelmesiyle birlikte son bulmuştur. Bu durum Ortadoğu bölgesindeki jeopolitik dengelerin değişmesine yol açmıştır. ABD ve İsrail, İran'ın bölgesel rakipleri haline gelmiştir.

İran'ın İslami rejim ihracına dayanan dış politikası, özellikle Filistin sorununda önemli bir rol oynamıştır. İran, İsrail'in işgaline karşı Filistin'in direnişini desteklemiş ve Filistin'deki Şii nüfus üzerinde etki kurmaya çalışmıştır. Filistin meselesini desteklemenin; tüm Müslüman dünyası için dini bir yükümlülüğü olduğunu söylemiştir.

Humeyni'nin Filistin meselesini desteklemesindeki en önemli nedenlerden biri; İsrail'in Ortadoğu'daki varlığını ABD nüfuzunun bir uzantısı olarak görmüş olmasıdır. Bu nedenle Filistin meselesi, Humeyni için ABD'ye ve İsrail'e meydan okumanın bir aracı haline gelmiştir. Ayrıca Filistin meselesini; Batı emperyalizmi ve Siyonizm karşısında verilen mücadelenin, ayrılmaz bir parçası olarak görmüştür. Humeyni önderliğinde gerçekleşen İslam Devrimi'nin başarılı olması; Ortadoğu'daki İslamcı hareketlerin ilham kaynağı olmuş, böylece siyasal İslam'ın Ortadoğu bölgesinde etkili bir güç olarak yükselmeye başlamasına neden olmuştur. Özellikle Filistin'de FKÖ, İslami Cihad ve Hamas, Lübnan'da Hizbullah gibi Şii gruplar, tarih sahnesinde yerini almaya başlamıştır. Dolayısıyla Humeyni; İsrail'e karşı Filistin'de direniş gösteren FKÖ, İslami Cihad ve Hamas gibi Şii gruplara ekonomik ve askeri destek sağlamıştır. Böylece bu gruplar, İran'ın İsrail'e karşı, Filistin'deki vekili görevini görmüştür.

Devrimden hemen bir yıl sonra jeopolitik dengelerin değiştiğinin somut bir göstergesi olarak; 1980 yılında İran-İrak Savaşı yaşanmıştır. Savaşın yaşanmasında ideolojik farklılıklar, sınır anlaşmazlıkları, doğal kaynak rekabeti gibi pek çok faktör etkili olmuştur. Şattül Arap Su Yolu üzerinde her iki ülkenin de hak iddia etmesi, 8 yıl sürecek olan bir savaşa neden olmuştur. Hem İran'ın hem de Irak'ın; petrol sahalarına ve Körfez bölgesine egemen olma siyaseti, çatışmaları daha da tetiklemiştir. Humeyni, çatışmayı İran'daki İslam devrimi ile Irak'taki laik Saddam Hüseyin'in Baas rejimi arasındaki bir mücadele olarak çerçevelemiştir. Çünkü Saddam Hüseyin'in Baas rejimi; Sünni çoğunluğu oluşturmuş ve Saddam Hüseyin İran'a karşı Arap milliyetçiliğiyle karşılık vermiştir. Öte yandan Baas rejimine alternatif olarak ortaya çıkan devrimci rejimin Şii ideolojisine dayanması, Saddam'ın gücünün sarsılabileceği ihtimalini doğurmuştur. Ayrıca, devrimci rejimin Irak'taki Şii toplumlar tarafından benimsenmesi, Baas rejimi için büyük bir tehdit oluşturmuştur. Dolayısıyla Sünni çoğunluklu Körfez ülkeleri İran'ın devrimci ideolojisinin potansiyel olarak yayılmasından endişe duymuş ve Irak'ın yanında yer almıştır. İsrail ise radikal İslami ideolojinin bölgeye yayılmasıyla istikrarın bozulacağını düşünmüş; zaten Yahudi Devleti'nin yıkılması gerektiğini savunan Humeyni'ye karşı Saddam Hüseyin'i desteklemiştir. Dolayısıyla İsrail'in İran-İrak Savaşı'na dâhil olması; Sünni Müslümanlarla herhangi bir ideolojik veya dini yakınlıktan ziyade, öncelikle İran'a ilişkin stratejik kaygılarından ve jeopolitik

çıkarlarından kaynaklanmıştır. İsrail'in Ortadoğu'daki güvenliği, ABD'nin bölgesel güvenliğine hizmet ettiği için ABD, İran-İrak Savaşı'nda Saddam Hüseyin'e destek vermiştir.

İran-İrak Savaşı'nda Irak; Batı ülkelerinden tedarik ettiği kimyasal silahları kullanarak hem kendi halkını hem de İran'ın askeri güçlerini yok etmiştir. Savaş her iki ülkede de yıkıcı ekonomik sonuçlara yol açmıştır. Irak, savaş esnasında Körfez Ülkeleri'nden ve ABD'den ekonomik yardım alarak borçlanmıştır. Özellikle savaş sonrasında Irak'ın ekonomisi ABD'ye bağımlı hale gelmiştir. İran-İrak Savaşı; bölgesel ve mezhepsel rekabeti derinleştirmiş, aynı zamanda ittifak ilişkilerinde kayma yaşanmasına neden olmuştur. ABD, savaş esnasında Irak'ı, İran'a karşı bir denge unsuru olarak görmüş ve desteklemişse de özellikle kimyasal silahların kullanılmasıyla birlikte Saddam Hüseyin'i eleştirmeye başlamıştır. Öte yandan ABD ve Irak arasındaki müttefiklik ilişkisi, Saddam Hüseyin'in özgüvenini artırmış ve 1990 yılına gelindiğinde Saddam'ın Kuveyt'i işgal etmesine neden olmuştur. Saddam Hüseyin; I. Körfez Savaşı'nda; Kuveyt'e destek olmalarından dolayı İsrail ve Suudi Arabistan'a Scud füzeleri atmıştır. ABD; İsrail'in güvenliğini sağlamak ve Scud füzelerini engellemek için İsrail'in sınırına Amerikan Patriot füze bataryalarını konuşlandırmıştır. İran ise daha önce Irak'a karşı sekiz yıl süren bir savaş vermesinden ve zarar görmesinden dolayı çeşitli Iraklı Şii muhalif gruplara destek sağlayarak onları Irak hükümetine karşı ayaklanmaya teşvik etmiştir. Aynı zamanda en büyük bölgesel rakipleri olan Suudi Arabistan ve İsrail'e karşı, Irak'taki Şii gruplar üzerinde gücünü artırmaya çalışmıştır.

I. Körfez Savaşı 1991 yılında ateşkes ilanı ile sona ermiş ancak aynı tarihte Madrid Konferansı ile birlikte Ortadoğu barış görüşmeleri başlamıştır. Madrid Konferansı; yıllarca çözülemeyen Filistin-İsrail meselesini ele almıştır. İran; Ortadoğu barış görüşmelerini, İsrail'in varlığını meşrulaştırma ve Filistinliler'in kendi kaderlerini tayin etme haklarını baltalama girişimi olarak görmüştür. Aynı zamanda bu görüşmeleri Şii nüfusuna yönelik bir tehdit olarak algılamış ve FKÖ'ye destek vermiştir. Ortadoğu barış görüşmelerinde özellikle Sünni Arap Devletleri'nin İsrail'le ittifak yapması, Sünni-Şii rekabetindeki bölünmeyi daha da derinleştirmiştir. Yapılan görüşmelerin sonuca ulaşamamasından dolayı Ortadoğu barış görüşmelerinin askıya alınmış, aşırılık yanlısı

görüşleri ile tanınan Likud partisi lideri Ariel Şaron'un bölgedeki yükselişi İran'ı daha iyi bir konuma getirmiştir. Dolayısıyla İran, Suudi Arabistan başta olmak üzere Körfez Arap ülkeleriyle olan ilişkilerini geliştirmeyi başarmıştır. Ancak Irak'ta yaşanan son gelişmeler neticesinde Şiilerin giderek ağırlıklarını artırmaları ve Irak'taki seçimleri kazanma olasılıklarının yüksek olması, Körfez Ülkeleri'nin endişelenmesine yol açmıştır. Bu nedenle İran'ın Körfez ülkeleriyle kurduğu iyi ilişkiler yeniden bozulmuştur.

Körfez ülkeleri endişe etmekle haklı çıkmış; ABD'nin 2003 yılında Irak'ı işgalinden sonra İran önce Irak'ta ardından Ortadoğu'nun genelinde, vekil güçleri kullanarak çok önemli bir güç elde etmiştir. İran, özellikle 2003'te Irak'ın işgal edilmesi ile birlikte Ortadoğu'da bölgesel bir güç kazanımı elde etmiştir. Dolayısıyla İran; 1948 yılından itibaren Ortadoğu'daki varlığını ABD ve Batı'nın desteğiyle sürdürebilen İsrail'e karşı, bölgesel güç kapasitesini artırmıştır. Hem 1980-1988 İran-İrak Savaşı'nda hem de 1990 I. Körfez Savaşı'nda Saddam'ı zayıflatmaya çalışan İran, 2003 yılında Saddam'ın iktidardan indirilmesiyle birlikte bir zafer elde etmiştir. İran savaşa doğrudan katılmamakla birlikte, Mukteda el-Sadr liderliğindeki Mehdi Ordusu Şii örgütlenmelere destek sağlamıştır. Mehdi Ordusu, savaş esnasında ABD öncülüğünde kurulan koalisyon güçlerine karşı aktif olarak savaşarak istikrarsızlığa neden olmuş ve ABD birliklerini hedef almıştır. İran, Irak'taki Şii grupları destekleyerek stratejik bir avantaj elde etmek amacıyla, İsrail'in ve ABD'nin bölgedeki etkisini azaltma girişiminde bulunmuştur. Bu nedenle Irak'taki Şii gruplar üzerinden vekâlet savaşı yürütmüştür. Öte yandan Irak'ın işgalindeki mezhepsel çatışmaları; bölgesel rakiplerinden biri olan Suudi Arabistan'a karşı fırsata çevirmeye çalışmıştır. Irak'taki Sünni gruplara karşı gizli operasyonlar yürüterek işgal sonrası siyasi manzarayı kendi lehine olacak biçimde şekillendirmeye çalışmıştır. İran destekli Şii siyasi partiler; savaş sonrası Irak hükümetinin oluşumunda, İran'ın desteğiyle çok önemli bir rol oynamıştır. Özellikle Şii partilerin bir koalisyonu olan Birleşik Irak İttifakı, 2005 yılında yapılan Irak seçimlerinde baskın bir güç olarak ortaya çıkmış ve oluşumunda İran'ın önemli bir etkisi görülmüştür. Baas rejiminin sona ermesiyle birlikte İran; Irak'taki Şii nüfus üzerinde etkili olmaya başlamış ve Ortadoğu'daki nüfuz alanlarını genişletmeye başlamıştır

İran'ın devrimden sonra, İsrail'e karşı mücadele alanları özellikle Filistin, Lübnan ve Suriye olmuştur. İran bu ülkelerde kendine yakın vekil gruplar oluşturmuş ve İsrail'e karşı mücadele vermiştir. Özellikle Hizbullah, İran'ın ulusal ve bölgesel çıkarlarını destekleyerek Sünni-Şii mücadelesinde önemli bir rol oynamıştır. Hizbullah, İran'da İslam rejiminin önderliğini yapan Humeyni'yi bir ilham kaynağı olarak görmüş ve İsrail'e karşı İslami bir mücadele vermiştir. Dolayısıyla İsrail'in desteklediği Sünni topluluklara karşı, İran'ın desteklediği Şii topluluklarının yanında yer almıştır. Hizbullah 2000 yılında, İsrail'in Lübnan topraklarından geri çekilmesini sağlamıştır. Hizbullah'ın lideri olan Nasrallah bu başarısının ardından, Filistinli mültecileri ve Lübnan halkının koruyuculuğunu üstlenmeye devam edeceklerini söylemiştir. Bunun üzerine Hizbullah; Araplar'ın ve özellikle Şii'lerin güvenini kazanarak bölgedeki popülaritesini artırmıştır. Hizbullah'ın gittikçe İran Şiiliğini merkeze alarak radikalleşmesi, bölgedeki Sünni devletlerin endişelenmesine yol açmıştır. Hizbullah'ın 12 Temmuz 2006'da üç İsraili askeri öldürüp iki askeri daha kaçırmasının ardından Lübnan-İsrail Savaşı başlamıştır. İsrail, 34 gün boyunca Güney Lübnan'ı işgal etmiştir. Lübnan'daki çatışma, Ortadoğu bölgesinde Türkiye de dâhil olmak üzere komşu ülkelerin istikrarını etkileyen değişken bir duruma sebebiyet vermiştir. Şiddet tırmandıkça, çatışmanın diğer ülkelere sıçrayabileceği ve bölgede gerilimin ve istikrarsızlığın artmasına yol açabileceği endişesi Türkiye'yi de sarmıştır. Türkiye, savaşın çözümüne ve ateşkes sağlanmasına yönelik diplomatik çabalarda aktif bir rol oynamıştır. BM kararı sonucunda İsrail, Lübnan'dan geri çekilmiştir. Böylece kahraman olarak ilan edilen Hizbullah, Ortadoğu'daki güç dengelerinin değişmesinde etkili olmuştur. Lübnan-İsrail Savaşı'nda İran ve Suriye'nin Hizbullah'a destek vermesi, İsrail'in bölgedeki etkisine karşı koyma istikrarlarını göstermiştir.

Lübnan-İsrail Savaşı'ndan sonra; Ortadoğu'da bir dönüm noktası olan, 2010'un sonlarından başlayıp 2011'e kadar devam eden, topluca Arap Baharı olarak bilinen, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'ya yayılan bir protesto ve ayaklanma dalgası yaşanmıştır. Birçok Ortadoğu ülkesinde yaşanan baskıcı rejimler, işsizlik, enflasyon, sosyal refahın olmayışı, siyasi anlamda yozlaşma, gıda eksikliği, düşünce özgürlüğünün yokluğu ve yolsuzluk gibi sorunlar Arap dünyasındaki protesto hareketlerinin giderek yayılmasına neden olmuştur. Yıllarca iktidarda kalmayı başarabilen; Tunus Devlet Başkanı Zeynel

Abidin Ben Ali, Libya Devlet Başkanı Muammer Kaddafi, Yemen Devlet Başkanı Cumhurbaşkanı Ali Abdullah Salih gibi devlet adamları, protestolar sonucunda iktidardan indirilmiştir. İran, Arap Baharı'nı; İran İslam Devrimi'nin bir yansıması olarak görmüş ve bir 'İslami Uyanış' olarak nitelendirmiştir. Ancak Arap Baharı'ndaki protestoların giderek diğer Arap devletlerine sıçraması İran'ın Batı karşıtlığını artırmıştır. Özellikle 11 Eylül 2001 olaylarından sonra Ortadoğu'ya demokrasi getirme iddiasında bulunan ABD'nin izlemiş olduğu Ortadoğu politikasının; İran'ın Şii nüfuzunu genişletme girişimlerine bir engel teşkil ettiğini düşünmüştür. Öte yandan Arap Baharı süreci içerisinde İran ve Suudi Arabistan arasındaki ilişki; derin bir bölgesel ve jeopolitik rekabete damgasını vurmuştur. Arap Baharı, her iki ülkeye de etkilerini artırma ve ortaya çıkan siyasi ortamı kendi lehlerine çevirme fırsatı yaratmıştır. Suudi Arabistan, İran'ın bölgede daha güçlü bir yer edinmemesi için Sünni liderliğindeki hükümetleri desteklemiş ve İran'la potansiyel bağları olan hareketlere karşı çıkmıştır. İran ise Arap Baharı'ndaki Şii toplulukları destekleyerek Bahreyn, Irak, Lübnan ve Suriye gibi ülkelerde Şii liderliğindeki hükümetleri güçlendirmeye çalışmıştır. Suriye'nin jeopolitik konumu İran için çok önem arz etmiştir. Çünkü hem Hizbullah ve Hamas ile Suriye üzerinden ilişki kurmuş hem de Akdeniz bölgesinde nüfuzunu genişletmek için İran'a tampon oluşturmuştur. Dolayısıyla İran Arap Baharı'nı; bölgedeki nüfuzunu genişletmek ve Batı destekli rejimlerin egemen olduğu statükoya meydan okumak için uygun bir ortam olarak değerlendirmiştir

Arap Baharı'nda İran ile Suudi Arabistan arasında yaşanan vekâlet savaşları, Ortadoğu'daki mezhepsel çatışmaların giderek derinleşmesine neden olmuştur. Suudi Arabistan ile aynı duyguları paylaşan İsrail, özellikle İslamcı grupların potansiyel yükselişinden veya İran'ın bölgedeki etkisinin güçlenmesinden endişe etmeye başlamıştır. İsrail, İran'ın bölgesel emelleri hakkındaki ortak endişeleri nedeniyle, başta Körfez İşbirliği Konseyi üyeleri dâhil olmak üzere birçok Körfez ülkesiyle gizli ve resmi olmayan anlaşmalar imzalamıştır. Arap Baharı'yla birlikte Filistin-İsrail meselesi uluslararası gündemden düşmüş, dolayısıyla Arap Baharı, İsrail-Filistin meselesinde önemli değişikliklere yol açmamıştır. Arap Baharı sırasında İsrail, bölgedeki istikrarı ve kendi güvenliği üzerindeki etkileri anlamaya çalışarak yaşanan gelişmeleri izlemeyi tercih etmiştir. Ayrıca 1979 yılından itibaren İsrail'in Ortadoğu bölgesinde algılamış

olduğu temel kaygılarından biri; Arap Baharı'nı kendi lehine olacak şekilde değerlendiren İran'ın giderek bölge güçlü ve etkili olmaya başlamış olmasıdır. Arap Baharı'ndaki farklı ittifak ilişkileri; Ortadoğu halklarının sorunlarına çare olamamış, bölgesel ve mezhepsel rekabeti daha da artırmıştır. Hatta Arap Baharı, 2011 yılında Suriye İç Savaşı'na neden olmuştur.

2011 yılındaki Suriye İç Savaşı'nda İran'ın desteklediği en önde gelen vekil güç, Hizbullah olmuştur. Hizbullah, Suriye'deki muharebe operasyonlarına aktif olarak katılmış ve verilen mücadele sonucunda Hizbullah, Esad rejimine topraklarını geri kazandırmıştır. Öte yandan özellikle Sünni çoğunluğun bulunduğu devletler ve İsrail ile bölgesel rekabete maruz kalmıştır. İsrail, Suriye İç Savaşı esnasında Hizbullah'a İran'dan gönderilen silah sevkiyatını engellemeye çalışmış, aynı zamanda Golan Tepeleri üzerinde yeniden hâkimiyet kurmak isteyen Esad rejiminin hamlelerini işlevsizleştirmeye çalışmıştır. Bunu özellikle bölgedeki Esad rejimine muhalif grupları destekleyerek yapmaya çalışmış ve uluslararası kamuoyuna, Suriye'deki muhalif grupları desteklediğini bildirmemiştir. Uluslararası aktörlerin de dâhil olduğu Suriye İç Savaşı'nda Rusya da İran'a destek vermiş, Suriye'deki isyancı gruplara ve IŞİD'e Hizbullah karadan, Rusya ise havadan saldırılar düzenlemiştir. Nihai olarak bölgede gücünü giderek artıran İran'ın askeri ve ekonomik destekleri sayesinde İran, İsrail'e karşı Hizbullah üzerinden yürüttüğü Suriye'deki vekâlet savaşlarında başarı elde etmiştir. İsrail'in ise İran'ın giderek bölgesel gücünü artırması nedeniyle güvenlik endişeleri artmıştır.

Suriye İç Savaşı, ağırlıklı olarak Sünni muhalefetin Alevi liderliğindeki Esad hükümetine karşı savaşmasıyla büyük ölçüde mezhepsel bir boyut kazanmıştır. İran, Alevi Esad rejimini destekleyerek, Sünni İslamcı grupların yükselişini ve etkilerinin bölgeye seyretmesini engellemeye çalışmıştır. İran Suriye'ye yalnızca Alevi kimliğinden dolayı destek vermemiştir. İran'ın ABD, İsrail ve bölgedeki Sünni blok karşısında direniş cephesine liderlik eden pozisyonunun korunmasında ve Doğu Akdeniz'e ulaşma stratejisinin sürdürülmesinde kritik öneme sahip olan bölgesel vekil gücü Lübnanlı Hizbullah ile bağlantısını Irak ve Suriye üzerinden gerçekleştirdiği

hesaba katılmalıdır. Suriye, İran'ın İsrail'e karşı "direniş ekseninde" hayati bir bağlantı görevi görmüştür. İran; Suriye üzerinden Hizbullah'a silah transferi yapılması için Suriye'de bir kanal oluşturarak İran'ın bölgedeki düşmanlarına karşı güç göstermesini sağlamıştır. İsrail, Suriye İç Savaşı'nda Suriye'de bulunan Hizbullah ve Kudüs Gücü örgütlerinin Suriye'de kurmaya çalıştığı askeri kuruluşları imha etmek, Hizbullah'a silah sevkiyatında bulunan İran'ın sevkiyat güzergâhını engellemek aynı zamanda Golan Tepeleri üzerinde yeniden hâkimiyet kurmak isteyen Esad rejiminin hamlelerini işlevsizleştirmek amacıyla bölgedeki isyancıları desteklemişse de bunu uluslararası kamuoyunun bilgisi olmadan yapmıştır. İsrail'in Suriye İç Savaşı'na dâhil olmasındaki en önemli unsur, Golan Tepeleri'nin Suriye İç Savaşı boyunca güvenli halde tutmak istemiş olmasıdır. Dolayısıyla İsrail, Golan Tepeleri'ne doğru ilerleyen Hizbullah'a saldırılar düzenlemiş ve silahları Suriye'den Lübnan'daki Hizbullah'a transferini Golan Tepeleri üzerinden engellemeye çalışmıştır. İsrail, Esad rejiminin Hizbullah'ın desteğiyle Golan Tepeleri'ni geri alma ihtimaline yönelik rejim muhaliflerini desteklemiş ve bölgedeki güvenliğini sağlamaya çalışmıştır. Jeopolitik açıdan oldukça önem arz eden Golan Tepeleri, çeşitli isyancı grupların, Suriye hükümetinin ve dış aktörlerin de dâhil olduğu çekişmeli bir bölge haline gelmiştir.

Suriye İç Savaşı, mülteci krizinin yaşanmasına neden olmuştur. Özellikle Suriye'ye sınır komşuluğu yapan Türkiye, milyonlarca Suriyeli mülteciyi sınırları içinde barındırmış ve temel ihtiyaçlarını karşılama konularında aktif olarak yer almıştır. Suriye ekonomisi, ticaretin aksamasıyla savaştan ciddi bir şekilde etkilenmiş, Suriye'deki işsizlik ve enflasyon oranı da artmıştır. Suriye'deki savaş, aktörler arasındaki ilişkilerin gerilmesine ve bir çözüm bulmaya yönelik diplomatik çabalar için zorluklar yaratmıştır. Uluslararası aktörler tarafından çok sayıda barış süreci ve müzakere girişiminde bulunulmuştur. Ancak kapsamlı ve kalıcı bir çözüm bulma konusunda zorlanılmıştır. Bu da Suriye halkının çektiği ıstırapın uzamasına neden olmuştur. Suriye İç Savaşı'nın sonuçlarının çok yönlü ve birbiriyle bağlantılı olduğunu, bu durumun Suriye'de ve Ortadoğu bölgesinde uzun vadeli etkileri olan bir krize dönüştüğünü belirtmek son derece önemlidir.

2003 Irak'ın işgaliyle başlayan Arap Baharı ve sonrasında yaşanan Suriye İç Savaşı'yla İran'ın direniş eksenini ya da Şii eksenini üzerinden gücünü artırmaya devam etmesi üzerine İsrail Sünni Arap Körfez Ülkeleri'yle olan ilişkilerini yeniden tesis etmeye çalışmıştır. Özellikle Körfez bölgesinde İran ile jeo-stratejik çıkarları örtüşmeyen Suudi Arabistan İsrail ile stratejik bir ortaklık ilişkisi kurmuştur. Bu stratejik ortaklık 2020 yılında İsrail ile başta Suudi Arabistan ve BAE (Birleşik Arap Emirlikleri) olmak üzere Körfez Ülkeleri arasında İbrahim Anlaşmaları'nın yapılmasına neden olmuştur. İsrail, Körfez Ülkeleri'yle ilişkilerini yeniden tesis ederek İran'ın bölgedeki gücünü çevrelemeye ve dengelemeye çalışmıştır.

Bahsedilen ilişkiler üzerinden mezhepsel anlamda bir değerlendirme yapmak gerekirse Ortadoğu'da var olan Sünni-Şii mücadelesinin bir ayağı Sünni Arap devletleri iken diğer bir ayağı, Şiilik'in savunucusu olan İran olmuştur. Çoğunluğunu Yahudi bir topluluğun oluşturduğu hatta İran İslam Devrimi'yle birlikte İran'ın diplomatik ilişkilerini kestiği İsrail devletinin, bu denklemde görülmemesi gerekmektedir. Ancak 1948'de başlayan Arap-İsrail Savaşları'ndan sonra İsrail, Ortadoğu'daki kilit aktörlerden biri olmuştur. Bu nedenle özellikle ABD ve Batı dünyasının desteğini alarak Ortadoğu bölgesinde ulusal güvenliğini ve çıkarlarını korumaya çalışmıştır. İran İslam Devrimi'ne kadar Şahlık rejimiyle stratejik bir ortaklık ilişkisi yürüten İsrail, zaman ve şartlar değiştiğçe 1979'da gerçekleşen devrimle birlikte İran tarafından düşman olarak tanımlanmıştır. Dolayısıyla İsrail de bir savaşlar silsilesi yürüten Sünni ve Şii toplulukları arasında Sünniler'i Şiilik'in savunucusu olan İran'a karşı desteklemeye başlamıştır. Her iki taraf da birbirlerine karşı muhalif grupları, askeri ve ekonomik anlamda desteklemiştir.

Arap toplumları ve İsrail arasında yaşanan 1948, 1967 ve 1973 Savaşları Ortadoğu'daki Arap milliyetçiliğini artırmıştır. 1973'te Arap Birliği, Suriye ve Mısır'ın önderliğinde ortak bir İsrail karşıtlığı nedeniyle kurulmuştur. Ancak başka bir açıdan değerlendirmek gerekirse İsrail, Arap-İsrail Savaşları silsilesi nedeniyle bölgedeki kökten dinci Sünni akımların bir düşmanı haline gelmiş buna karşılık kökten dinci Sünni akımların panzehri de Şiilik olmuştur. Dolayısıyla her ne kadar İsrail ve İran birbirlerine karşı düşmanca politikalar izlemişlerse de İran'ın bölgedeki etkinliğini Sünniler'e karşı

artmış olması İsrail'in lehine olmuştur. 1979'da gerçekleşen İran İslam Devrimi'ne oranla bu zamana kadar ki süreçte Ortadoğu'daki Şiiiler, Sünniler'e karşı daha avantajlı bir konuma gelmiştir. İran, Hizbullah ve Hamas gibi radikal grupları destekleyerek hem İsrail'e hem de bölgedeki Sünni topluluklara karşı, bölgesel güç mücadelesindeki etkinliğini artırmıştır. Bu noktada bir soru sormak gerekirse; Şiiiler'in daha avantajlı bir konuma gelmesi, Amerikan ve İsrail politikalarının başarısızlığını mı göstermektedir yoksa Amerikan ve İsrail politikalarındaki ulaşılacak istenen hedef tam olarak bu muydu? Bu soruya anlatılan gelişmeler doğrultusunda açık bir şekilde, Amerikan ve İsrail politikalarındaki asıl ulaşılacak istenen hedefin, Sünni dünyasını Sünni-Şii mücadelesiyle neredeyse yok etmek istediği yanıtı verebilmekteyiz. Bunun temelinde ise İsrail'in Sünniler'e olan düşmanlığı yatmaktadır.

Sonuç olarak İran İslam Devrimi'nden sonra, 1980'de başlayan İran-İrak Savaşı'yla birlikte yaşanan bütün gelişmeler, Şiiilik'in önderliğini ve savunuculuğunu yapan İran'ın lehine olmuştur. Özellikle 2003 yılında Irak'ın işgal edilmesi ve 2010 yılında Arap Baharı'yla birlikte Sünni devletler topluluğunda bir kırılma noktası yaşanması, İran'ın bölgesel nüfuzunu artırmasına neden olmuştur. Arap Baharı'yla demokrasi talepleri işlevsiz kalmış, hatta Arap Baharı Suriye'de bir iç savaş yaşanmasına neden olmuştur. Sünni devletlerin parçalanması nihayetinde İsrail'in çıkarına olmuştur. İran ve İsrail'in aynı sınırlar içerisinde dahi olmayan ve hatta bugüne kadar doğrudan savaşmayan iki ülke olmasına rağmen uluslararası toplumda ve Ortadoğu' bölgesinde birbirlerini hedef göstererek yaratmaya çalıştığı algılar, bu algıların inandırıcılığının sorgulanmasına neden olmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abbas, Z. (2017). Irak'ta Mezhepsel Çekişmelerin Boyutları ve Sonuçları. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9 (1), s.s.79-86.
- Abdin, Z.E. (2021). Irak Yönetimindeki Siyasal İstikrarsızlığın Anayasal Süreç Bağlamında Değerlendirilmesi. *Ortadoğu Etütleri*, 13(1), s.s. 91-118.
- Abid, Q. & Abid, M. (2009). July Revolution and the Reorientation of Egypt's Foreign Policy. *Journal of the Research Society of Pakistan*, 46(2), s. 1-68.
- Abdulaziz, S. (2020). 6th Plenary Meeting. *United Nations General Assembly*.
- Abrahamian, E. (1983). Iran Between Two Revolutions. *Princeton University Press*, New Jersey.
- Abrahamian, E. (2014). Modern İran Tarihi. Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- Acar, H. (2013). Suriye Halkının Beşar Esad'a Direnme Hakkı: Üç Sözleşmecî Bakış. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 10 (37) , s.s. 117-144.
- Acar, İ.C. (1989). Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Açar, S. (2006). Oslo Anlaşması'ndan Sonra Filistin Sorunu'nda Gelişmeler ve Arap-İsrail İlişkileri. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Ağdemir, A. M. (2014). Neoklasik Realizm Çerçevesinde İsrail'in Irak Politikası. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Kara Harp Okulu Savunma Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Ağdemir, A. M. (2014). Liderler ve İsrail'in Arap Devletlerine Yönelik Dış Politikası. *Bilge Strateji*, 6 (11) , s.s. 51-73.

- Ağdemir, A. M. (2016). Yahudi Soykırımı, Güvenlikleştirme ve İsrail'in İran Politikası. *Bilge Strateji*, 8 (15), s.s.59-83
- Akbaş, Z. & Baş, A. (2013). İran'ın Nükleer Enerji Politikası Ve Yansımaları. *History Studies*, 5(2), s.s. 21-44.
- Akbaş, M. E. (2017). 1800'lerin Küresel Krizleri, Büyük Depresyon ve 2008 Krizi. *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (1), s.s. 77-127.
- Akçapa, M. (2021). Arap Baharı Öncesi Filistin'in İçsel Dinamikleri Bağlamında Türkiye'nin Filistin Meselesine Yaklaşımı. *Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi*, 4 (1), s.s. 33-45.
- Akçay, E. Y. (2013). İran-İrak Savaşı'nın Bölgeye Etkileri. *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(3), s.s.105-121.
- Akdoğan, İ. (2012). Arap Baharı'nın İran-Suudi Arabistan İlişkileri Üzerindeki Etkisi. *Ortadoğu Yılığ*, s.s. 466-482.
- Akdoğan, İ. (2017). Gerilim ve Yumuşama Kıskaçında Suudi Arabistan-İrak İlişkileri. *ORSAM*.
- Akdoğan, İ. (2021). İran'a Yönelik Suudi Arabistan-İsrail Stratejik Anlatı İttifakı. *İran Çalışmaları Dergisi*, 5(2), s.s.479-503.
- Akdoğan, İ. , Uğuş, M. & Yılmaz, M. M. (2021). Gerçekliğin Yeniden İnşası: Arap-İsrail Normalleşmesinin Orta Doğu Basımında Çerçevesi. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 8 (1), s.s.75-118
- Akgül, N. S. (2020). İran'ın Levant'taki İzdüşümü: Hizbullah. *İRAN*, s.s.3-19.
- Akkan, İ. & Aksu, F. (2023). Suriye Krizinde Mezhepçiliğin Araçsallaştırılması. *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 11 (1), s.s. 154-179.
- Akkoyunlu, N. (2007). Değişen Dünya Düzeninde İran Jeopolitiği. *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, 38, s.s. 63-76.
- Akman, H. (2013). ABD'nin Ortadoğu Politikaları ve Türk Dış Politikalarına Etkileri (1952-1964). Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Akpınar, E. (2020). ABD'nin Soğuk Savaş Döneminde Çin, Japonya, Güney Kore ve Kuzey Kore ile İlişkileri Bağlamında Asya-Pasifik Dengeleme Stratejisi. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 19 (4), s.s. 1626-1648.

Aksu, Z. & Akkan Güngör, F. (2019). Birleşmiş Milletler'in İran'a Uyguladığı Yaptırımların Değerlendirilmesi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9 (1) , s.s. 43-51.

Aksoy, O. (2021). Suriye İç Savaşı'nda Çatışma Yönetimi Perspektifinden Üçüncü Taraf Müdahaleleri. *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5 (2), s.s. 101-128.

Alkan, N. (2022). Henry Kissenger ve ABD Dış Politikasına Etkisi. Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Alagha, J.E. (2007). Hizbullah: Silahlı Mücadeleden İktidar Partisine. (Çev. Göksel, K.). Doğan Kitap, İstanbul.

Alakel, M. & Yıldırım, A. S. (2014). 11 Eylül Sonrası ABD'nin Irak İşgali Sürecinde Hegemonya-Emperyalizm Tartışmalarına Eleştirel Bir Bakış. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (8).

Akbaş, Z. (2012). Ortadoğu'da Değişim Süreci ve Türk Dış Politikası. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, s.s. 51-73.

Akgül, F. (2022). Lübnan Tezkereleri Üzerinden Türkiye'nin Barışı Destekleme Harekâtlarına Katılım Motivasyonlarına Yönelik Bir İnceleme. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 18, s.s. 411-448.

Altunbeğ, T. C. (2015). Ortadoğu ve Filistin (1920-1949). Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Altunışık, M.B. (1999). Türkiye ve Ortadoğu- Tarih, Kimlik, Güvenlik. Boyut Yayın Grubu, İstanbul.

Altunışık, M.B. (2007). Lübnan Krizi: Nedenleri ve Sonuçları. *TESEV Yayınları*, Dış Politika Analiz Serisi, 5.

Altunışık, M. B. (2013, Mayıs). Ortadoğu'da Bölgesel Düzen ve Arap Baharı. *Ortadoğu Analiz*, 5(13), s.s. 71-78.

Aral, B. (2018). Oslo Peace Process as A Rebuttal Of Palestinian Self-Determination. *Ortadoğu Etütleri*, 10, s.s. 7-26.

- Aras, İ. (2010). Filistin-İsrail Arasındaki Temel Sorunlar ve Uluslararası Hukuk. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale.
- Arda, F. (2018). 1950-1960 Döneminde Türkiye-ABD İlişkilerinin İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- Arı, T. (1991). Basra Körfezi'nde Güç Dengesi. Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Arı, T. (1999). İç Politikanın Gölgesindeki Barış: Likud ve Ortadoğu. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 54(2).
- Arı, T. (2004). Irak, İran ve ABD Önleyici Savaş, Petrol, Hegemonya. Alfa Yayınları, İstanbul.
- Arı, T. (2009). Gazze Sonrası İsrail'de İç Dinamikler ve Barış Süreci. *Ortadoğu Etüdüleri*, 1(1), s.s. 83-98.
- Arı, T.(2008). Geçmişten Günümüze Ortadoğu: Siyaset, Savaş, Diplomasi. MKM Yayınları, Bursa.
- Arıkan, A. (2017). Suriye İç Savaşı ve Türkiye'ye Etkileri. *Stratejik Ortak Medya ve İnternet Hizmetleri A.Ş.*
- Arıkan, P. (2016). İran Musaddık ve Darbe. *Ortadoğu Araştırmaları Merkezi*, 8(76), 19-21.
- Arıkan, S.P. (2012). İran ile P5+1 Ülkeleri Arasında Yeniden Başlayan Nükleer Müzakereler. *ORSAM*.
- Armaoğlu, F. (1991). 20. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1914-1980), İkinci Basım. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- Atacan, F.(2014). Mısır'da 25 Ocak Devrimi'nin Arka Planı: Ekmek, Hürriyet, Adalet. Ortadoğu Konuşmaları, Küre Yayınları, İstanbul.
- Ataöv, T. (1973). Afrika Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri. AÜSBF Yayınları, Ankara.
- Ateş, D. (2009). Gazze Trajedisi: Sorumluluk Ve Kavramların Haklılaştırma İşlevi. *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (1) , s.s. 61-83.
- Atmaca, G. (2010). Galibi Olmayan Bir Savaş. *Ortadoğu Araştırmaları Merkezi*.

- Atmaca, G.H. (2012). İç Savaş Sonrası Lübnan'ın Orta Doğu'daki Konumu. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Atrissi, T. (2007). Political Islam in Lebanon. (Ed. M. Emerson & R. Young). Political Islam and European Foreign Policy: Perspectives from Muslim Democrats of the Mediterranean Brussels. *Centre for European Policy Studies*, s.s. 86-98.
- Avcı, S. (2021). İran'ın Stratejik Kültüründe Vekâlet ve Hibrit Savaşlar. *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, 5 (2), s.s. 634-667.
- Aydemir, Ş. S. (1961). Asvan Barajı Problemi. *Ortadoğu Analiz*, 1(4), s.s. 9-12.
- Aydın. (2007). "Riskler ve Fırsatlar Kavşağında Irak'ın Geleceği ve Türkiye. *TEPAV Ortadoğu Çalışmaları II*, s.s. 466-488.
- Aydın, M. K. (2020). Türkiye ve Bağdat Paktı. *International Journal of Social Science Research*, 9(2), s.s.135-153.
- Ayhan, V. (2009). Lübnan Seçimleri: Kazananlar, Kaybedenler ve Türkiye. *ORSAM, Analiz 4*.
- Ayhan, S. (2023). Lübnan Hizbullahı'nın Sünni Arap Dünyasındaki. *Akademik İzdüşüm Dergisi (AİD)*, 8(1), s.s.48-74.
- Bağlıoğlu, A. (2008). Lübnan'ın Tarihsel Dokusu ve Yönetim Anlayışındaki Mezhebi Etkiler. *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13(1), s.s.13-36.
- Bahtiyar, K. (2021) Petrolün Orta Doğu Siyasetinin Belirlenmesindeki Rolü: ABD'nin Enerji Hegemonyası ve Çatışmalar. *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi*, 4, s.s. 106-137.
- Balkan Şahin, S. (2020). Tracing Discursive Strategies to Understand the U.S. Withdrawal from the Iranian Nuclear Deal. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 17(66), s.s. 61-76.

Baran, M. (2019). ABD'nin Ortadoğu'daki Ekonomik Ve Askeri Güvenlikleştirmeleri: 1945-1980 Arası Dönem. *Journal of Empirical Economics and Social Sciences*, 1 (1), s.s.58-67.

Baskan, B. (2016). Turkey and Qatar in the Tangled Geopolitics of the Middle East. *Palgrave Macmillian*, New York, 19.

Başaran, D. (2017). Realizm-İdealizm İkilemi Bağlamında İran'ın Dış Politika Yönelimlerine Teorik Bir Bakış. *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, İran Özel Sayısı, s.s. 220-244

Başarır, M. (2022). Potsdam Konferansı Sırasında İngiltere'de Meydana Gelen Hükûmet Değişimi Ekseninde Türk Dış Politikası. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* , (49), s.s. 129-145.

Baştürk L. & Diğerleri. (2013). Irak Siyasetini Anlama Kılavuzu. *SETA*, 1. Baskı.

Bayar, M. (2016). Kapsamlı Ortak Eylem Planı ve İran'ın Nükleer Programının Geleceği. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 13 (51) , s.s. 81-97.

Bayraktar, B. (2019). Suriye İç Savaşı Açısından Zeytin Dalı (Afrin Harekâtı). *Bilge Strateji*, 11(20), s.s. 51-66.

Bayraktar, Ö. (2020). Mısır'daki Hür Subaylar Darbesi Ve Türkiye'deki 27 Mayıs Darbesi'nin Karşılaştırılması. *Kesit Akademi Dergisi*, 6 (25), s.s. 608-621.

Baysan, V. (2020, Ekim). İbrahim Anlaşmaları, Körfez Ülkeleri ile İsrail Arasındaki Gerçek Barış Anlaşması Mıdır?. *Kriter*, 5(50).

Bekaroğlu, E. & Kurt, V. (2015). Mısır'da Otoriter Rejimin Sürekliliği ve Ordu: "Arap Baharı" ve Sonrası Sürecin Analizi. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 2 (2) , s.s. 1-36.

- Bektaş, M. H. M. & Gündoğdu, A. Y. (2019). Irak'ın IŞİD ile Mücadele Stratejileri: Omnibalancing Teorisi Perspektifinden Analizi. *Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi*, 2 (1), s.s. 50-67.
- Berkes, N. (1975). İslam, Irk, Ulusçuluk, Sosyalizm. Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Best, A. & Jussi, M.H. & Joseph, A.M. (2012). 20. Yüzyılın Uluslararası Tarihi. (Ed. Ulaş Belge, T.). Siyasal Kitabevi, Ankara.
- Biçen, G. (2017). Ayetullah Humeynî'nin 1980 Öncesi Söyleminde İran İslam İnkılâbı'nın Meşruiyet Temeli Olarak Siyonist Rejim Problemi. *İran Çalışmaları Dergisi*, 1 (1) , s.s. 52-83.
- Bilgenoğlu, A. & Ağır, B.S. (2021). İran'ın Nükleerleşmesi: Sebepler, Aktörler ve Olasılıklar. *Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, 23(2), s.s. 243-266.
- Biber, B. (2023). Birinci Ve İkinci Körfez Savaşları'nın Time Dergisi Kapakları Üzerinden Göstergibilimsel Analizi. *İstanbul Arel Üniversitesi İletişim Çalışmaları Dergisi*, 11 (23), s.s. 203-225.
- Bilgetürk, İ. (2018). İran'ın Suriye Politikası Bağlamında Şiilik ve Şii Milisler. *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 2 (2), s.s. 398-438.
- Bilici, İ. (2022). Yöncüler'in İktidar Stratejisi Tahayyülü: Yön Dergisi'nde (1961-1967) Nâsır'ın Sosyalist İktidarı. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23 (4) , s.s. 226-242.
- Bingöl, O. (2013). Arap Baharı ve Orta Doğu: Çok Eksenli Güç Mücadelesinde Denge Arayışları. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 13 (2), s.s. 25-49.
- Bodur, H. (2013). Kronolojik 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi. Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- Boran, T. K. (2020). Adalet ve Kalkınma Partisi Döneminde Türkiye-İsrail İlişkileri. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (44), s.s. 28-42
- Bostancı, M. (2013, Kış). Türk-Arap İlişkilerine Etkisi Bakımından Bağdat Paktı. *Akademik Bakış Dergisi*, 7(13), s.s.171-184.
- Bozkurt, A. (2003). Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin Irak ile İlgili Kararlarının Değerlendirilmesi. *Stradigma*, 11, s.s. 23-32.

Bozkurt, A. (2010). Lübnan'ın Sosyal Yapısı, Siyasi Tarihi ve Hizbullah. Yüksek Lisans Tezi. Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.

Bozkurt, A. (2014). Hizbullah'ın Lübnan'da Kuruluşu ve Popülaritesinin Sebepleri. *Tarih Okulu Dergisi TOD*, (17), s.s.599-627.

Bozkurt, K. (2018). Suriye İç Savaşı: Savaşın Yarattığı Mültecilik Akınının Türkiye ve Avrupa Birliği'ne Yansımaları. *Türkiye Siyaset Bilimi Dergisi*, 1 (1) , s.s. 57-70.

Bölme, M.S. & Ulutaş, U. (2011). Birleşmiş Milletler'de Filistin Oylaması Devlete Doğru Mu?. *SETA*, s.s. 4-20.

Bölme, M.S. & Diğerleri. (2011). 25 Ocak'tan Yeni Anayasa'ya: Mısır'da Dönüşümün Anatomisi. *SETAV*, 2.

Bulus, O. (2022). Teorik Bakış Açısından 2003'te Irak'ın ABD Tarafından İşgali ve Yeni Muhafazakarların Etkisi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* , 11 (2), s.s. 827-844 .

Bulut, M. & Bulut, S. (2021). 2006 Temmuz Savaşı, 2011 Suriye Krizi Ve 2019 Protestoları Perspektifinden Hizbullah'ın Lübnan'daki Rolü. *Güvenlik Bilimleri Dergisi* , 10 (1) , s.s.101-120.

Bulut, M. (2018). Altı Gün ve Yom Kippur Savaşı'nın Modern İsrail Kimliği Üzerine Etkisi. *Tarihin Peşinde- Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 20.

Bulut, S. (2010). Atatürk Dönemi Türkiye-Mısır İlişkileri (1926-1938). *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 26, s.s. 535-580.

Burnell, P. & Ronald, V. (2008) Politics in the Developing World Oxford. *Oxford University Press*.

Buzkıran, D. & Kutbay, H. (2013). Arap Baharı'nın Türkiye'ye Olan Ekonomik ve Sosyal Etkileri. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 5(1), s.s.147-162.

- Byman, D. (2011). Israel's pessimistic view of the Arab Spring. *Washington Quarterly*, 34(3), s.s.123–136.
- Cafireo, G. & Albayrakoğlu, E. (2020, Kasım). İbrahim Anlaşmasının Jeopolitik Sonuçları. (Çev. Şahin, M.F.). Rapor, 4.
- Can, S. (2018). Günümüz Şii Uyanış Tartışmaları: Veli Nasr Örneği. Yüksek Lisans Tezi Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Can, Y. (2020). Arap Baharı Sonrası Yemen: Ülkedeki Temel Aktörler Ve Koalisyon Operasyonlarının Meşruluğu. *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (20) , s.s. 27-57.
- Cicioğlu, F. (2007). Lübnan 2006. (Ed. İnat, K. & Ataman, M.). *Ortadoğu Yıllığı*, s.s.151–183.
- Cihangir Demirbaş, İ. (2020). İslam Devrimi Sonrası İran Dış Politikası. Doktora Tezi. Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.
- Cihangir Demirbaş, İ. (2021). İran Dış Politikasında Ontolojik Güvenlik Arayışı ve Filistin Meselesine Yaklaşım. *İran Çalışmaları Dergisi*, 5 (2) , s.s.173-204.
- Cleveland, W.L. (2004). Modern Ortadoğu Tarihi. Agora Kitaplığı, İstanbul.
- Cooley, J. K. (2005). An Alliance Against Babylon the US, Israel and Iraq. *Pluto Press*, London.
- Coşgun, M. & Zarplı, Ç. (2015). Ortadoğu'da Uluslaşma Sorunu Üzerine Bir Deneme: Modernlik. *Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 4 (8) , s.s. 20-32.
- Cuzdan, V. & Koca, N. (2021). Lübnan'da Ortak Kimliğin Oluşumunda Sedit Devrimi'nin Rolü . *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 0 (13) , s.s. 415-449.
- Çalık Topuz, Z. & Arafat, M. (2023). Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi Kararlarının Filistin-İsrail Barış Sürecine Etkisi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 78 (2) , s.s. 357-380.
- Çalışkan, S. (2020). Soğuk Savaş Döneminde Sovyetler Birliği'nin İsrail Karşıtı Söylemlerinin Propaganda Posterlerindeki Sunumu. *Selçuk İletişim*, 13 (2) , s.s. 694-714.

- Çakır, C. (2018). İran-İrak Savaşı'nda Kullanılan İran Propaganda Posterlerinin Göstergebilimsel Analizi. *İran Çalışmaları Dergisi*, 2 (1), s.s.11-39.
- Çakır, H. (2006). Tezkere Dönemi ve Sonrası Türk-ABD İlişkilerinin Medyada Temsili. *Türkiye Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (21), s.s. 153-172.
- Çağlar, M. T. & Aksu, F. (2019). Suriye Krizinde Aktörler, Uyuşmayan Talepler Ve Çatışan Çözümler. *International Journal of Social Inquiry*, 12 (2) , s.s. 507-544.
- Çağlar Hekimoğlu, K. (2021). Suriye Krizi Bağlamında Rusya'nın Suriye Politikası . *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 35 (4) , s.s. 1405-1422 .
- Çandar, C. (1984). Ortadoğu Çıkmazı. Hil Yayın, İstanbul.
- Çatı, M. O. & Çamlıdağ, S. (2023). Realizm Ve Uluslararası Hukuk Bağlamında İran-İsrail Nükleer Güç Rekabeti. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* , 1 (45) , s.s. 306-336 .
- Çelik, A. H. & Yılmaz, M. M. (2017). İran Dış Politikasında Kurumsal Ve Kuramsal Bir Aktör: Velayet-İ Fakih. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 116, s.s. 145-158.
- Çetinkaya, S. (2016). Bağdat Paketi'nin Kuruluş Sürecinde Türkiye'nin Ortadoğu Ve Batı İle İlişkileri. *Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1 (0) , s.s. 1-29.
- Çetinkaya, G. (2019). Soğuk Savaş Döneminde Türkiye Ve Eisenhower Doktrini. *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (UTAD)*, 3(2), s.s.1-14.
- Çetintaş, V. & Sönmez, M. E. (2023). Golan Tepelerinin Coğrafi Ve Stratejik Potansiyeli Ve Önemi . *ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi*, 10 (22) , s.s. 87-102.
- Çınar, M. (2022). Coğrafi Ve Jeopolitik Açından Golan Tepeleri. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 32 (1) , s.s. 19-36.
- Çırakoğlu, A. (2017). İran'ın Gözüyle Arap Baharı. *Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(2), s.s. 99-110.
- Çiçekçi, C. (2020). İbrahim Anlaşması ve Türk Dış Politikasının Senaryoları. Karar.

Çoltu, S. & Öztürk, S. (2018). Suriyeli Mültecilerin Türkiye Ekonomisine Etkileri . *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (13), s.s.188-198.

Daban, E. Z. & Daban, C. (2018). Saddam Hüseyin Dönemi Irak Dış Politikası: Irak-İran Savaşı, Kuveyt'in İşgali ve ABD'nin Irak'a Müdahalesi. *Ahi Evran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2 (1) , s.s.83-109.

Dalgıç, L. (2014). Hizbullah-İran İlişkileri. Ortadoğu Analizi İki Kutuplu Sistem Sonrası Ortadoğu ve Arap Baharı. Beta Yayınları, İstanbul.

Danış, F. (2016). 2006 Savaşı'ndan Günümüze Lübnan'daki Siyasi Tablo. *İNSAMER*, 19.

Dede, A. (2011). The Arab Uprisings: Debating The Turkish Model. *Insiht Turkey*, 13(2), s.s. 23-32.

Demir, Y. (2018). Nükleer Kriz Sonucu Bölgenin Jandarması Kim Olacak?. *Anka Enstitüsü*.

Demir, Y. (2021). 1960'tan Günümüze Arap-İsrail Çatışması Ekseninde Türk Dış Politikası. *TESAM Akademi Dergisi*, 8 (1) , s.s. 165-197.

Demirtaş, E. (2014). Ortadoğu'da Devlet ve İktidar Otoriter Rejimler Üzerine Bir İnceleme. Metis Yayınları, İstanbul.

Derman, G.S. (2017, Mayıs). Ortadoğu'da İki Etkin Güç Rusya ve İran. *İRAM*.

Dersan Orhan, D. (2016). Syrian Crisis as a Proxy War: A New Cold War Started?. *Akademik Ortadoğu*, 10(2), s.s. 91-104.

Dilek, M.S. (2017). Rusya Federasyonu- Suriye İlişkilerinin Temelleri. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 16(2), s.s. 58-82.

Doğan, İ. (2005). BM'nin Kuruluş Aşamasında Barış ve İnsan Haklarını Korumaya Yönelik Belgeler Işığında Güncel Bir Saptama. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 13 (1), s.s.55-76.

Domatezi, R. (2018). Gerçekler Arasında İran'ın Filistin Politikaları. *İNSAMER*, 80.

Dosbolov, A. (2014). Arap-İsrail Sorununda Rusya Federasyonu'nun Rolü. *Barış Araştırmaları ve Çözümleri Dergisi*, 2 (1), s.s. 1-8.

Doğan, İ.(2016). Düşmandan Piyon Devlete: İran'ın Irak'a Nüfuzu. *İNSAMER*.

Dönmez, G. (2017). Arap Birliği: Siyasi ve Hukukî Niteliği. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 17, s.s.171-208.

- Drumbl, M.A. (2003). Self-Defence and the Use of Force: Breaking the Rule or Both?. *International Studies Perspectives*, 4, s.s. 409-431.
- Duman, S. (2005). Ortadoğu Krizleri ve Türkiye. *Atatürk Yolu Dergisi*, 9, s.s.313-332.
- Duman, Ö.(2020). Arap Dünyası'nda Mısır Lideri Cemal Abdünnasır Rüzgârı ve Nasır Sonrası 1970-1981 Yılları Arasında Mısır'ın Durumu. *Artuklu Kaime Uluslararası İktisadi ve İdari Araştırmaları Dergisi*, 3(1), s.s. 27-40.
- Duman, Ö. (2022). Uluslararası Hukuk Açısından Libya'daki İstikrar Arayışları ve Demokrasi Deneyimi . *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 12 (2) , s.s. 21-43 .
- Duman, T. İ. (2018). Dış Aktörlerin Rekabetinin Gölgesinde Lübnan: Saad Hariri'nin İstifa Süreci . *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 5 (1) , s.s. 139-160.
- Durmaz, F. & Gül, M. (2022). Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türkiye'nin Ortadoğu Politikası (1991-2011): Güvenlik Merkezli Yaklaşımdan İşbirliğine. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* , (43) , s.s. 395-428.
- Dursun, D. (1991). Bağdat Paktı. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 4, s.s. 446-447.
- Dursun, D. (1992). Beyrut. *TDV İslam Ansiklopedisi*.
- Dursun, D. (2005). Ortadoğu Üzerine Notlar. *Ortadoğu Yıllığı*, s.s. 312-332.
- Duran, M. A. (2021). Baas Partisi'nin Düşünsel Temelleri Ve Suriye Siyasetinde Baas Partisi(1940-1966). *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi*, 4, s.s. 196-218
- Dutak, M.(2007). İsrail Devleti'nin Kuruluşundan Filistin Devletinin Kuruluşuna Kadar Arap Ülkeleri ve İsrail İlişkileri (1948-1988). Yüksek Lisans Tezi. Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.
- Edi, A. (2019). İran'da İslam Devrimi Öncesi Siyasi Olaylara Bakış "Ak Devrim ve Lale Meydanı Katliamı" . *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* , 0 (66) , s.s. 731-744 .
- Efegil, E. (2013). Suudi Arabistan'ın Dış Politikasını Şekillendiren Faktörler. *Ortadoğu Analiz*, 5(53), s.s. 104-13.
- Egeli, S. (1993). Taktik Balistik Füzeler ve Türkiye. Milli Savunma Bakanlığı, Ankara.
- Egeli, S. (2014). Füze Tehdidi ve NATO Füze Kalkanı: Türkiye Açısından Bir Değerlendirme. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Özel Sayı: NATO'nun Dönüşümü ve 21. Yüzyılda Güvenlik, s.s. 38-73.

- Elhan, N. (2016). İran Devrimi'nin Türkiye'de Yansımaları: İrancılık ve İrancı İslamcılık. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 3(2), s.s. 28-57.
- Elhan, N. (2019). İran-Hizbullah İlişkileri. *İRAM*, 8(1), s.s.1-15.
- Erboğa, A. (2016). Bölgesel Dönüşüm Süreci ve Körfez Güvenliği. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 3 (1) , s.s.9-38.
- Erboğa, A. (2020). Körfez'in Kudüs Kararı. *SETAV*.
- Erdem, G. (2017). Bağlantısızlıktan Bağımlılığa: Nasır Döneminde Mısır-SSCB İlişkileri. *The Turkish Yearbook of International Relations*, 48, s.s. 69-98.
- Erdem, G. (2018). Lübnan'da Şii Siyasi Hareketin Evrimi: EMEL'den Hizbullah'a. *The Turkish Yearbook of International Relations*, 49, s.s. 21-55.
- Erdurmaz, A. S. (2013). Tunus, Mısır Ve Libya'daki İç Ve Dış Dinamiklerin Arap Baharı'nın Gerçekleşmesinde Etkileri. *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2 (3), s.s. 39-63.
- Erhan, Ç. (2001). Fllistin-israil Barış Süreci Nereye Gidiyor. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 56(2), s.s.175-176.
- Erkmen, S. A. (2008). Amerikan Hegemonyasının Yeniden İnşasında Bölgesel Faktörlerin Rolü: ABD'nin Kuzey Irak Politikası Örneği. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Erkmen, S. (2010, Temmuz). Irak'ta İşgal Sonrası Siyasal Yaşam ve 2010 Parlamento Seçimleri. *Ortadoğu Etüdlere*, 2(3), s.s.107-145.
- Erman, K. (2018). Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı İşgali Ve Türkler . *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* , (44) , s.s. 303-320.
- Ertay, A.(2015). İran ile Varılan Nükleer Uzlaşma. *Avrasya İnceleme Merkezi*, 2015(11), s.s. 2-7.

- Faulconer, M. (2020). The Mosaddeq Coup: Cold War Strategy, Oil, and American Ideals. *The Macksey Journal*. 1, s.s. 1-23.
- Fisk, R. (2016). A View of the Syrian War From the Golan Heights, *Indepent*.
- Freedman, R.O. (2012). Russian-Iranian Relations Under Yeltsin. *The Soviet and Post-Soviet Review*, 25(3), s.s. 265-284.
- Gafarlı. O. (2012). Rusya'nın Dış Politika Konsepti ve Büyük Ortadoğu'da Arap Baharı". Russian Foreign Policy in Light of Changing Balances in the Middle East". *Turkish Policy Quarterly Dergisi*. 10(4), s.s. 167-195.
- Garthwaite, R.G. (2018). İran Tarihi. (Çev. Fethi Aytuna) İnkılap Yayınları, İstanbul.
- Gelvin, J.G. (2016). Modern Ortadoğu Tarihi (1453-2015). Timas Yayınları. İstanbul.
- Gazel, F. (2008). Ortadoğu İşgal ve Yeni Enerji Jeopolitiği. *Eskiyeşi* , (9) , s.s.21-27.
- George, M. (2012, Haziran 14). Iran's Syria options limited as Assad battles on. *Reuters*.
- Gezgin, E. (2021). İstihbarat Olgusunun Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Geleceği: Elektronik İstihbarat Bağlamında Bir Değerlendirme. Yüksek Lisans Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Ginzburg, C. (2008). Fear Reverence Terror: Reading Hobbes Today. *European University Institute Max Weber Lecture Series*, 5.
- Gire, A. (2016). Egemensiz Bir Devlete İsyan: İsrail- Filistin. *Yıldız Teknik Üniversitesi*, s.s. 52-63.
- Giritli, İ. (1983). Kaynayan Kazan : Ortadoğu . *Journal of Istanbul University Law Faculty* , 48 (1-4) , s.s.7-32 .
- Giritli, İ. (1995). Dünya Medyasında Olaylar Ve Sorunlar. *Marmara İletişim Dergisi*, (9), s.s.81-87.
- Goodarzi, J. (2006). Syria and Iran: Diplomatic Alliance and Power Politics in the Middle East. *Tauris*.

- Gök, A. (2021). Vekâlet Savaşlarında İstihbarat Örgütlerinin Rolü: Kudüs Gücü Örneği . *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 6 (3) , s.s.728-747 .
- Göksun, Y. (2016). Suriye Krizi Bağlamında Hizbullah'ın Medya Stratejisi. *SETA Analiz*, 163.
- Göktepe, C. (2002). Bağdat Pakti'ndan CENTO'ya Geçiş. *Türkler Ansiklopedisi*, 16, s.s.1715-1717.
- Göngen, M. A. (2014). Arap Baharı Karşısında ABD'nin Tutumu. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 0 (33) , s.s. 1-18.
- Gönlübol, M. & Sander, O. (1996). Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995). Siyasal Kitabevi, Ankara.
- Göztepe, E. (2004). Amerika'nın İkinci Irak Mücadelesinin Uluslararası Hukuk ve Türkiye'nin Bu Savaşa Katılımının Türk Anayasa Hukuku Açısından Bir Değerlendirilmesi ya da Haklı Savaşın Haksızlığı Üzerine. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 59 (03)
- Graudy, R. (2011). İlahi Mesajlar Toprağı Filistin. Türk Edebiyat Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Gül, M. & Karapınar, E. (2019). Nükleer Kriz ve Nükleer Müzakereler. *Jass Studies-The Journal of Academic Social Science Studies*. Sayı:76, s.s.75-92.
- Güler, A. (2019). Lübnan'da İç Savaş. *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi*, 1, s.s. 112-116.
- Güngör, N. (2008). Şii Hilalinin Geleceği. *Eskiyeni*, (9), s.s. 50-54.
- Gürel, O. (2002). Realist Konstrüktivizm Perspektifinde Bill Clinton Döneminde Uygulanan Güvenlik ve Terör Politikalarının Türkiye-ABD İlişkilerine Etkisi. *International Journal of Social Inquiry*, 15(1), s.s.195-208.
- Gürler, R. T. (2016). Şii Aktörlerin Irak Politikasındaki Yeri. Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Güzel, S.Ç. (2018). 1979 İran İslam Devrimi'nin ABD'nin Ortadoğu Politikasına Etkisi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(65), s.s. 50-61.

- Hacıoğlu, N. (2019). İıran'ın Nükleer Enerji Programı'nın Sınırlandırılmasına İlişkin Kapsamlı Ortak Eylem Planı (2015) ve İıran-Rusya İlişkileri. *Novus Orbis: Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 1 (2) , s.s. 126-145.
- Hahn, P. (2021, Ekim). The Suez Crisis (1956). *Origins Current Events in Historical Perspective*.
- Halhalli, B. (2014). Humeyni Dönemi İıran Dış Politikası (1979-1989). *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (2) , s.s.75-96.
- Halhalli, B. (2021). Petrol Krizinin Türkiye-Körfez Ülkeleri İlişkilerine Etkisi. *Paradigma Akademi*, s.s. 329-353.
- Han, A. K.(2011). Sovyet İşgali ve Sürekli Özgürlük: Afganistan'da Süper Güç Müdahalelerinin Uluslararası Sisteme Etkileri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Jeopolitik İnceleme. *Ortadoğu Etütleri*, 2, s.s. 57-96.
- Harunoğulları, M. (2021). ABD ve Rusya'nın Suriye İç Savaşına Müdahalelerinin Jeopolitik Yaklaşımları. *Ortadoğu ve Göç*, 11 (1) , s.s. 43-84.
- İlbaş, S. (2023). Filistin Sorununda İki Devletli Çözüm Yaklaşımının Çöküşü. *Toplum Ekonomi ve Yönetim Dergisi*, 4 (2), s.s. 197-213.
- İnat, K. & Kurt, V. (2016). İıran-Suudi Arabistan Rekabetinin Bölgesel Yansımaları. *SETA Analiz*, 148, s.s. 1-32.
- İşler, A. (2019). İsrail'in Kuruluşunda Muhafazakâr Camiinin Yaklaşımı. *İçtimaiyat*, 3 (2), s.s.121-128.
- İşler, A. (2022). Yedi Güzel Adamın Manevrasında Sovyetler'in Afganistan'ı İşgali ve Afgan Cihadı. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Özel Sayı, s.s. 120-136.
- İyiat, B. (2018). Bir Milli Güvenlik Riski Olarak Suriyeli Göçmenler: Pakistan Örneği. *Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), s.s. 8-16.
- İzgi, A.R. (2007). Kıbrıs Barış Harekâtı Sonrasında Türkiye'ye Uygulanan Silah Ambargosu ve Sonuçları. Yüksek Lisans Tezi. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Jaro, H. A. (2019, Eylül). Arapça Kaynaklarda Filistin Kurtuluş Örgütü Ve Lübnan İç Savaşı (1975-1989). Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul.

Kadıoğlu, İ. A. (2020). Suriye İç Savaşı ve Türkiye: Çatışma, Güvenlik ve Sığınma. *OPUS International Journal of Society Researches*, 16 (29) , s.s. 2179-2213.

Kahraman, E. (2012). Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Rusya Federasyonu-İran İlişkileri. *Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (24), s.s. 1-43.

Kamalov, İ. (2012). Rusya'nın Ortadoğu Politikası. *ORSAM*, Rapor 125.

Kapucu, D. (2021). ABD'nin Ortadoğu Politikasına Kendi Ulusal Güvenlik Doktrinleri Ekseninde Bir Bakış. *Anadolu Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(2), s.s.220-234.

Karadeniz, Y. (2023). İngiltere ve Rusya'nın I. Dünya Savaşı Sırasında ve Sonrasında İran Siyaseti (1914-1925) . *Asia Minor Studies*, 11 (2) , s.s. 186-205.

Karakaya, İ. & Çelik, M. T. (2021). Ortadoğu'da Arap Baharı Süreci ve Libya İç Savaşı. *Akademik İzdüşüm Dergisi*, 6 (1) , 175-192.

Karakaya, İ. & Nazarı, M.İ. (2022). Afganistan'da Taliban İktidarı Dönemleri (1996-2001 ve 2021 Sonrası) Afganistan Dış Politikası. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(23), s.s. 143-169.

Karakoç, E. K. (2022). 1956 Süveyş Krizi'nin Mısır ile Türkiye'nin Ortadoğu Politikalarına Etkisi. *Bilge Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(2), s.s.59-68.

Karaköse, H. (2018). Filistin ve Kudüs Meselesine Genel Bir Bakış (XIX. Yüzyıl Ortasından XX. Yüzyıl Ortalarına Kadar). *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4 (2) , s.s. 150-165.

Karataş, İ. (2021). Iran's use of Afghan Shiite Migrants as Proxies: The case of Liwa Fatemiyoun. *The Journal of Iranian Studies*, 5(1), s.s. 31-53.

Karkın, V. & Yazıcı, Ö. (2015). Arap Baharı'nın Suriye'ye Yansıması ve Türkiye'ye Sığınan Mülteciler (Gaziantep Örneği). *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 4 (12) , s.s. 201-213.

Karnap, A. & Çağla, C. (2022). İran ve Güvenikleştirme Politikaları: Ayetullah Humeyni Dönemi (1979-1989). *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 77 (3) , s.s. 629-650.

Kashef Asl, N. (2009). 1979 Sonrası İran'ın Ortadoğu Politikası ve Bölge Ülkeleri ile İlişkileri. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- Katman, F. (2020). 2006 Filistin Seçimi Sonrasında Dışlama ve Dâhil Etme Ekseninde HAMAS'ın Uluslararası Toplumla İlişkisi (2006-2010). *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 16, s.s. 97-124.
- Kaya, M. (2017). Muhammed Musaddık'ın İran Petrollerini Millileştirme Çabaları ve Sonu. *TDA*, 117 (231), s.s. 157-166.
- Kaya, T. Ö. (2018). Trump-Avrupa Birliği ve İsrail-Filistin Uyuşmazlığı. *ORSAM*, 219.
- Kazdal, M. (2018). Hizbullah'ın Suriye Savaşı. *İNSAMER*.
- Kaw, M. (1989). Predicting Soviet Military Intervention. *The Journal of Conflict Resolution*, 33(3), s.s. 402-429.
- Kemiksiz, N. (2018). Arap-İsrail Sorunu Ve Bölgesel Yansımaları. *Journal of Awareness*, 3 (Özel Sayı), s.s.127-144.
- Kemiksiz, N. (2019). Ürdün-Filistin İlişkilerine Tarihsel Bir Bakış. *The Turkish Yearbook of International Relations*, 50, s.s. 181-213.
- Kemiksiz, N. (2020). Uluslararası Gelişmeler Işığında Türkiye-Mısır İlişkileri (1945-1960). *Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 5 (1), s.s. 173-199.
- Kerman, İ. & Efegil, E. (2017). Terör Örgütü PKK/PYD'nin Suriye'de İzlediği İç Savaş Stratejisinin Değerlendirilmesi. *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, "Hibrit Savaşlar" Özel Sayısı , s.s. 162-198.
- Keskin. A. (2005, Nisan). ABD-İran Gerginliğinde Yeni Bir Dönem: ABD-AB Yakınlaşması. *Stratejik Analiz*, 5(60), s.s. 57-59.
- Keskin, A. (2015). İran'ın Kuzey Irak Politikası/İran ve Iraklı Kürtler. *OMRAN Stratejik Araştırmalar Merkezi*.
- Keskin, F. (1998). Uluslararası Hukukta Kuvvet Kullanma: Savaş, Karışma ve Birleşmiş Milletler. Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara.

- Keskin, O. & Karakoç, E. (2022). 1956 Süveyş Krizinin Mısır İle Türkiye'nin Orta Doğu Politikalarına Etkisi. *Bilge Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6 (2) , s.s. 59-68.
- Ketenci, A. (2018). Rusya- İran Enerji İşbirliği “Kapsamlı Ortak Eylem Planı” Sonrası Değişen Dengeler. *Bilge Strateji*, 10 (18) , s.s. 75-92.
- Khosrokhavar, F. & Roy, O. (2018). İran: Bir Devrimin Tükenişi. Metis, İstanbul.
- Kılıç, H. (2020). İran-Suudi Arabistan İlişkileri Ve Arap Baharı. *Ahi Evran Akademi*, 1 (2), s.s.122-129.
- Kılıoğlu, M.E. (2021). 1956 Süveyş Krizi ve Ortadoğu'ya Etkisi. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6(2), s.s.726-757.
- Kılıoğlu, M. E. (2021). Türkiye-İsrail İkili İlişkileri ve 1958 Antlaşması. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 8 (4), s.s. 1323-1349.
- Kılıoğlu, M. E.(2022). 1973 Ramazan-Yom Kippur Savaşı ve Orta Doğu. *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi*, 3, s.s. 129-151.
- Kıran, A. (2017). Uluslararası Hukukta Devletleri Tanıma ve Tanıma Teorileri. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5 (3) , s.s. 923-945.
- Kırık, A. M. (2012). Arap Baharı Bağlamında Sosyal Medya-Birey Etkileşimi ve Toplumsal Dönüşüm. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 1(3), s.s.87-98.
- Kızıloğlu, S. (2012). İsrail Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler ve Siyonizm'in Gelişimi. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (1) , s.s. 35-64.
- Kıbaroğlu. M. (2013). İran'ın Nükleer Programı ve Türkiye. *Bilge Strateji*. 5(9), s.s.1-8.
- Kocaoğlu, B. (2017). 1952 Mısır Devriminin Türk Basınına Yansıması Cumhuriyet Gazetesi Örneği Temmuz- Ekim 1952. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (13), s.s.163-170.
- Kocatepe, D. (2017). Suudi Arabistan-İran Rekabeti: Mezhep Görünümlü Çıkar Çatışması. *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, İran Özel Sayısı, s.s. 67-101.
- Koç, E. (2020). İran ve Suudi Arabistan Rekabetinin İsrail ve Filistin Sorunu Üzerinden Analizi. *Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 7(2), s.s. 233-263.

- Koç, E. (2020). İran-Lübnan İlişkilerinin Kimliksel Bağlamda Analizi. (Ed. Çapar, G.). Siyasal Kitabevi, Ankara.
- Koçak, K. A. (2012). Yasemin Devrimi'nden "Arap Baharı"na Tunus. *Yasama Dergisi*, (22), s.s. 22-61.
- Koyuncu, A. A. (2017). Hafız Esed Dönemi Suriye'sinde Milliyetçilik ve Ulus İnşa Çabaları. *İçtimaiyat*, 1 (1), s.s. 7-29.
- Kökçam, S. (2019). Suriye İç Savaşında İsrail'in Politikası. Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi Ortadoğu Enstitüsü, Sakarya.
- Köprülü, N. (2021). Ürdün Krallığı'nın İstikrar Meselesi ve Orta Doğu'daki Dengeleyici Rolü. *Yakın Doğu Enstitüsü*.
- Köprülü, A. (1990). Enver Sedat Döneminde Mısır-İsrail İlişkileri (1970-1981). *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 5 (1), s.s.169-190.
- Köse, H. H. (2015). Şii Grupların Irak Siyasetine Etkisi: 2003-2012 Dönemi. *The Journal Of Europe - Middle East Social Science Studies*, 1 (2), s.s. 53-89.
- Köse, T. (2006). Lübnan'da İstikrar Arayışları. *SETA*. s.s. 1-61.
- Köse, T. (2007). Değişen Ortadoğu Denkleminde İsrail-Lübnan Krizi ve Türkiye'nin Rolü. *Akademik Ortadoğu*, 2, s.s. 57-92.
- Köse, T. (2018). İran Nükleer Programı ve Orta Doğu Siyaseti:Güç Dengeleri ve Diplomasinin İmkanları. *SETA*.
- Köylü, M. (2015). Büyük Ortadoğu Projesi (BOP), Türkiye ve Suriye. *Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2(1), s.s. 85-100.
- Kuduoğlu, A. (2018). İran'da Musaddık Dönemi: 1951-1953. *İran Çalışmaları Dergisi*, 2(2), s.s. 37-62.
- Kurt, V. (2022). Rejim İstikrarının İzlek Bağımlı Açıklaması: Mısır'da Kitleli Ayaklanmalar, Ordu ve Siyasi İktidar. *İnsan ve Toplum Dergisi*, s.s. 1-23.

- Kuşoğlu, B. (2013). Lübnan: Sedir Devrimi'nden Arap Baharı'na. *Yasama Dergisi*, (23), s.s. 101-107.
- Kuyumcuoğlu, O. (2009). Seksenli Yıllarda Türkiye'nin Filistin Politikası. Yüksek Lisans Tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kuzu, V. (2019). Suriye İç Savaşında Etkisi Olan Faktörler Ve İran'ın Suriye Politikasının Etkisi. Yüksek Lisans Tezi. Hasan Kalyoncu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep.
- Koraltan, F. H. (2016). Bir devrim süreci: Arap Baharı. Yeni Ortadoğu: Toplum, Siyaset ve Ekonomi Konferansı, *Işık Üniversitesi Yayınları*, İstanbul, s.s. 30-36.
- Köprülü, A. (1990). Enver Sedat Döneminde Mısır-İsrail İlişkileri (1970-1981). *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 5 (1) , s.s. 169-190.
- Köprülü, N. & Ebrem, İ.S. (2013). Lübnan'da Çoklu Güç Paylaşımı ve Ortaklıkçı Demokrasi Zemininin Arap Ayaklanmaları Sonrası Geleceği. *Akademik Ortadoğu*, 8(1), s.s. 1-24.
- Landis, J. & Pace, J. (2007). The Syrian Opposition, 2006-07, by the Center for Strategic and International Studies and the Massachusetts Institute of Technology. *The Washington Quarterly*, 30(1) s.s. 45-68.
- Laurent, E. (1999). Çöl Fırtınası. (Çev. Erden Akbulut & T. Ahmet Şensılay. E Yayınları, İstanbul.
- Lemitt, M. (2007). Shutting Hizballah's Construction Jihad. *The Washington Institute Policy Watch*, 12.
- Leylanoğlu, H. & Seyedi Asl, S. (2021). İran Ve Suudi Arabistan'ın 2003'ten Sonra Irak'ta Çıkar Çatışmalarına Jeopolitik Bir Bakış. *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (22) , s.s. 107-126.
- Lewis, B. (2021). Ortadoğu. Arkadaş Yayınları, İstanbul.
- Maher, N. (2020). Balancing Deterrence: Iran-Israel Relations in a Turbulent Middle East. *Review of Economics and Political Science*.
- Mammadov, H. (2017). ABD'nin Suudi Arabistan-İran İşbirliğine Dayalı Körfez'de Güvenlik Politikası: "Çifte Sütun" Politikası. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 4(2), s.s. 169-196.
- Martin, V. (2003). Creating an Islamic State: Khomeini and the Making of a New Iran. *I.B Tauris*, London, New York.

- Mattar, P. (1994). The PLO and the Gulf Crisis. *The Middle East Journal*, 48(1), s.s. 31-47.
- Mavruk Cavlak, Ç. & Gök, A. (2021). Arap Baharı Sonrası Dönemde Bölgesel Güvenlik Kompleksi Bağlamında İran'ın Lübnan Siyaseti. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBF Dergisi*, 11 (4) , s.s. 2131-2145.
- Mencütek, Z. Ş. , Polat, F. & Durmuş, A. (2015). Devrimsel Süreç Olarak Arap Baharı'nı Immanuel Wallerstein Üzerinden Anlamak. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (22), s.s. 1-15.
- Mengüaslan, H. (2018). Yom Kippur'dan İkinci Lübnan Savaşı'na: İsrail'de Devlet - Toplum İlişkisi ve Savaş'a Bakış. *Yeni Fikir Dergisi*, 10 (21) , s.s.102-114.
- Mercan, M.H. (2014). Yapısal Sorunların Gölgesinde Değişim Sancısı: Yemen'de Halk Ayaklanması ve Sonrası. *Adam Akademi*, 4(1), s.s. 21-34.
- Mohialdeen, H. (2019). Geçmişten Günümüze İran'ın Irak Kürtleriyle İlişkileri ve Bağımsızlık Referandumuna Yaklaşımı. *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 3 (2), s.s. 162-188.
- Mütercimler, E. & Mim K.Ö. (2004). Düşler ve Entrikalar: Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası. Alfa Yayınları, İstanbul.
- Norton, A.R. (2007). The Role of Hezbollah in Lebanese Domestic Politics. *The International Spectator*, 42(4), s.s. 475-491.
- Odeh, B.J. (1986). Lübnan'da İç Savaş: Çağdaş Bir Siyasal Tarih. (Çev. Yavuz Alogan). Belge Yayınları, İstanbul.
- Oğuzlu, T. (2011). Arap Baharı ve Yansımaları. *Ortadoğu Analiz*, 3(36), s.s. 8-16.
- Okalan, E. & İşyar, Ö.G. (2023). İran Destekli Şii Milislerin Suriye İç Savaşındaki Rolü. *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 8(16), s.s.13-35.
- Okur, M. A. (2008). Körfez Savaşı ve Irak'ın İşgali Arasındaki Dönemde Irak'ta Faaliyet Gösteren BM Misyonları. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 4, s.s.163-180
- Onat, H.(1996). Yirminci Asırda Şiilik ve İran İslam Devrimi. Kamu Hizmetleri Araştırma Vakfı Yayınları, Ankara.
- Onat, H. (2013). İran İslam Devrimi ve Şiilik. *e-makalat*, s.s. 223-256.

Oran, B. (1998). Kalkık Horoz. Bilgi Yayınevi, Ankara.

Oran, B.(2012). Türk Dış Politikası Cilt 1 .1919-1980. İletişim Yayınları, İstanbul.

Orhan, O. (2011). Suriye’de Demokrasi mi İç Savaş mı?: Toplumsal - Siyasal Yapı, Değişim Senaryoları ve Türkiye. *Ortadoğu Analiz*, 3(29), s.s. 8-26.

Oruç. (2015). İran Nükleer Anlaşması ve İsrail’in Anlaşmaya Yönelik Tepkisi. *Sakarya Üniversitesi Ortadoğu Enstitüsü*, s.s. 484-500.

Oruç, H. (2016). Stratejik Ortaklıktan Radikal Söyleme Evrilen İlişkiler Örneği: 1979 Sonrası İsrail-İran İlişkileri. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, (2) , s.s.3-34.

Oruç, H. (2017). Sekülerlikten Radikalleşmeye: İsrail’in Kurucu Felsefesinde Konstrüktivist Dönüşüm. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 4 (1), s.s. 156-186.

Öcal, M. (2017). Soğuk Savaş’tan Bir Kesit: Yapısal Değişiklikler ve Bloklar Arası İlişkiler 1960-1991. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 5(2), s.s.165-184.

Önal, B. (2006). Türkiye-Amerika İlişkilerinde "Stratejik Ortaklık"Tan Nereye? *Atatürk Dergisi*, 5(2), s.s.151-177.

Öner, H. & Acun, C. (2014). IŞİD-PYD Çatışmasının Sıcak Cephesi: Ayn El-Arap (Kobani). *SETA Perspektif*, 77.

Özata, M. (2023). Türk Basınında İran İslam Devrimi: Aydınlik Gazetesi Örneği. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 12(34), s.s. 179-207.

Özay, N. (2019). Suriye İç Savaşı Ve Devlet Dışı Silahlı Aktörlerin Sorumluluğu. Yüksek Lisans Tezi. Hacı Bayram Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Özbay, F. (2006). Rusya Federasyonu-İran Askeri-Teknik İlişkileri. *TASAM*.

Özcan, K. & Şenses Özcan, N. (2022). Ürdün'deki Filistinliler: Göçler, Statüler ve Haklar. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 9 (2) , s.s. 15-56.

Özcan, A.N. (2006). İran Sorununun Geleceği, Senaryolar Bölgesel Etkiler ve Türkiye'ye Öneriler. *Tepav Ortadoğu Çalışmaları 1*.

Özdemir, Ç. (2016). Suriye’de İç Savaşın Nedenleri: Otokratik Yönetim mi, Bölgesel ve Küresel Güçler mi?. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, (2), s.s.81-102.

Özdemir, L. & Akbaş, Z. (2020). Türkiye-İsrail İlişkilerinin Amerikan Dış Politikası Eksenli Değerlendirmesi. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 11 (1), s.s. 48-74.

Özdemir, M. & Çalışkan, S. & Öztürk, F. (2017). Yalta Konferansı: Soğuk Savaşa Giden Yol Yalta Conference: The Road To Cold War. *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, 5 (2), s.s. 62-79.

Özdemir, S. (2021). İran-ABD İlişkileri ABD’nin Ortak Kapsamlı Eylem Planı’ndan Ayrılması (2015 - 2020) . *International Journal of Social Inquiry*, 14 (2), s.s. 741-782.

Özdemir, S. (2022). Eisenhower Doktrini Çerçevesinde Bölgesel Krizler: Suriyeİrak-Ürdün-Lübnan. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 10 (31), s.s. 205-228.

Özden, N. (2022). Israeli Security and Intelligence in the Context of Syrian Civil War. *Foreign Policy Institute*.

Özden Cankara, P. (2021). İsrail’in Arap Baharı’na Yaklaşımı ve Suriye İç Savaşı’na Yönelik Pozisyonu. *OPUS International Journal of Society Researches*, 17 (38) , s.s. 5657-5685.

Özden Cankara, P. & Cankara, Y. (2020). 2000’lerde Filistin’de Meşru Temsilcilik Tartışmaları: Hamas İle El-Fetih Arasındaki Rekabet. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11 (21) , s.s. 469-503.

Özev, M. H. (2016). İran-Suudi Arabistan İlişkileri, 1932-2014. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 66 (1), s.s. 83-104.

Özgür, M. (2016). AIPAC’in Amerikan Dış Politikasını Ve İran Nükleer Müzakerelerini Etkileme Siyaseti. *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 1 (2) , s.s. 111-146.

Özkan, T. (2003). Bush ve Saddam Gölgesinde Entrikalar Savaşı. Alfa Yayınları, İstanbul.

- Özkoç, Ö.(2006). Lübnan Savaşı Üzerine. *Kronik: Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 61(3), s.s. 309-316.
- Özkoç, Ö. (2007). Suriye Baas Partisi: Kökenleri, Dönüşümü, İzlediği İç ve Dış Politika (1943-1991). Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Özkoç, Ö. (2008).Suriye Baas Partisi: Kökenleri, Dönüşümü, İzlediği İç ve Dış Politika (1943-1991). Ankara: Mülkiyeliler Birliği Yayınları.
- Özkoç, Ö. (2009). Savaş Ve Barış: Doksanlı Yıllarda Filistin- İsrail Sorunu. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 64 (03), s.s. 167-195.
- Özpek, B.B. (2012, Şubat). En Uzun 11 Yıl: 11 Eylül Sonrası Ortadoğu. *Ortadoğu Etütleri*, 3(2), s.s.183-216.
- Öztürk, M. (2010). I. Körfez Savaşı'ndan (1990-91)- 11 Eylül Sürecine ABD'nin Irak Politikası ve Bunun Türk-Amerikan İlişkilerine Etkileri. *Akademik Barış Dergisi*, 19.
- Öztürk, S. & Saygın, S. (2017). 1973 Petrol Krizinin Ekonomiye Etkileri ve Stagflasyon Olgusu. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (12), s.s. 1-12.
- Öztürk, S. (2018). Mısır'da İhvan-ı Müslimin'in İktidara Geliş Süreci ve Temmuz Darbesinin Nedenleri Üzerine. *Liberal Düşünce Dergisi*, 23 (91-92), s.s. 163-179.
- Öztürkci, A. (2017). Soğuk Savaş'ın 1950'li Yıllarda Orta Doğu'da Yaşanan Askeri Darbelere Etkileri. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 17, s.s. 373-394.
- Parsi, T. (2005). Israel-Iranian Relations Assesed: Strategic Competition from the Power Cycle Perspective. *Iranian Studies*, 38(2). s.s. 246.
- Pehlivan, Y. (2006). Arap-İsrail Savaşlarının Türk Kamuoyuna Yansımaları (1948-1967). Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, İzmir.
- Pehlivanoğlu, A.Ö. (2004). Ortadoğu ve Türkiye. Kastaş Yayınevi, İstanbul.
- Perlmutter, A. (1969). The Military and Politics in Modern Times. *Yale University Press*.
- Peterson, S. (2006). The Sheikh Behind Hizbullah. *The Christian Science Monitor*.
- Pickles, K. (2015). Putin Pledges Russia's Support to Syrian President Bashar Assad and Urges All Middle East Nations to Fight ISIS. *Daily Mail*.

- Pirouz, K. (2001). Iran's Oil Nationalization: Musaddiq at the United Nations and His Negotiations with George McGhee. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 21, s.s. 110-117.
- Podeh, E. (2018). Saudi Arabia and Israel: From Secret to Public Engagement, 1948-2018. *The Middle East Journal*, 72(4), s.s. 563-586.
- Polat, E. & Kaya, M. (2022). İran'ın Suriye Politikası. *Akademik MATBUAT*, 6 (1) , s.s. 1-44.
- Pratt, N. (2013). The Arab Spring and the Israel-Palestine Conflict: Settler Colonialism and Resistance in the Midst of Geopolitical Upheavals. *Ortadoğu Etütleri*, 5(1), s.s. 9-40.
- Rabinovich, I. (1985). The War for Lebanon 1970-1985, *Cornell University Press*, Revised Edition, United States, s.s. 26-28.
- Rabinovich, I. (2004). Waging Peace: Israel and Arabs: 1948-2003, *Princeton University Press*, New Jersey.
- Rakipoğlu, M. & Kurt, M. (2019). Suudi Arabistan-İsrail Örtülü İttifakını Anlamlandırmak. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 6 (2), s.s. 101-132.
- Rathburn, R. W. (1984). Operation Musketeer: A Military Success Ends in Political Failure, Marine Corps Command and Staff College, Marine Corps Development and Education Command, War Since 1945 Seminar, *Quantico Virginia*.
- Reza, A. & Samsu, K. & Fereidouni H. (2011). The Hajj and Iran's Foreign Policy towards Saudi Arabia. *Journal of Asian and African Studies*, 46(6), s.s. 678-690.
- Rizvi, M.A. (2012). Velayat-e Faqih (Supreme Leader) and Iranian Foreign Policy: Historical Analysis. *Strategic Analysis*, 36(1), s.s. 112-127.
- Salha, S. (1993). Kuveyt Sorunu Sonunda Ortadoğu'da Gelişmeler ve Türkiye Cumhuriyetine Etkileri. *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 6 (6), s.s. 49-77.
- Salibi, K. (2002). A House Of Many Mansions: The History of Lebanon Reconsidered, *I.B Tauris*, London.
- Salmaşur, Y. E. & Şahin, B. E. (2020). Suriye İç Savaşı Sonrası Yaşanan Göç Hareketliliğinin Türkiye Demografik Yapısına Yansıması. *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, Özel Sayı: Göç, s.s. 85-103.
- Samancı, M. (2018). Mısır'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı İçerisinde Vergi Sistemi'nin Gelişimi ve Türk Vergi Sistemi İle Karşılaştırılması. *Akademik Hassasiyetler*, 5 (9), s.s. 135-153.

- Sander, O.(2002). Siyasi Tarih 1918-1994. İmge Kitabevi, Ankara.
- Sarikaya, Y. (2012). Geçmişten Günümüze İran: Tarih, Siyaset, Toplum ve Kültür, *TASAV*, Ankara.
- Sayın, H. & Çırakoğlu, A. (2019). İran’da Siyasal Ekoller Üzerine Bir Değerlendirme. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 6 (1), s.s. 85-112.
- Sazak, D. (2001). 11 Eylül Gölgesinde Saddam. Doğan Yayınları, İstanbul.
- Scheller, B. (2022). Beşar Esad’ın Anlaşılması Zor Geri Dönüşü. *Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği*, Analiz.
- Semin, A. (2011). İran Nükleer Programının Körfez Ülkelerine Etkisi. *TUIÇ Akademi*.
- Semiz, Y. & Akgün, B. (2005). Büyük Orta Doğu Jeopolitiğinde İran-ABD İlişkileri. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 5 (9), s.s.162-181.
- Seydi, S. (2010). İsrail Seçimlerinin Ortadoğu Barış Sürecine Etkisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (21), s.s. 309-334.
- Shapir, Y.F. (2017). Hezbollah as an Army. *Institute for National Security Studies Strategic Assessment*, 19(4), s.s. 67-77.
- Sherwood, H. (2012). Israel Fires Into Syria for Second Day. The Guardian. 12 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.theguardian.com/world/2012/nov/12/israel-fires-syria-second-day> adresinden erişildi.
- Sırım, V. (2018). Türkiye’nin Ortadoğu Ülkeleriyle Ekonomik İlişkilerinin Gelişmesinde Kıbrıs Meselesinin Rolü. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, (12), s.s. 75-107.
- Sinkaya, B. (2009). İran'ın Nükleer Programı Müzakere Sürecinde Umutların Yükselişi ve Düşüşü. *Ortadoğu Analiz*, 1(12), s.s. 70-79.
- Sinkaya, B. (2011). Ortadoğu Siyasetinde İran. Barış Kitap, Ankara.
- Sinkaya, B. (2014). İran ile P5+1 Ülkeleri Arasında Yeniden Başlayan Nükleer Müzakereler. *Ortadoğu Analiz*, 6(63), s.s. 24-25.
- Sinkaya, B. (2016). Nükleer Anlaşma Sonası İran Siyasetinde Süreklilik ve Değişim. *ORSAM*, (45), s.s. 1-16.
- Sinkaya, B. (2016). Yeni Ortadoğu Jeopolitiğinde İran-Rusya Eksenini. *ORSAM*, 8 (72), s.s. 22-25.

Sinkaya, B. (2017). İran'ın Suriye Stratejisi. *Akademik Ortadoğu*, 11(2), s.s.50-64.

Solak, M. (2019). Türkiye'nin Güvenlik Politikası Çerçevesinde Bağdat Paktı. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, (35), s.s. 125-145.

Stafford, R. & Zielinski, C. J. (2000). The Iran-Iraq War: Exceeding Means. National Defense University National War College, s.s. 1-24.

Stover, W.J. (2004). Preemptive War: Implications of the Bush and Rumsfeld Doctrines. *International Journal on World Peace*, 21(1), s.s. 3-16.

Süvari, K. & Salihi, E. (2022). Suriye Krizinde İsrail'in Güvenlik Politikaları: Tehditler Ve Fırsatlar. *Uluslararası Stratejik Boyut Dergisi*, 2 (2), s.s. 92-105.

Swanson, N.W. (2008). Hezbollah's Nasrallah: The Great Man of the Levant. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Iowa State University, Iowa.

Şahin.M. (2006). Şii Jeopolitiği: İran İçin Fırsatlar Ve Engeller. *Akademik Ortadoğu*, 1(1), s.s.38-54.

Şahin, G. & Güzel, S. (2021). Orta Doğu Güvenliğinde Yeni Açılımlar Ve İbrahim Antlaşması. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (34), s.s. 15-28.

Şahin, K. & Cavlak, Ç. M. (2018). Başarısız Bir Pan-Milliyetçilik Girişimi: Birleşik Arap Cumhuriyeti. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5 (16), s.s. 152-174.

Şahin, M.O. (2023). İran'ın Nükleer Programının Gelişimi Ve Türkiye'nin Tutumu. *Econharran Harran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(1), s.s. 33-46.

Şahin, M. (2010, Ekim). Bitmeyen Senfoni:Ortadoğu Barış Süreci. *Ortadoğu Analiz*, 2(22), s.s. 9-16.

Şahin, T.Y. (2011). Uluslararası Politikada Ortadoğu. Barış Kitap, Ankara.

Şeker, M. (2009). İslâm Medeniyeti Arap Medeniyeti Değildir . Tarih Okulu Dergisi

- Şen, G. (2012). İran ve Arap Baharı: Bağlam Söylem ve Siyaset. *Ortadoğu Etüdüleri*, 3(2), s.s. 95-118.
- Şengül, B. (2019). İsrail'in Güvenlik Algısı ve Yansımaları: Demir Kubbe Savunma Sistemi. *Dumlupınar Üniversitesi İİBF Dergisi*, (3-4), s.s. 19-34.
- Şentürk, D. (2003). Ortadoğu'da Arap Birliği Rüyası Saddam'ın Baas'ı. Alfa Yayınları, İstanbul.
- Şüküroğlu, V.K. (2008). 1945-1960 Soğuk Savaş Dönemi Türk-Amerikan İlişkileri ve Ortadoğu'ya Yansıması. Yüksek Lisans Tezi. *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara.
- Tangör, B. (2004). Ortadoğu Barış Süreci Çerçevesinde Avrupa Birliği'nin İsrail'e Yaklaşım (1991-2001). *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6 (1), s.s. 239-251.
- Tarik, R. (2019). Sünni ve Şii İslam: Modern Çatışmanın Tarihsel Bağlamı. *Bitlis İslamiyet Dergisi*, 1(1), s.s. 73-76.
- Tarkowski, A. & Basem, F. & Dzianis, M. (2011). From the Network to the Streets: Online Tools and Democratization in Egypt and Belarus. *Policy Association for an Open Society*, Policy Brief 5, 1-2.
- Taşdemir, F. (2000). İsrail-Filistin Sorununun Selfdeterminasyon Hakkı Çerçevesinde Analizi. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2 (2), s.s. 209-226.
- Tatlı, M. & Ağır, O. (2020). Bir Hibrit Savaş Yöntemi Olarak Terör ve Suriye İç Savaşı. *Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (8), s.s.35-56.
- Tekdal Fildiş, A. (2012). Birleşmiş Milletler'in Taksim Kararı ve İsrail Devleti'nin Yaratılışı. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14 (1) , s.s. 337-348.
- Telatar, G. (2012). Yeni Muhafazakârlar, Demokrasinin Yayılması ve Amerikan Dış Politikası. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 67 (03), s.s. 159-187.
- Tellal, E. (2015). Rusya Suriye'de Ne Arıyor?. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 70(4), s.s. 1047-1050.
- The Times of Israel. (2015). Israel Acknowledges It is Helping Syrian Rebel Fighters.
- Timur, K. & Bodur Ün, M. (2016). Kolektif Siyasal Şiddet ve İslami Toplumsal Hareket Analizi: Hamas Örneği. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 71 (2) , s.s. 565-597.

- Toker Gökçe, Ö. (2021). Arap Baharı'nın Bir Varyantı Olarak Suriye İç Savaşı ve Esad Rejiminin Ayakta Kalma Nedenleri (2011-2014) . *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8 (2) , s.s. 24-51.
- Tomrukçu, G.(2011). Nedenleri ve Sonuçları ile 2006 İsrail-Lübnan Savaşı. *TUIÇ Akademi*.
- Topal, A. (2012). İsrail'in Gazze Ablukası Ve Mavi Marmara Saldırısı. *Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni*, 32 (1) , s.s. 103-154.
- Torabi, G. (2012). Arap Revolutions and Iran's Security. *Discourse: An Iranian Quarterly*, 1(2), s.s. 97-117.
- Tunç Yaşar, F. & Alkan, Ö. S. & Kor, T. (2003). Siyonizm Düşünden İşgal Gerçeğine. *İHH Yayınları*, 5.
- Tuna, O. (2020). Almanya'nın Atina Elçilik Raporlarına Göre Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Osmanlı ve Yunan Donanmaları Arasındaki Ege Denizi Rekabeti. *Harp Tarihi Dergisi*, (2), s.s. 1-44.
- Tunç, H. (2004). Amerika'nın Irak Savaşı. Harmoni Yayınları.
- Turan, M. & Dağ, M.H. (2018). Mısır Tarihinde Enver Sedat Dönemi. *ASOS Journal*, s.s. 306- 323.
- Tür, Ö. (2015). Israel and the Syrian Crisis – Between Keeping the Status Quo and Demanding Change. *Ekonomi İşletme ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 1(1), s.s.85-103.
- Tür, Ö. (2009). Mısır'da Ekonomik Kalkınma Çabaları. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 0 (41), s.s. 183-194.
- Türel, Y.Ş. (2016). Uluslararası Politikada Ortadoğu. Barış Kitap, Ankara.
- Tüysüz, Ü.(2022). İran'ın İttifak Stratejisi: 1945-1975. Doktora Tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Uçarol, R. (2010). Siyasi Tarih 1789-2010. Der Yayınları, İstanbul.
- Umar, Ö. O. & Murat, T. (2010). Sovyet Rusya'nın Mısır Üzerinden Ortadoğu'ya Girişi. *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 7 (1) , s.s. 119-144.
- Uslu, N. (1999). Körfez Savaşı ve Amerika'nın Politikaları. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 54 (3), s.s.166-199.

- Uygur, H. (2016, Eylül-Ekim). 1953 Darbesi ve Hatırlattıkları. *Ortadoğu Araştırmaları Merkezi*, 8(76), s.s.15-17.
- Uzun, E. (2022). İran ve Uluslararası Sistem: Bir Uluslararası Meşrutiyet Mücadelesi. (Ed. Elhan, N. & Karaoğlu, O.). İnkılap Kitabevi, İstanbul.
- Uzun, Ö.S. (2019). İran Nükleer Programıyla İlgili Güncel Tartışmalar. Akçağ Yayınları, Ankara.
- Uzun, Ö.S. (2013). İran'a Ekonomik Yaptırımlar: Kırılganlaşan Nükleer Program mı Hükümet mi?. *Ortadoğu Analiz*, 5(54), s.s. 62-70.
- Ülger, İ. K. (2016). Müslüman Kardeşler Teşkilatının İdeolojisi ve Mısır Üzerindeki Etkileri. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(2), s.s.131-151.
- Ülman, A. (1968). Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler (1923-1968). *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 23, s.s. 1-24.
- Ünal, H. (2002). Türkiye ve Ortadoğu: Filistin'den Irak Senaryolarına Türkiye Ortadoğu Sorunları. *Türkiye Günlüğü*, 68.
- Üste, N.& Sönmez, A.S.(2012). Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Abd Ve Ab Dış Politikaları'nda Ortaya Çıkan Temel Farklılıklar (1991-2001). *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 9(17), s.s.81-114.
- Veliev, C. (2005). Moskova'nın Zorunlu Müttefiki: İran. *Cumhuriyet Strateji*, 1 (36).
- Vurmay, G.M. (2021). Eisenhower Doktrininin Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikasına Etkileri. *Atatürk Yolu Dergisi*, s.s. 471-494.
- Yalçın, H. (2015). İran Nükleer Müzakereleri Kim, Neyi, Neden ve Nasıl Aldı?. *SETA Analiz*. (130), s.s.5-24.
- Yalçın, O.(2021). 1967 Arap-İsrail Savaşı ve Savaşta Hava Harekâtı. *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi*, 4, s.s. 53-104.
- Yamak, T. & Yıldız, T. & Saygın, E. (2020). Lübnan'da Siyasal Kurumların Yeniden İnşası: Çoğunluk Sisteminden Nispi Temsile. *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 7 (2), s.s. 373-394.
- Yaycı, C. (2019). Irak'ta Yaşanan Savaşlar ve Türkiye'ye Etkileri. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 15, s.s. 331-352

- Yazıcı, E. M. (2021). Camp David Antlaşmaları Çerçevesinde Mısır – İsrail İlişkileri ve Günümüze Yansımaları. *Uluslararası İlişkiler ve Politika Dergisi*, 1 (1), s.s. 1-19.
- Yeşiltaş, S.(2019). İran Nükleer Krizi ve Müzakereleri. *Social Sciences Studies Journal (SSS Journal)*, 5(40), s.s. 3956-3970.
- Yetgin, M. A. & Çakmak, S. (2021). İran İslam Cumhuriyeti'nin Bölge Politikaları Bağlamında İkinci Karabağ Savaşı Konusundaki Tutumu. *Asya Studies*, 5 (18), s.s. 279-288
- Yıldırım, Z.(2005). Türk Basınında İran-Irak Savaşı. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Yıldırım, Z.(2007). İran'ın Irak Politikasında Şattül Arap Su Yolu Sorunu. *Türk Asya Stratejik Araştırmalar Dergisi*.
- Yıldırım, Y. (2021). İsrail-Filistin Sorununda İki Devletli Çözüm Arayışları. *OPUS International Journal of Society Researches*, 18 (41), s.s.3840-3884.
- Yıldırım, A. (2023). İngilizlere Verilen Petrol İmtiyazlarının İran'a Tesiri. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24 (1) , 1-19.
- Yıldırım, M. (2023). İran İslam Devrimi ve Dinsel Popülizm. *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 8(1), s.s. 20-41.
- Yıldız, M. (2021). Mısır-Rusya İlişkilerinde Askeri Boyut. *ORSAM*, 160.
- Yılmaz, B. (2014). Darbeleri Araştırma Komisyonu Raporuna İlişkin Bir Değerlendirme. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 6 (2), s.s. 32-43.
- Yılmaz, F. M. (2020). Arap Baharı'nın Türkiye İle Ortadoğu Devletleri Arasındaki Ekonomik İlişkilere Etkisi. *Ahi Evran Akademi*, 1 (1), s.s. 10-36.
- Yılmaz, K. (2021). İran Siyasal Kültüründe Şia: Devrimden Günümüze İran Siyasetinde Şiiliğin Etkisi. *İran Çalışmaları Dergisi*, 5(1), s.s. 103-125.
- Yılmaz, S. & Kalkan, D. K. (2017). Enerji Güvenliği Kavramı: 1973 Petrol Krizi Işığında Bir Tartışma . *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, 1 (3) , s.s. 169-199.
- Yiğit, H. (2017). Ortadoğu'daki Güvenlik Sorunlarının Bölgesel Güvenlik Yapılanmasına Etkisinin Analizi. Yüksek Lisans Tezi. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi, Bursa.
- Yurdabakan, İ. (2007). Devrim Sonrası İran Dış Politikası 1979-2005. Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Yücealtay, C. (2022). İran-Irak Savaşı ve Türkiye Üzerine Etkileri. *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 4 (1) , s.s. 21-34.

Yüksel, S. (2019). İran İslam Devrimi Sonrası İran-İsrail İlişkileri 1979-Günümüze. Yüksek Lisans Tezi. Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara.

Zartman, I.W. & Touval, S. (1985). International Mediation: Conflict Resolution and Power Politics. *Journal of Social Issues*, 41(2), s.s. 27-45.

Ziad, A.A. (1994). Islamic Fundamentalism in the West Bank and Gaza: Muslim Brotherhood and Islamic Jihad, *Indiana University Press*, Bloomington.

Wittstock. A. (2011) The World Facing Israel-Israel Facing the World. *Images and Politics*, Berlin, (106).

Workman, W. T. (1994). The Social Origins of the Iran-Iraq War. *Lynne Rienner Publishers*, London.

İNTERNET ÜZERİNDEN ERİŞİLEN KAYNAKLAR

AA. (2018). Dünden Bugüne İran Nükleer Anlaşması. 16 Şubat 2023 tarihinde <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/dunden-bugune-iran-nukleer-anlasmasi/1139503> adresinden erişilmiştir.

AA. (2019). İşgal Altındaki Golan Tepeleri İsrail İçin Neden Önemli ?. 13 Kasım 2022 tarihinde <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/isgal-altindaki-golan-tepeleri-israil-icin-neden-onemli/1425457>

Adil Medya. (2011). Bahreyn'in Tahrir'i İnci Kavşağı. 21 Kasım 2022 tarihinde <https://www.adilmedya.com/bahreynin-tahriri-inci-kavsagi/> adresinden erişilmiştir.

AFAD. (2014). Suriye'den Türkiye'ye Nüfus Hareketleri Kardeş Topraklarındaki Misafirlik. Ankara. <https://www.afad.gov.tr/suriye-raporlari>

Aljazeera. (2014). Syria's Civil War Explained from the Beginning. 29 Ocak 2023 tarihinde <https://www.aljazeera.com/news/2018/4/14/syrias-war-explained-from-the-beginning> adresinden erişilmiştir.

Azoulay, M. (2013). The Devil We Know Revisited: Israeli Thinking on the Future of the Assad Regime. *The Institute for National Security Studies (INSS) Insights*, (427). 14 Mart 2023 tarihinde <https://css.ethz.ch/en/services/digital-library/series.html/136092> adresinden erişilmiştir.

EEAS. (2015). Joint statement by EU High Representative Federica Mogherini and Iranian Foreign Minister Javad Zarif Vienna, 14 July 2015, European Union External Action. 12 Şubat 2023 tarihinde https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/3244/joint-statement-eu-high-representative-federica-mogherini-and-iranian-foreign-minister-javad_en adresinden erişilmiştir.

Gordon, M.C & Sanger, D.E. (2015). Deal Reached on Iran Nuclear Program; Limits on Fuel Would Lessen with Time. 17 Mart 2023 tarihinde <http://www.nytimes.com/2015/07/15/world/middleeast/iran-nuclear-deal-is-reached-after-long-negotiations.html> adresinden erişilmiştir.

Mersinoğlu Craggs, Y.(2019). Israel in the Golan Heights-a Timeline. Financial Times. 21 Kasım 2022 tarihinde <https://www.ft.com/content/8b1a72c2-4c8e-11e9-8b7f-d49067e0f50d> adresinden erişilmiştir.

MFA. Ekonomi Gözlüğüyle Geniş Ortadoğu Projesi ve Türkiye. 4 Mayıs 2023 tarihinde <https://www.mfa.gov.tr/ekonomi-gozluguyle-genis-orta-dogu-projesi-ve-turkiye.tr.mfa> adresinden erişilmiştir.

Milli Gazete. (2012). İşte İsrail'in Tanımadığı BM Kararları. 8 Aralık 2022 tarihinde <https://www.milligazete.com.tr/haber/1070544/iste-israilin-tanimadigi-bm-kararlari> adresinden erişilmiştir.

UNSC. (2006). 25 Şubat 2022 tarihinde <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N06/465/03/PDF/N0646503.pdf?OpenElement> adresinden erişilmiştir.

TASAM. 1. Körfez Savaşı. 12 Ağustos 2022 tarihinde https://tasam.org/Files/Icerik/File/1__K%C3%B6rfez_Sava%C5%9F%C4%B1_pdf_1690c694-7b42-41e3-9699-2159ac18bb8f.pdf adresinden erişilmiştir.

Zacharia, J. (2011). Israel Wary of Transition in Egypt, Concerned About Regional Stability. The Washington Post. 12 Ağustos 2023 tarihinde https://www.washingtonpost.com/national/israelworries-aboutpeace-amid-regional-tumult/2011/02/01/ABZtFbE_story.html adresinden erişilmiştir.

Whitehouse. (2015). Remarks by the President on the Iran Nuclear Deal. 11 Mart 2023 tarihinde www.whitehouse.gov adresinden erişilmiştir.

Williams. D.(2021). 13 Mart 2023 tarihinde <https://www.reuters.com/world/middle-east/israel-says-it-will-keep-golan-assads-fortunes-us-views-shift-2021-10-11/> adresinden erişilmiştir.